

Kurdiyat

e-ISSN 2717-8315

Yıl/Sal/Year: 2021 Sayı/Hejmar/Issue: 4

e-Ağ/Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kurdiyat>

Kurdiyât

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ

Yayıncı/Weşanger/Publisher
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü
Van Yüzüncü Yıl University Institute of Living Languages

Sahibi/Xwedî/Owner
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Adına/
Li Ser Navê Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü yê/
On Behalf of Van Yüzüncü Yıl University Institute of Living Languages
Doç. Dr./Assoc. Prof. Abdulhadi TİMURTAŞ

Editör | Edîtor
Doç. Dr./Assoc. Prof. Abdulhadi TİMURTAŞ
(Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)

Sayı Editörü | Edîtorê Hejmarê | Issue Editor
Dr.Öğr. Üyesi Zafer AÇAR
(Bingöl Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey)

Kurdiyât - Yıl/Sal/Year: 2021 Sayı/Hejmar/Issue: 4

Lijneya Weşanê/Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Abdurrahman ADAK	Mardin Artuklu Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Ayhan TEK	Muş Alparslan Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Hayrullah ACAR	Mardin Artuklu Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Doç. Dr. M. Zahir ERTEKİN	Bingöl Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK	Mardin Artuklu Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Osman ASLANOĞLU	Dicle Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Dr. Öğr. Üyesi Haşim ÖZDAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan TURGUT	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Dr. Öğr. Üyesi Zafer AÇAR	Bingöl Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Öğr. Gör. Haci YILMAZ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey

Lijneya Şêwrê/Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Abdurrahman ADAK	Mardin Artuklu Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ	Bingöl Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Halit DEMİR	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Ayhan TEK	Muş Alparslan Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Hayrullah ACAR	Mardin Artuklu Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Kemal KAYA	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Doç. Dr. M. Zahir ERTEKİN	Bingöl Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Mahmut DÜNDAR	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK	Mardin Artuklu Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Osman ASLANOĞLU	Dicle Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Nesim SÖNMEZ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Kenan BULUT	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan TURGUT	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University/Türkiye/Turkey

Sekreteryaya/Secretary

Öğr. Gör./ Instructor. Haci YILMAZ (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/University)

Dizgi/Rûpelsazî/Design

Erdal YILDIZ

İletişim/Têkilî/Contact Details

e-posta/e-Mail: Kurdiyat@yyu.edu.tr / yde@yyu.edu.tr

e-Ağ/Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/Kurdiyat>

Tel /Phone: 0432 225 14 52

Faks / Fax: 0432 225 12 28

Adres/Navnîşan/Address: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Yaşayan Diller Enstitüsü, 65080, Zeve Kampüsü, Tuşba/Van

Yayın Tarihi/Tarîxa Weşanê/Publication Date

Aralık/Kanûn/December 2021

“

Dergide yayımlanan makalelerin tüm sorumluluğu yazarlarına; yayın hakları ise Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne aittir. Yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Dergi Yayın Kurulu gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamama konusunda serbesttir. Dergiye gönderilen makaleler iade edilmez. Yayın Kurulu ve editöryal ekip makalelerle ilgili herhangi bir yasal yükümlülük kabul etmez.

Berpirsiyariya meqaleyên ku di kovarê de têne weşandinê ya nivîskarên wan bi xwe ye. Mafê weşana gotaran jî aydê Enstîtuya Zimanên Zîndî ya Zanîngeha Wan Yüzüncü Yilê ye. Qîsmen yan jî bi tevahî, bêyî destûra weşanger tu gotar nayê çapkîrîn û zêdekîrîn. Lijneya Weşanê ya Kovarê di biryara xwe ya weşandin yan jî neweşandina gotarê de azad e. Gotarên ku ji bo kovarê hatine şandin bi şûn de cardî nayên îadekirin. Lijneya kovarê û Komîteya Edîtorî derbarê gotaran da mesûliyeta qanûnî qebûl nake.

All responsibility of the articles published in the journal belongs to the authors and the publication rights belong to the Van Yüzüncü Yıl University Institute of Living Languages. It may not be reproduced or reproduced in any form, in whole or in part, without the permission of the publisher. Editorial board of the Journal is free to publish and publish the articles. Articles submitted to the journal are not returned. Editorial board does not accept any legal liability for articles.

”

İçindekiler / Naverok / Contents

Editörlerden/Ji Edîtoran/From The Editors—————6

ŞARK MEDRESE GELENEĞİ MENSUPLARINDAN MOLLA MUHAMMED SALİH KEÇELÎ (OĞUR) VE KÜRTÇE ESERLERİ—————9

Ji Endamên Kevneşopiya Medreseya Rojhilat Mele Muhemmed

Salih Keçelî (Oğur) û Berhemên Wî Yên Kurdî

From The Members Of The Tradition Of The Eastern Madrasah Mullah

Mohammed Salih Keçelî (Oğur) And His Kurdish Works

Abdulcebbar KAVAK

DANASÎN Û TEWSÎFA MECMÛ' EYÊN HELBESTAN DI KOLEKSİYONA ALEKSANDRE JABA DE—————23

Aleksandre Jaba Koleksiyonundaki Şiir Mecmualarının Tanıtım ve Tavsifi

Introduction and Description of the Poetry Magazines in the Aleksandre Jaba Collection

Yakup AYKAÇ

LÎTERATURA MANAŞÎ YA RÊZIMANÎYA KURMANCÎ Û ZAZAKÎ Û RISTA WÊ—————61

Kurmanci ve Zazacanın Alanyazını ve Onun Etkisi

Kurmanji and Zazaki Literature and its Effect

Ayhan YILDIZ

ARİSTOKRAT KÜRT AİLELER: KÜFREVİLER—————81

Aristocratic Kurdish Families: Kufrawi

Malbatên Kurdên Arîstokrat: Kufrewîyan

İsmail KIRAN

Hekemên vê Hejmarê/ Bu Sayının Hakemleri/ Reviewers of The This Issue

Prof. Dr. Mehmet Zeki Duman,	Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Osman Aslanoğlu,	Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Kırcan,	Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Adem Palabıyık	Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlyas Suvağcı,	Hakkari Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Altın,	Bitlis Eren Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Lokman Şan,	Dicle Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Ali İnan,	Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Öğr. Gör. Ayhan Yıldız	Mardin Artuklu Üniversitesi
Araş. Gör. Betül Çoban,	Dicle Üniversitesi
Mehmet Yıldırımçakar	Araştırmacı

Xwendevanên hêja!

Kovara Kurdiyatê bi vê hejmara xwe ya çaran weşana xwe berdewam dike û xebatên têkilî kurdolojiyê pêşkêşî cihana akademîk û xwendevanan dike.

Di vê hejmarê de nivîsa yekemîn ya Abdulcebbar Kavak a bi navê; *Ji Endamên Kevneşopîya Medreseya Rohilat Mele Muhammed Salih Keçelî (Oğur) û Berhemên Wî yên Kurdî* ye ku di vê nivîsa xwe de lêkolîner behsa jiyana û berhemên Mela Muhammed Salih Keçelî dike. Ji gotarê diyar dibe ku hêj seydayên medreseyên kurdan bi terzê klasîk îro jî berhemên xwe dinivîsin û berhemên girîng didin.

Gotara duyemîn aîdî Yakup Aykaç e ya bi navê *Danasîn û Tewsîfa Mecmû'eyên Helbestan di Koleksiyona Aleksandre Jaba de* ku mijara vê gotarê ew mecmû'eyên helbestan in ku li arşîva Akademîya Zanistî ya Leningradê di koleksiyona Aleksandre Jaba de cih digirin. Di vê koleksiyonê de mecmû'eyên helbestan ên ku hatine tesbîtkirin û bûne mijara vê xebatê di bin klasorên Kurd-26, Kurd-27, Kurd-28, Kurd-29, Kurd-36 û Kurd-45an de hatine tomarkirin.

Gotara sêyemîn jî ya Ayhan Yıldız e, bi navê; *Lîteratura Manaşî ya Rêzimanîya Kurmancî û Zazakî û Rista Wê* ku lêkolîner di gotara xwe de cih daye xebatên li ser rêzimana kurdî ya kurmancî û zazakî ji destpêkê heta van demên nêzîk. Lêkolîner dibêje; "manaşa (têgerîna sehayî) nû ya vê lîteraturê ji ked û xebata van lêkolînên klasîk mehrûm maye û keda wan li erdê maye. Ji ber vê, vê gotarê hewl daye ku li gor derfetan xwe bigihîne wan, wan bide naskirin û ji bo lêkolînên nû yên rêzimanîya kurmancî û dimilî gera li lîteraturê hêsan bike."

6

Gotara dawî ya vê hejmarê derbarê malbat/binemaleke navdar ya kurdan, Kufrewiyan de ye. Nivîskarê gotarê Îsmail Kiran di gotara xwe ya bi navê *Malbatên Kurdên Arîstokrat: Kufrewiyan* de pêşiyê malbatê dide naskirin, dû re tesîra malbatê ya li ser civakê, girîngiya wan ya di jiyana dînî de peşkeş dike û hin endamên malbatê yên tevî kar û çalakîyên siyasî dibin bi me dide nasîn û sebebên vê terciha wan rave dike.

Ji mijarên van gotaran jî diyar dibe; têkilî dîrok, sosyoloji, çand, ziman û edebiyata kurdan hêj gelek xebat hene divê bêne kirin û li benda lêkolîneran in. Bi rastî jî ev seha sehayeke bi adan û bereket e û hêvî heye ew ê lîteratureke pir dewlemend însa bike ku di cihanê de ew ê ji zimanên din derbas bike. Îja Kovara Kurdiyatê jî yek ji wan berhem û saziyan e ku dixwaze di sazkirina vê lîteraturê de bibe alîkar.

Li benda xebat û lêkolînê we, bi hêviya hevdiîtinê...

Dr. Zafer Açar
Edîtorê Jimarê

Değerli okurlar!

Kurdiyat Dergisi dördüncü sayısıyla yayınına devam etmekte ve Kurdolojiye dair çalışmaları akademiye ve okurlara sunmaktadır.

Bu sayıdaki birinci makale, Abdulcebbar Kavak'a aittir. Araştırmacı "Şark Medrese Geleneği Mensuplarından Molla Muhammed Salih Keçeli (Oğur) ve Kürtçe Eserleri" adlı bu çalışmasında Molla Muhammed Salih Keçeli'nin hayatını ve eserlerini ele almaktadır. Bu araştırmada Kürt medreselerinde ders veren hocaların günümüzde de klasik tarzda büyük eserler hazırladıklarını görüyoruz.

İkinci makale, Yakup Aykaç'a aittir. Araştırmacı "Aleksandre Jaba Koleksiyonundaki Şiir Mecmualarının Tanıtım ve Tavsifi" başlıklı çalışmasında Leningrad Bilimler Akademisi arşivinde Aleksandre Jaba koleksiyonunda yer alan şiir mecmuaları ele almıştır. Araştırmanın konusunu teşkil eden bu koleksiyonda tespit edilen şiir mecmuaları Kurd-26, Kurd-27, Kurd-28, Kurd-29, Kurd-36 ve Kurd-45 klasörlerinde toplanmıştır.

Üçüncü makale, Ayhan Yıldız'a aittir. Araştırmacı "Kurmanci ve Zazacanın Alanyazını ve Onun Etkisi" başlıklı bu çalışmasında başlangıçtan yakın bir zamana kadar Kürtçenin Kurmancî ve Zazakî dilbilgisi üzerinde yapılan çalışmalara yer vermiştir. Araştırmacı, "Bu alandaki yeni alanyazını, bu klasik araştırmaların emeğinden mahrum kalmış, emekleri yerde kalmıştır. Dolayısıyla bu makale elinden geldiğince bu çalışmalara ulaşmaya çalışacak ve Kurmanci ile Zazaca dilbilgisi üzerine çalışmaya başlayacak olan araştırmacılara literatür taramasını kolaylaştıracaktır." diyor.

Bu sayıdaki son makale, aristokrat bir Kürt ailesi olan "Küfreviler/Kufrewiyan" hakkındadır. Yazar İsmail Kıran "Aristokrat Kürt Aileler: Küfreviler" başlıklı çalışmasında başta aileyi tanıtmakta, daha sonra bu ailenin toplum üzerindeki etkisini ve dini yaşantıdaki yerlerini takdim etmektedir. Ayrıca bu aileden siyasi aktivitelere katılan bazı kişileri tanıtmakta ve bu yöndeki tercihlerinin sebeplerini açıklamaktadır.

Bu makalelerin konularından anlaşılıyor ki; Kürtlerin tarih, sosyoloji, kültür ve edebiyatına dair birçok çalışma araştırmacıları beklemektedir. Doğrusu, bu alan bereketli bir alandır. Bu nedenle bu sahada zengin bir literatürün inşa edilip diğer dünya dillerini geride bırakması ümit edilmektedir. Kurdiyat Dergisi de bu literatürün oluşmasında katkı sunmak isteyen oluşumlardan biri olma arzusundadır.

Araştırma ve incelemelerinizi beklemekteyiz, yeni bir sayıda görüşmek dileğiyle...

Dr. Zafer Açar
Sayı Editörü

Dear Readers

Kurdiyât journal continues its exist through the fourth volume by presenting the works related with kurdology to academic world.

Abdulcebbar Kavak's article titled "From The Members Of The Tradition Of The Eastern Madrasah Mullah Mohammed Salih Keçeli (Oğur) And His Kurdish Works" is the first article of the journal and he states that in kurd madrasahs there is still classical education with literary and scientific productions.

"Introduction and Description of the Poetry Magazines in the Aleksandre Jaba Collection" is the second article which has been prepared by Yakup Aykaç. The content of this article is about the magazines which seems in the collections of Aleksandre Jaba in the archive of Scientific Academia of Leningrad. This work is about the poem magazines which seems in this collection have been emphasized under the files numbered kurd-26, kurd-27, kurd-28, kurd-29, kurd-36 and kurd-45.

The third article belongs to Ayhan Yıldız. In his article called "Kurmanji and Zazaki Literature and its Effect" he discusses about the works on kurmanji and zazaish grammer till now. He emphasizes that those works must refer the research areas and classical productions in terms of grammatical subjects of these two dialects.

8

The final article is about a well-known kurd family named Kufrevians. İsmail Kıran states in his article named "Aristocratic Kurdish Families: Kufrawi" that this family is a crucial and an effective loyal family on kurd community and religious life. He discusses the effects of this family on its society and what preferences and ways they have in some terms.

From the contents of these article it clearly seems there are many works and searches that should be realized on kurd history, social and all cultural life and its materials. We hope that the researchers of these areas must study harder and get many useful results. Kurdiyât Journal is one of these useful products that wishes to be helpful at rebuilding those references.

With hopes to see in the next volume.

Dr. Zafer Açar
The Volume Editor

Kurdiyât

Yıl/Sal/Year: 2021
Sayı/Hejmar/Issue: 4
e-ISSN 2717-8315
Rûpel/Sayfa Page:9-22

Cureya Nivîsarê/Makale Tûrû/Article Types:
Nivîsara Lêkolînê/Araştırma Makalesi/Research
Article

Dema Hatînê/Makale Geliş Tarihi/Received:
16.07.2021

Dema Pejirandinê/Kabul Tarihi/Accepted/
08.11.2021

Abdulcebbar Kavak, Doç. Dr. Karabük
Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
abdulcebbar kavak@gmail.com
Orcid: /0000-0002-1846-5493

Atıf: Kavak. A. (2021). "Şark Medrese Geleneği
Mensuplarından Molla Muhammed Salih Keçelî
(Oğur) Ve Kürtçe Eserleri", Kurdiyât, 4, 9-22.

Citation: Kavak. A. (2021). "From the Members
of the Tradition of the Eastern Madrasah
Mullah Mohammed Salih Keçelî (Oğur) and His
Kurdish Works", Kurdiyât, 4, 9-22.

ŞARK MEDRESE GELENEĞİ MENSUPLARINDAN MOLLA MUHAMMED SALİH KEÇELÎ (OĞUR) VE KÜRTÇE ESERLERİ

Abdulcebbar KAVAK

Özet

Şark Medreseleri, Ortadoğu'da daha çok Kürt nüfusun yoğunluklu olduğu coğrafyada kurulan eğitim öğretim kurumlarıdır. Bu medreseler, ilmî gelenek olarak Nizamiye Medreselerinin devamı niteliğinde faaliyet yürütmüşlerdir. Müderrisler, okuttukları Arapça ve Farsça eserleri Kürtçe olarak açıklarken, talebeler de okudukları eserleri kendi aralarında Kürtçe olarak müzakere etmişlerdir. Medrese tahsili sürecinde ana dili Kürtçe olan talebelerin Arapça ve İslamî ilimleri daha kolay öğrenmelerini sağlamak için on yedinci yüzyıldan itibaren bazı müderrisler, medreselerde okunmak üzere Kürtçe eserler kaleme almışlardır. Ahmed-i Hanî'nin (ö. 1119/1707) *Nûbihar*'ı, Molla Yunus Erqetîn'nin *Zurûf*'u, Molla Hüseyin Bâteyî'nin (ö. 897/1491) *Mevlid*'i ve Molla Halil Siirdî'nin (ö. 1259/1843) *Nehcu'l-Enâm*'ı, bu alandaki öncü eserlerdir. Molla Ahmed Cezerî'nin (ö. 1050/1640) *Divan*'ı bu amaçla yazılmasa da medreselerdeki Kürtçe eserler arasında yerini almıştır. On yedinci yüzyıldan günümüze kadar Irak, İran, Suriye ve Anadolu'da eş zamanlı olmasa da çoğunluğu medrese eğitime yönelik yüzlerce Kürtçe dinî eser telif edilmiştir. Anadolu'da Şark Medrese geleneğini sürdüren şahsiyetlerden biri olan Molla Muhammed Salih Keçelî de Kürtçe eser yazar müderrisler arasında yer almaktadır. Nahiv alanında *Şerha el-Behcetü'l-Marziyye fî Şerhi'l-Elfiyye Bi Zimanê Kurdî* ve tefsir alanında *Tefsîra Sûretê Furqan* adıyla iki Kürtçe eser telif etmiştir. Molla Muhammed Salih'in telif ettiği bu iki eseri, Nahiv, Tefsir ve Tefsir Usulü alanlarında ders alan talebeler için iki önemli kaynak eser özelliği taşımaktadır. Bu makalede Molla Muhammed Salih Keçelî'nin hayatı ve Kürtçe eserleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şark Medrese Geleneği, Molla Muhammed Salih Keçelî (Oğur), Kürtçe Eserler, Şerha el-Behcetü'l-Marziyye, Tefsîra Sûretê Furqan

Ji Endamên Kevneşopîya Medreseya Rojhilat Mele Muhammed Salih Keçelî (Oğur) û Berhemên Wî Yên Kurdî

Kurte

Medreseyên Rojhilat saziyên perwerdehiyê ne li Rojhilata Navîn li erdnigariya ku tê de piraniya nifûsê Kurd in. Van medreseyan wekî berdewama Medreseyên Nizamiye wekî kevneşopê zanistî çalaki li dar xistin e. Dema ku muderisan berhemên Erebi û Farişî yên ku bi van ders didan, bi Kurdî şîrove dikirin. Xwendekaran jî li ser berhemên ku di nav xwe de dixwendin, bi Kurdî nîqaş dikirin. Ji bo ku udi pêvajoya perwerdehiya medreseyê de xwendekarên ku zimanê wan ê zikmakî Kurdî ne hêsantir fêrî Erebi û zanistên Îslamî bibin, ji sedsala hivdehan ve hin muderisan bi Kurdî nivîsandin ku di medreseyan de bêne xwendin. *Nûbihar*'a Ehmedê Xanî (w. 1119/1707), *Zurûf*'a Mele ûnis Erqetînî, Mewlîd'a Hiseyin Bâteyî (w. 897/1491) û *Nehcu'l-Enam*'a Mele Xelîl Siirdî (w. 1259/1843) di vî warî de berhemên pêşeng in. *Dîwan*'a Melayê Cizîrî (w. 1050/1640, her çend ji bo vê mebestê nehatiye nivîsandin jî, lê di nav berhemên medreseyan ên kurdî de cihê xwe girtiye. Ji sedsala hivdehan heya îro, bi sedan berhemên olî yên Kurdî, bi piraniya ji bo perwerdehiya medreseyê, tevî ku ne bi hevdehiyê ne, li Iraq, Îran, Suriye û Anatolya'yê hatine nivîsandin. Mele Mihemed Salih Keçelî, yek ji kesayetiyan ku kevneşopîya Medreseya Rojhilat li Anatolyayê domandiye di nav muderisên ku bi Kurdî berhem nivîsandine de ye. Wî du berhemên Kurdî, ango *Şerha el-Behcetü'l-Marziyye fî Şerhi'l-Elfiyye Bi Zimanê Kurdî* di warê nehwe û *Tefsîra Sûretê Furqan* di warê tefsîrê de nivîsandine. Van herdu berhemên, ku ji hêla Mele Mihemed Salih ve hatine nivîsandin, ji bo xwendekarên ku dersan di warên nehwe, tefsîr û usûla tefsîrê de dixwinin du çavkaniyên girîng in. Di vê gotarê de, jiyana Mele Mihemed Salih Keçelî û berhemên wî yên bi Kurdî, hate lêkolîn kirin.

Peyvên Sereke: Kevneşopîya Medreseya Rojhilat, Mele Mihemed Salih Keçelî (Oğur), Berhemên Kurdî, Şerha el-Behcetü'l-Marziyye, Tefsîra Sûretê Furqan

From The Members Of The Tradition Of The Eastern Madrasah Mullah Mohammed Salih Keçelî (Oğur) And His Kurdish Works

Abstract

Eastern Madrasahs are educational institutions established in the Middle East where the Kurdish population is concentrated. These madrasahs carried out activities as a continuation of the Nizamiya Madrasahs as a scientific tradition. The professors explained these Arabic and Persian Works, in Kurdish to the students. Madrasah students also negotiated the Arabic works they read among themselves in Kurdish. In order to enable students whose mother tongue is Kurdish to learn Arabic and Islamic sciences more easily, starting from the seventeenth century, some professors wrote works in Kurdish to be read in madrasahs. *Nûbihar* of Ahmed al-Khanî (d. 1119/1707), *Zurûf* of Mullah Yunus Erqetînî, Husayn Bateyî's (d. 897/1491) *Mawlid* and *Nehc al-Anam* of Mullah Khalil Siirdî (d. 1259/1843) are the pioneering works in this field. The *Dîwan* of Mullah Ahmed Cezerî (d. 1050/1640), also took its place among the Kurdish Works in madrasahs, although it was not written for his purpose. From the seventeenth century to the present, hundreds of Kurdish religious works, mostly for madrasah education, have been compiled, although not simultaneously in Iraq, Iran, Syria and Anatolia. Mullah Mohammed Salih Keçelî, one of the personalities who continued the Eastern Madrasah's Tradition in Anatolia, is among the professors who wrote works in Kurdish. He has written two Kurdish Works, namely *Şerha al-Behcet al-Marziyye fî Şerhi al-Elfiyye Bi Zimanê Kurdî* in the field of Nahiv and *Tefsîra Sûretê Furqan* in the field of tafsir. These two Works, written by Mullah Mohammed Salih, are two very important resources for the students, which continue their education according to the Eastern Madrasah tradition. In this article, the life of Mullah Mohammed Keçelî and his works in Kurdish are examined.

Keywords: Eastern Madrasah's Tradition, Mullah Mohammed Salih Keçelî, Kurdish Works, Şerha al-Behcet al-Marziyye, Tefsîra Sûretê Furqan

Giriş

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medine'ye hicret ettiğinde inşa ettiği ilk dinî yapı, Mescid-i Nebevî'dir. Burası Müslümanlar için ibadet mekânı olmasının ötesinde gayet önemli fonksiyonlar icra etmiştir. Mescid-i Nebevî'nin bünyesinde yer alan "Suffe", eğitim öğretim mekânı olarak sonraki nesillere örnek teşkil etmiştir. Dinî eğitim ve öğretim toplumsal hayatta ilmî ve edebî muhitlerden saraylara kadar yaygınlaşmış (Çelebi, 1983, ss. 33-107; Uslu, 1985, ss. 58-59) ve zamanla medrese adıyla kurumsal bir yapıya dönüşmüştür. Karahanlılar ve Selçuklular döneminde medreselerin sayısında görülen artışı, eğitim öğretimde yakalanan kalite takip etmiştir. Özellikle Nizamiye medreseleri, fiziki altyapısı, müderris kadrosu ve müfredatıyla bu alandaki gözde kurumlar olarak öne çıkmıştır. (Uslu, 1985, s. 61; Çelebi, 1983, ss. 113-114) Selçuklu ve Eyyûbîlerden sonra Osmanlılar da medreselere önem vererek, (Hodgson, 1995, 2/48-54; Çelebi, 1983, ss. 113-130; Uzunçarşılı, 2014, ss. 3-46; Halaçoğlu, 2014, ss. 135-148; Dündar, 2017, ss. 66-106) bu kurumların gelişmesine katkı sağlamıştır.

Medrese geleneği ve bu gelenek çerçevesinde oluşan ilmiye sınıfı, İslam dünyasının her bölgesinde yaygınlaşmış ve toplumsal hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bu gelenek Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları Irak ve Suriye'nin kuzeyi, İran'ın kuzeybatı şehirleri ile Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaygın olan Şark Medreseleri aracılığıyla sürdürülmüştür. (Çiçek, 2009, s. 27) Dil, belağat ve dinî ilimlerle ilgili okutulan eserlerin Arapça, edebî eserlerin ise çoğunlukla Farsça olduğu Şark Medreselerinde öğretim dili genellikle Kürtçe olmuştur.

İslam toplumunda ilmiye sınıfı arasında yaygın teamül gereği, dinî eserler Arapça, edebî eserler ise çoğunlukla Farsça yazılmıştır. Bu nedenle Türkçe ve Kürtçe dinî eserlerin yazılması Arapça ve Farsçaya göre daha geç bir dönemde başlamıştır. Miladî XII. yüzyılda Hoca Ahmed Yesevî'nin (ö. 562/1166) telif ettiği *Divan-ı Hikmet* adlı Türkçe manzum eseri, (Köprülü, 1976, s. 119; Yesevî, 2015, ss. 63-430) Türk alim ve mutasavvıflarının Arapça ve Farsçanın dışında kendi ana dilleriyle yazdıkları ilk eserlerden biridir. Kürt alim ve mutasavvıflarının Kürtçe dinî eser telif etmeye başlamaları ise biraz daha geç bir dönemde gerçekleştiğini belirtmek gerekir.

Osmanlı Devleti'nin genişlemesine paralel olarak İran'ın Anadolu ve Irak'taki egemenliği zayıflamıştır. Bunun söz konusu bölgelerde toplumsal alana yansımaları içinde iki husus öne çıkmaktadır. Birincisi çoğunluğu Sünnî Kürtlerden oluşan bölge halkının İran'ın mezhebî (Şii) baskılarından kurtulmalarıdır. İkincisi ise daha önce yerel idareciler ve ilmiye sınıfı mensuplarının kullanmak zorunda oldukları Farsçanın gerilemesidir. Osmanlı'nın bölgede hakimiyetini güçlendirmesi, Şark Medreselerinin Ehl-i Sünnet düşüncesi eksenindeki ilmî faaliyetlerini olumlu etkilemiştir. Ayrıca entelektüel kesimde giderek zayıflayan Farsçanın yerini halkın konuştuğu Kürtçe almaya başlamıştır. Bu dönemde Kürtçe eser telifi de artmıştır. Melayê Cizîrî olarak meşhur olan Molla Ahmed Cezerî'nin *Divan'ı*, Ahmed-i Hanî'nin *Nûbihar'ı*, Molla Yunus Erqetî'nin *Zurûfu*, Hüseyin Bâteyî'nin *Mevlid'i* ve Molla Halil Siirdî'nin *Nehcu'l-Enâm'ı*, bu alanda yaygın ve öncü eserler olarak hatırlanmaktadır.

Yirminci asrın ilk çeyreğinden itibaren yazılmaya başlanan Kürtçe dinî ve edebî eserler ile Arapça ve Farsçadan Kürtçeye yapılan tercüme sayısında, Türkiye'de belli bir dönem azalma olsa da son otuz yıllık süreçte yeniden ciddi bir ivme kazanmıştır. Yine Irak, İran, Suriye ve Türkiye'de büyük çoğunluğu müderris-mollalardan oluşan ilmiye sınıfı mensuplarının kaleme aldıkları Kürtçe eserler, tercüme, şerh ve haşiye ağırlıklı olmakla beraber, bunların arasında özgün eserlere de rastlamak mümkündür. Bu meyanda Abdurrahman Aktepe'nin (ö. 1328/1910) *Ravdu'n-na'im*,

Molla Muhammed Xwaherzad'ın (ö. 1935) *Tizkarê İman bo Qewmê Kurdan*, Muhammed b. Abdullah Celîzâde'nin (ö. 1943) *Tefsîrê Kurdî li Kelâmê Xwudawendî*, Halife Yusuf'un (ö. 1965) *Îrşâdu'l-İbâd*, Molla Hilmî Koğî'nin (ö. 1996) *Rehberê Awâm ve Hediyetu'l-Hebîb ve Zêrin Hurûf Şerha Zurûf*, Nurullah Godeşki'nin (ö. 2003) *Diwana Nûrî*, ve *el-Hemâil fî Ş-Şemâil*, Abdülkerim Müderris'in (ö. 2005) *Âvê Heyât, Tefsîrê Nâmî bo Kur'ânê Pîroz*, Tahsin İbrahim Dûskî'nin *Tefsîra Rêbaza Jîyanê Li ber Sîbera Quranê*, Molla Salih Dihî'nin (Çakay) *Baxê Qencan*, Molla Muhammed Şoşikî'nin *Nûra Qelban*, ve Zeynelabidin Amidî'nin *Çîçeka Dest Zarokan Şerha Nûbihara Biçûkan, Tercuma Hedîsa Erba'în* adlı eserlerden bahsedilebilir. Bu arada büyük çoğunluğu Kürtçe kaside ve gazellerden oluşan onlarca manzum *Divan* kaleme alınmış ve pek çok klasik *Divan*'ın Kürtçeye tercümesi yapılmıştır. Molla Arif Pirkaşinî'nin (Karakaya) Şeyh Sa'dî-i Şîrâzî'nin (ö. 691/1292) *Gülistan*'ı, Hâfız eş-Şîrâzî (ö. 792/1390), Nureddin Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492) ve Mevlânâ Halid-i Nakşibendî'nin (ö. 1242/1827) *Divan*'larını Kürtçeye çevirisi, bu alanda bahsedilmesi gereken başlıca çalışmalar arasında yer almaktadır.

Bu makalede Ağrılı müderris Molla Muhammed Salih Keçeli (Oğur)'un hayatından kısaca bahsedildikten sonra onun Kürtçe olarak kaleme aldığı iki eseri incelenecek ve alana katkısı üzerinde durulacaktır.

1. Molla Muhammed Salih Keçeli'nin Hayatı

Şark Medrese geleneği mensubu olan Molla Muhammed Salih Keçeli, Ağrı'da yetişmiş müderris ve müellif bir şahsiyettir. 1952 yılında Hamur ilçesine bağlı Keçelan köyünde dünyaya gelmiştir. Ailesi Hamdikan aşiretine mensuptur. Aşiret ağası olan büyük babası Said Efendi, Ağrı'da saygın bir konuma sahip olmuştur. Aile büyüklerinin Ağrı'ya Cizre'den geldikleri ve Botan Bey ailesine mensup oldukları rivayet edilir. Bu sebeple aile halk arasında Mîrekî (Bey soyundan gelen) olarak tanınmıştır. (Molla Muhammed Salih Keçeli, kişisel görüşme, Nisan 2021)

Çocukluğu Keçelan köyünde geçen Molla Muhammed Salih, küçük yaşta köylerinde yaşayan Molla Derviş'ten Kur'an-ı Kerim öğrenmiştir. Kur'an öğrendikten sonra Ahmed-i Hânî'nin *Nûbihar* adlı Kürtçe-Arapça eseri ile Hüseyin Bateyî'nin Kürtçe *Mevlid*'ini okumuştur.

İlkokul diplomasını almak için hariçten sınavlara giren Molla Muhammed Salih, Türkçeyi on dört yaşından sonra öğrenebilmiştir. Okumaya ve dinî ilimlere meraklı oluşu sayesinde karşılaştığı pek çok sıkıntıyı aşmayı başarmıştır. 1974 yılında medrese tahsilini tamamlayınca imam-hatiplik görevi için gerekli olan Kur'an Kursu Belgesi'ni almak üzere Kars'a gitmiştir. Daha önce aldığı ilkököl diploması ve Kars'tan aldığı Kur'an Kursu Belgesiyle imamlık sınavına başvurmuş ve aynı yılın Eylül ayında imam olarak atanmıştır. Atandıktan sonra aynı yıl içinde evlenen Molla Muhammed Salih, ailesiyle beraber ilk görev yeri olan Taşlıçay'ın Botî (Aşağı Esen) köyüne giderek orada bir medrese kurmuştur. 1974 yılından 2001 yılına kadar yaklaşık 27 yıl tedrisatla uğraşmıştır. Molla Muhammed Salih müderrislik hayatı boyunca pek çok talebeye ders vermiş ve onları ilmiye sınıfı mensubu olarak yetiştirmiştir.

2001 yılında emekli olan Molla Muhammed Salih, Bursa'ya yerleşmiştir. Bir dönem Almanya ve Avusturya'da bulunmuş ve oralarda üniversite eğitimi alan bazı talebelere Arapça ve İslamî ilimler alanında gönüllü ders okutmuştur. Son yıllarda akaid, fıkıh ve Arap Dili alanlarında okumalar yapan Molla Muhammed Salih, Türkçe ve Kürtçe eser telifiyle meşgul olmuştur. Türkçe ve Kürtçenin yanında çok iyi derecede Arapça ve Farsça bilen ve bu iki dilde sertifikalı tercümanlık yapan Molla Muhammed Salih, 1 Kasım 2021 tarihinde Bursa'da Hakkın rahmetine kavuşmuştur.

1.1. Tahsil Hayatı

Molla Salih medrese tahsiline 1962 yılında başlamıştır. Önce Ağrı ve ilçelerinde bazı müderrislerin yanında sıra kitapları olarak bilinen (kitêbê rêzê) medrese kitaplarını okumak üzere rahle-i tedrislerine dahil olmuştur. Ağrı merkezde bulunan Çamurlu ve Kasor köyleri, Hamur ilçesine bağlı Şeyh Tevekkül (Şeyh Tokil), Karaseyitali ve Şoşik köyleri ile Doğubayazıt ilçe merkezi, Molla Muhammed Salih'in belli aralıklarla ders okuduğu yerler olmuştur. Ağrı'dan sonra Van'ın Erciş, Muş'un Bulanık, Bitlis'in Ohin ve Mardin'in Midyat ilçelerinde medrese tahsilini devam ettirmiştir. Ağrı merkeze bağlı Kasor köyünde bulunan medrese, onun en çok uğradığı ilim merkezlerinin başında yer almıştır. Medrese tahsilini de burada Molla Muhammed Kasorî'nin (ö. 2000) yanında ikmal etmiştir. Molla Muhammed Salih, ilim icazetini 1974 yılında Molla Muhammed Kasorî'den almıştır. Hocası ona ilim icazetinin yanı sıra Hadis icazeti de vermiştir. Şark Medreselerinde ilim icazeti dışında Hadis icâzeti verilmesi hususu nadiren görülen bir uygulamadır. Molla Muhammed Kasorî, hocası Şeyh Kasım Küfrevî'den (ö. 1992) aldığı hadis icazetine binaen (Küfrevî, 2019, EK-2/102) yanında hadis dersi alan Molla Muhammed Salih'e bu icazeti vermeyi uygun görmüştür.

Molla Muhammed Salih, Şark medreselerinde okutulan sıralı kitapların dışında Van Erciş'te yaşayan Molla Abdullah Dibo'dan (ö. 2008) *Kadı Beyzâvî Tefsiri*, Mardin'de Seyyid Hüseyin Bêcirmânî'den (ö. 2015) Şemsüddin Muhammed el-Cezerî'nin (ö. 833/1429) *Tecvid* kitabını okumuştur. Edebiyat alanında özellikle Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî'nin (ö. 672/1273) *Mesnevî*, Şeyh Sa'dî eş-Şîrâzî'nin (ö. 691/1292) *Gülîstan* ve Mevlânâ Halid-i Bağdadî'nin (ö. 1242/1827) *Divan'ını* Molla Muhammed Kasorî'nin yanında okumuştur. (Molla Muhammed Salih Keçeli, kişisel görüşme, Mart 2021)

1.2. Hocaları ve Yetiştirdiği Talebeler

Molla Muhammed Salih, on iki yıl süren medrese tahsili döneminde çok sayıda müderristen ders almıştır. Bunlar:

1. Molla Derviş
2. Molla Ahmed Yıldız
3. Molla Ali Haydar Yakup
4. Molla Muhammed Şoşikî
5. Molla Muhammed Kasorî
6. Molla Musa Celalî
7. Molla Abdullah Dibo
8. Molla İbrahim Eğdâdî
9. Şeyh Halid Ohinî
10. Molla Feyzullah Yıldız
11. Molla Zübeyir Arnasî
12. Seyyid Hüseyin Bêcirmânî

Molla Muhammed Salih, çeyrek asırdan fazla devam eden müderrislik görevi süresince onlarca talebe okutmuş ve pek çoğuna ilim icazeti vermiştir. Yetiştirdiği talebelerinden tespit ede-

bildiklerimiz şunlardır: Ağrı merkezde aslen *Dudû* (Altınçayır) köyünden Molla İhsan Duygun, Eleşkirt ilçesinden Molla Fuat Çiftçi, Aslen Tutak ilçesine bağlı Karacan köyünden olup Patnos'ta görev yapan Molla Muhammed Eskin, Erzurum'dan Molla Şevket, Bilecik'ten Molla Sefa ve Sarıkamış'tan Molla Kasım.

1.3. Eserleri

Akaid Penceresi: Molla Muhammed Salih'in ilk telif ettiği eseridir. Türkçe olarak yazdığı bu eseri 308 sayfa olup 2010 yılında Ravza Yayınevi tarafından basılmıştır. Müellif bu eserinde kelam ilmine değinerek tanımı, gayesi ve ortaya çıkışından bahsetmiştir. (Oğur, 2010, 5-17) Sırayla Mu'tezile, Eş'âriyye ve Mâturidiyye ekollerini irdelemiştir. (Oğur, 2010, 18-33) İman konusunu birkaç başlık altında inceledikten sonra (Oğur, 2010, 79-103) Allah'ın sıfatlarını ele almıştır. (Oğur, 2010, 106-120) Tenâsüh, hulûl, ittihâd konularından bahsettikten sonra (Oğur, 2010, 125-126) nübüvvet konusuna geçmiş ve peygamberlerle ilgili klasik kaynaklarda yer alan bilgileri özetle vermiştir. (Oğur, 2010, 127-162) Âhiret, kıyâmet, berzâh, kabir, sur, hesap, kevser, şefaât, kaza ve kader, duâ, ahlak ve tasavvuf, tövbe, mürşid gibi kavramları (Oğur, 2010, 163-282) açıkladıktan sonra Yahudi ve Hıristiyanlarla ilgili bazı tartışmalı konuları ele almıştır. (Oğur, 2010, 283-302)

Şerha el-Behcetü'l-Marziyye fî Şerhi'l-Elfiyye Bi zimanê Kurdî: Müellifin Nahiv alanında yazdığı bu kitabı, Celâleddin Suyûtî'nin *el-Behcetü'l-Marziyye* adlı eserine yaptığı Kürtçe tercüme ve şerhten oluşmaktadır. Eser hakkında ikinci bölümde detaylı bilgi verilecektir.

Tefsîra Sûretê Furqan: Molla Muhammed Salih'in tefsir alanında kaleme aldığı ve bir risale hacminde olan eseri, Furkân Sûresinin Kürtçe tefsirinden ibarettir. Bu eser hakkında da ikinci bölümde geniş bilgi verilecektir.

1.4. Molla Muhammed Salih'in Tasavvufla İlişkisi

Molla Muhammed Salih'in tasavvufla ilişkisi Ağrı merkeze bağlı Kasor (Arakonak) köyünde ikamet eden hocası Molla Muhammed Kasorî ile başlamıştır. Kasorî, Küfrevî ailesinden Nakşibendî-Hâlidî şeyhi olan Kasım Küfrevî'nin hem ilim hem de tasavvuf alanında icazetli talebesidir. (Kavak, 2018, ss. 46-48) Kasor köyü camisinin hemen bitişiğinde kurduğu mütevazı medresesi, ilmî faaliyetlerin yanında tasavvufî sohbet ve irşadın, zikir ve duaların yapıldığı bir mekân olmuştur. Molla Muhammed Salih, bir taraftan hocasının rahle-i tedrisinde bulunurken, diğer taraftan tasavvufî faaliyetlere de iştirak etmiştir. Bu süreçte ilimde hocası tasavvufta mürşidi olan Molla Muhammed Kasorî'ye intisap etmiş ve ondan irşad izni almıştır. Hocası ona hatme ve zikir yaptırmanın dışında *Delâilu'l-Hayrât* okuma hususunda da icazet vermiştir. (Molla Muhammed Salih Keçeli, kişisel görüşme, Mayıs 2021)

2. Kürtçe Eserleri

Molla Muhammed Salih'in bugüne kadar yayınlanan iki Kürtçe çalışması bulunmaktadır. Bunlar; *Şerha el-Behcetü'l-Marziyye fî Şerhi'l-Elfiyye Bi Zimanê Kurdî* ve *Tefsîra Sûretê Furqan* adlı eserleridir.

2.1. Şerha el-Behcetü'l-Marziyye fî Şerhi'l-Elfiyye Bi Zimanê Kurdî

Molla Muhammed Salih'in bu eseri Celâleddin es-Suyûtî'nin *el-Behcetü'l-Marziyye fî Şerhi'l-Elfiyye* adlı eserinin tercüme ve şerhidir. *el-Behcetü'l-Marziyye* adlı eser, İbn Mâlik et-Tâî'nin (ö. 672/1274) *el-Elfiyye* adlı Nahiv alanında telif ettiği kitabına yapılan şerhlerden biridir. (Özkan,

2010, 38/195) Suyûtî'nin bu eseri Şark Medreselerinde okutulan sıralı kitaplar arasında yer almaktadır. Yaygın olarak okutulduğu için kitap asıl adıyla yani *el-Behcetü'l-Marziyye* şeklinde değil, müellifi olan Suyûtî'nin adıyla tanınmış ve kısaca *Suyûtî* olarak isimlendirilmiştir. Molla Muhammed Salih, medrese tahsili sırasında okuduğu, metni Arapça olan ve müderrislerin Kürtçe olarak açıkladıkları, talebelerin ise Kürtçe olarak mütalaa ve müzakere ettikleri bu eseri, medrese eğitime katkı için Kürtçe olarak kaleme almıştır. Bunu da kitabın isminde yer alan "Bi zimanê Kurdî" ifadesiyle vurgulamıştır.

Molla Muhammed Salih, bu kitabı şerh etmeye 2013 yılında başlamıştır. Bugüne kadar üç cildi basılan eserin şerhi devam etmektedir. Toplam beş ciltten oluşması planlanan eser, Ravza Yayınları tarafından ciltler tamamlandıkça peyder pey yayımlanmaktadır. Üçüncü cildi 2020 yılında neşredilen eserin birinci cildi toplam 348 sayfadan oluşmaktadır. İkinci cilt 303 sayfa ve üçüncü cilt ise 366 sayfadır. Molla Muhammed Salih eserinde son yıllarda yaygınlaşan latin harfleri yerine eskiden beri kullanılan ve Arap harfleriyle yazılan Kürtçeyi tercih etmiştir.

Birinci cildin başında bu eserini çok büyük ve ciddi bir gayretin sonunda yazabildiğini, bu nedenle gayretli ve çalışkan medrese talebelerinin bu kitaptan çok istifade edeceklerini şu cümlelerle ifade etmektedir:

« تو بزانی، بخرهاتی، که زحف مزنی و جیدی هاتی هولی، إن شاء الله تعالی، او فقیی مدرسا بی بغیرت و خبات « (Oğur a, t.s., 1/4)

"Bil ki, bu şerh çok büyük ve ciddi bir çalışma sonucu meydana gelmiştir. İnşallah çalışkan ve gayretli medrese öğrencileri, ondan pek büyük bir fayda görecektir ve istifade edeceklerdir."

Müellif her üç cilt için ayrı birer "Önsöz" "پشگوتن" hazırlamıştır. Birinci cildin önsözü on iki sayfadan oluşmaktadır. Bu bir önsöz için oldukça uzundur. Burası daha çok "Giriş" bölümü mahiyetinde olup eğitim, medrese, klasik ve modern eğitimin toplumsal hayattaki örnekleriyle şark medrese geleneğinde okutulan eserler hakkında bilgiler içermektedir. Müellif bu bölümde kendi tecrübe ve hatıralarına da yer vermiş ve yaşadığı ibretli bazı hadiselerle değinmiştir. (Oğur a, t.s., 1/5-16) İkinci cildin önsözü on sayfa (Oğur a, t.s., 2/4-13) ve üçüncü cildin önsözü ise üç sayfadır. (Oğur a, t.s., 3/2-4)

Molla Muhammed Salih, birinci cildin 17. sayfasından itibaren *el-Behcetü'l-Marziyye* adlı eserin tercüme ve şerhine başlamaktadır. Medreselerde talebelerin Arapça metinleri kelime kelime, cümle cümle tercüme ettikleri gibi müellif de bu medrese usulüne uygun bir şekilde eserin tercüme ve şerhine girişmiştir. İkinci cilt Nahvin temel konularından biri olan "Ma'rife" konusu, (Oğur a, t.s., 2/14) üçüncü cilt ise "Mübteda" ile başlamaktadır. (Oğur a, t.s., 3/5) İkinci ve üçüncü ciltler birincisine göre daha düzenli olup, mizanpajları da daha iyi yapılmıştır.

2.1.1. Müellifin Şerha el-Behcetü'l-Marziyye Adlı Eserdeki Metodu

Müellif, şerh etmek üzere *el-Behcetü'l-Marziyye* kitabından alıntı yaptığı Arapça cümleyi parantez içine almak suretiyle geriye kalan metinden ayırmıştır. Böylece parantez arası cümlelerin Suyûtî'ye ait olduğu belirgin hale getirilmiştir. Birinci ciltte parantez arası cümleler koyu renk iken, ikinci ve üçüncü ciltlerde kırmızı renkle gösterilmiştir. Tercüme ederken medreselerde ders okuturken uygulanan ve kırık tercüme olarak da bilinen uzun cümlelerin parça parça tercümesi şeklindeki tercüme ve şerh tercih edilmiştir. Burada şerh metodunun daha açık bir şekilde anlaşılması için *Şerha el-Behcetü'l-Marziyye* adlı eserden iki örnek vermek istiyoruz:

(.....أحمدك اللهم إله) ياني يا ربّ أز حمدى ته دكم لسر نعمتى ته بي ظاهري وهم لسري باطني، يان ئي لسر نعمت كرنا ته
(Oğur a, t.s., 1/17)

“أحمدك اللهم إله) Yani Ya Rabbi! Ben senin zahiri ve bâtinî nimetlerin için sana hamd ederim.
Yahut nimetlendirmene....”

قدّم أحكام المبتدأ على الفاعل تبعاً لسيبويه و بعضهم يقدم الفاعل) ياني مصنفى أحكامى مبتدأى پيش خستيه لسر
أحكامى فاعلى، أو پيش خستنا وي ئي دحالتى تابعتيا وي بي بسبويه بي را نه، هنك عالمى نحوى فاعلى پيش دخن لسر
مبتدأى. يا كرت أه: مصنفى كو أو ئي ابن مالكة دفي مسلا پيش خستنا أحكامى مبتدأى لسر أحكامى فاعلى، پيونديا سبويه
بي كرى يه، دوي حالى كو هنكى دنى ئي أو ئي بي نوتاني «جرجاني، ابن الحاجب» بي نه، بحثا فاعلى پيشيا مبتدأ بي خستنه
(.... (Oğur a, t.s., 3/6)

“قدّم أحكام المبتدأ على الفاعل تبعاً لسيبويه و بعضهم يقدم الفاعل) Yani musannif, mübtedânın ahkâmını
fâilin ahkâmına takdim etmiştir. Takdim etme sebebi de Sîbeveyh’in görüşünü tercih etmesidir.
Bazı Nahiv alimleri de fâilin ahkâmını mübtedâyâ takdim ederler. Konu kısaca şöyledir: Musannif
ki bu zât İbn Mâlik’tir, mübtedânın ahkâmını fâilin ahkâmına takdim konusunu Sîbeveyh’e dayan-
dırmıştır. Aynı konuda “Cürçânî ve İbnü’l-Hâcib” gibileri de fâil konusunu mübtedâ’ya takdim et-
mişlerdir.”

2.1.2. Müellifin Eserini Oluştururken İstifade Ettiği Kaynaklar

Molla Muhammed Salih, şerhini yaptığı Suyûtî’nin *el-Behcetü’l-Marziyye* adlı eseriyle beraber Nahiv ilmüne dair çok sayıda eserden de istifade etmiştir. Bunların başında İbn Mâlik et-Tâî’nin *el-Elfiyye*’si gelmektedir. Bunun dışında tespit edebildiklerimiz vefat sırasına göre şunlardır: Ebû Amr Cemâlüddin Osman İbnü’l-Hâcib’in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye*, İbnü’n-Nehhâs el-Halebî’nin (ö. 698/1299) *Şerhu’l-mukarrib*, İbnü’l-Musannif Bedrüddin Muhammed’in *ed-Dürretü’l-mudiyye*, İbn Hişam en-Nahvî’nin (ö. 761/1360) *Evdahü’l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, Bahaüddin İbn Akîl’in (ö. 769/1367) *Şerhu İbn Akîl alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, Ebû Zeyd Abdurrahman el-Mekvudî’nin (ö. 807/1405) *Şerhu’l-Mekvûdî ala’l-Elfiyye*, Kâfiyecî’nin (ö. 879/1474) *Şerhu kavâidi’l-i-râb*, Nüreddin Abdurrahman el-Câmî’nin (ö. 898/1492) *el-Fevâidü’d-diyâiyye (Molla Câmî)*, Halid b. Abdullah el-Ezherî’nin (ö. 905/1500) *Şerhu’-Tasrîh ala’t-tavdîh*, Nureddin Ali b. Muhammed el-Uşmûnî’nin (ö. 918/1513) *Menhecü’s-sâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, Şemsüddin Muhammed el-Fâridî’nin (ö. 981/1574) *Şerhu’l-İmam el-Fâridî alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, Muhammed b. Ali es-Sabbân el-Mısırî’nin (ö. 1206/1792) *Hâşiyetu’s-Sabbân alâ şerhi’l-Uşmûnî*, Ebû Mu’in Hamidüddin Hüccet Hâşimî Horasanî’nin *Kitâbu Fevâidi’l-Hüccetiyye*, Mirza Ebû Tâlib’in *Haşiyetu Ebî Tâlib ala’s-Suyûtî*.

2.2. Tefsîra Sûretê Furqan

Farklı dönemlerde Kur’an’ın baştan sonra tefsirleri yapıldığı gibi bazen müstakil olarak tek bir sûresinin de tefsiri yapılmıştır. Râğib el-İsfahânî’nin *Tefsîru sureti fâtihati’l-Kitâb*, Molla Fenârî’nin (ö. 834/1431) *‘Aynü’l-a’yân fî tefsîri’l-fâtiha*, (Işık, 1995, 12/254) Ebûishakzâde Esad Efendi’nin *Hülâsatü’t-tebyîn fî tefsir-i sûre-i Yâsîn*, (Topaloğlu, 2013, 43/341) Ebü’l-Azm el-İsfahânî’nin *Tefsîru sureti Lokman* (Üzüm, 2003, 27/211) bunlardan birkaçıdır. Molla Muhammed Salih de *Tefsîru Sûretê Furqan* adıyla Furkân sûresinin tefsirini yapmıştır.

Molla Muhammed Salih bu eserini telif etmeye 2020 yılında başlamış ve bir yıl içinde çalışmasını tamamlamıştır. 2021 yılında eser yayınlanmıştır. Fakat eserin basıldığı yer ve tarihi ile yayınevi bilgisi bulunmamaktadır. Müellifin bu çalışması, içindekiler kısmıyla beraber 111 sayfadan oluşmaktadır.

Molla Muhammed Salih bu eserini dostu Molla Muhammed Tanrıkulu'nun teşvik etmesi üzerine yazmaya karar verdiğini bu nedenle de eseri ona hediye ettiğini belirtir. Ayrıca eserini daha önce pek çok tefsir yazmış Ehl-i Sünnet alimlerinin tefsir usulleri ve görüşlerinden istifade ederek hazırladığını vurgular. (Oğur b, t.s., s. 2)

2.2.1. Eserin Önsözünde Yer Alan Konular

Tefsîra Sûretê Furqan adlı bu eserin “Önsöz” kısmı kırk beş sayfadan oluşmaktadır. Önsözün bu kadar uzun tutulmasının sebebi ise bu kısımda, önsözden daha çok tefsir ilimleri ve tefsir usulüne dair bilgilerin verilmesidir. Bu kısım şu cümlelerle başlamaktadır:

«س پاس ژ خدای مزنی بی همپا را، او خدای کو قرآنا پیروز گران دیه کتیب داوی، دخوه دا گرتیه علمی پیشینان و پاشینان، بویه رهبر ژبوی انسانان و جنان، وصفا باشان کریه بمتقیان، آپيسان کریه بمنافقان. صلوات سلاما خدا لسر پاشینان» (Oğur b, t.s., s. 3)

“Eşi ve benzeri olmayan yüce Allah’a hamd olsun. O Allah ki içinde öncekilerin ve sonrakilerin ilmini barındıran Kur’ân-ı Kerim’i son kitap kılmıştır. O insanların ve cinlerin rehberi olmuştur. İyileri müttakiler olarak, kötülerini ise münafıklar olarak nitelemiştir. Allah’ın selat û selamı son peygamberinin üzerine olsun...”

Daha çok “Giriş” kısmına benzeyen “Önsöz” bölümünde müellif, Besmele, Hamdele ve Salvele’den sonra Kur’ân’ın insanlara tefekkür etmeleri için gönderildiği ve Kur’ân’ın tebyin görevinin Hz. Muhammed’e (sav) verildiğinden Nahl Sûresi 44. âyetini delil getirerek bahseder. (Oğur b, t.s., s. 3) Daha sonra asırlardır İslam alimleri tarafından nesilden nesile aktarılan Kur’ân ve Sünnetle ilgili bilgilerin çarpıtıldığı ve İslam alimlerinin hem kişilik hem de gayret ve hizmetlerini küçümseyen şahsiyetlerin ortaya çıktığını dile getirir. Bu hususu çağın hastalığı olarak niteler. Ehl-i kiblenin tekfirinden uzak durduklarını bununla beraber Kur’ân’ı, Peygamberi ve İslam alimlerini yıpratmak ve küçümsemek amacıyla hedeflerine alan bu şahsiyetleri “Küfür merdivenlerine ayak basanlar” olarak niteler. (Oğur b, t.s., s. 5) İslamî ilimlerin dayandığı iki kaynaktan Kur’ân ve Sünnet’ten bahsettikten sonra Hz. Peygamber’in konumu ve Müslümanların Peygamber’e ittiba etmelerinin Kur’ân’ın emri olduğu hususlarını âyet ve hadislerden delil getirmek suretiyle açıklar. (Oğur b, t.s., s. 7-12) Ardından İcâzu’l-Kur’ân, Nesih, Tefsir çeşitleri (Dirâyet Tefsiri, Rivâyet Tefsiri), Kur’ân’ın tefsiri için bir müfessirde bulunması gereken meziyetler ve ihtisas sahibi olması gereken ilimler, Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsiri, Hz. Peygamber’in Kur’ân’ı tefsiri, Sahabe’nin Kur’ân’ı tefsiri, Tabi’în’in Kur’ân’ı tefsiri, Dirâyet Tefsiri ve bu alanda tefsir yazan bazı müfessirler, Rivâyet Tefsiri ve bu alanda tefsiri bulunan bazı müfessirler, Tefsir ve tercüme arasındaki farklar gibi değişik konulara değinmiştir. (Oğur b, t.s., s. 13-48)

2.2.2. Müellifin Furkân Sûresini Tefsir Metodu

Yukarıda belirttiğimiz gibi müellif eserinin ilk kırk beş sayfasını önsöze ayırır. Furkan Sûresine ise kırk dokuzuncu sayfadan itibaren başlamaktadır. Müellif ilk beş ayeti yazarak meal ve tefsirini yapmıştır. Burada takip edilen metod, medrese talebelerinin ders alırken uyguladıkları tercüme metoduyla örtüşmektedir. Arapça metinde yer alan cümlelerin ve kelimelerin teker teker Kürtçe tercüme ve açıklamalarının yapılması, asırlardır Şark medreselerinde uygulanan bir yöntemdir. Bu şekilde talebenin uzun Arapça cümleler ve paragrafları çevirirken zorlanmasının önüne geçilmiştir. Müellifin Furkân Sûresini tefsir ediş tarzının görülmesi açısından ilk ayetin tefsirinden bir kısmını burada vermek istiyoruz:

«تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا» يَٰٓأَيُّهَا شَرَفُ، بَلَدِنَا تَآيِي، مَزَن تَآيِي وَ زَحْف بُونَا خَيْرِي، . أ ف

معنى بوري، معنى كلمتا « تَبَارَكَ » بي نه . ژوي خدایي را نه کو قرآنا عظیم داخستیه (نازل کریمه)، لسر عبدی خوه و پیغمبری خویی محمد صلوات سلاما خدا لسر به . دا وکو ببه پیغمبر ژبوی تمامی خلقی، و وانا ژعدابی خدی تعالا بده ترساندن! تو بزآن سببی نزولا فی سورتی آفه: مشرکان جوره جوره فیر لدور قرآنا پیروز وهم لدور رسالتا یانی پیغمبریا محمد صلوات سلاما خدا « دکرن . لسر به . (Oğur b, t.s., s. 49-50)

“ (تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا) Yani şeref, büyüklük ve yücelik, hayırların artması gibi anlamlar « تَبَارَكَ » kelimesinin anlamlarıdır. Bu anlamlar O Allah'a aittir ki yüce Kur'an'ı kulu ve Peygamber'i Muhammed'e-Allah'ın salat ve selamı üzerine olsun- bütün insanların peygamberi olsun ve onları Allah'ın azabına karşı uyarın diye indirmiştir. Bil ki bu sûrenin sebebi nüzulü şudur: Müşrikler hem Kur'an'ı Kerim hem de Hz. Muhammed'in- Allah'ın salat ve selamı üzerine olsun- risaleti yani peygamberliği hususunda çeşit çeşit yalanlar uyduruyorlardı....”

2.2.3. Eserin Telifinde İstifade Ettiği Kaynaklar

Molla Muhammed Salih, bu eserini telif ederken konuyla ilgili pek çok kaynaktan istifade etmiştir. Tefsir usulü ve ilimleri alanında Muhammed b. Tayyib el-Bakillânî'nin (ö. 403/1013) *İ'câzü'l-Kur'ân*, Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Mustafa Sâdık er-Râfiî'nin (ö. 1937) *İ'câzü'l-Kur'ân*, Muhammed Abdülazîm Zürkânî'nin (ö. 1948) *Menâhilü'l-'irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Muhammed Hüseyin ez-Zehbî'nin (ö. 1977) *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Muhammed Ali Selâme'nin *Mebhecü'l-furkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Hasan Eyyub'un *el-Hadîs fî ulûmi'l-Kur'ân* gibi kaynaklardan istifade etmiştir. Müellifin, fıkıh usulü alanında İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) kaleme aldığı *el-Muhtasar* adlı eserine Adudüddin Abdurrahman el-Îcî'nin (ö. 756/1355) yazdığı *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ* isimli eserden de yararlandığı görülmektedir. İncelediği tefsirler arasında ise Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*,¹ İbn Atiyye ed-Dimaşkî'nin (ö. 383/993) *el-Bahrü'l-Vecîz*, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, Abdürrezzâk el-Kâşânî'nin (ö. 736/1335) *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Ebû Hayyan el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *el-Bahrü'l-muhîd*, Vehbe ez-Zühaylî'nin (ö. 2015) *et-Tefsîru'l-Vasîd*, Muhammed Ali es-Sabûnî'nin (ö. 2021) *Safvetü't-tefâsîr*'i yer almaktadır. Müellif ayrıca hadis-i şerifler için Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*, Ebû Abdillah Muhammed el-Kazvîni'nin (ö. 273/887) *es-Sünen*, Ebû Davûd Süleyman el-Ezdî'nin (ö. 275/889) *es-Sünen*, Ebû İshâ Muhammed et-Tirmizî'nin (ö. 279/892) *es-Sünen*, Ebû bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhâkî'nin (ö. 458/1066) *Delâilü'n-nübüvve*, Ebû Zekeriyâ Yahya en-Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Şerhu'l-Erba'în* gibi kaynaklara başvurduğu görülmektedir.

2.3. Eserlerin Önemi

Molla Muhammed Salih'in telif ettiği bu iki eseri, öncelikle Şark Medrese geleneğine göre tedrisatını sürdüren talebeler için oldukça önemli iki kaynak niteliği taşımaktadır. Diğer taraftan bu çalışmaların Arapça ve İslamî ilimler alanında Kürtçe eser telif etmek isteyen müderris mollalar için de teşvik edici özelliği bulunmaktadır. Yine bu iki eseri, Molla Muhammed Salih'i, Ahmed-i Hânî geleneğini sürdüren ilmiye sınıfı kervanına dahil etmiştir.

Müellif, Şark Medreselerinde sıralı bir kitap olan ve yaygın bir şekilde okutulan Celâleddin Suyûtî'ye ait *el-Behcetü'l-Marziyye* adlı bir Nahiv kitabını şerh etmiştir. İbn Malik et-Tâî'nin Nahiv alanında çok yaygın olarak okutulan *el-Elfiyye* adlı eseri üzerine sayıları yetmişe yaklaşan şerh, hâşiye, ta'lik, ihtisar ile bu eserlerde geçen şâhidleri gösteren çalışmalar yapılmıştır. (Turan, 1995, 11/28) Suyûtî'nin *el-Behcetü'l-Marziyye* adlı eseri de bunlardan biridir. Bu eser müellifinin adıyla *Suyûtî* diye meşhur olmuştur. Suyûtî'nin *el-Behcetü'l-Marziyye* adlı eseri dahil, *el-Elfiyye* üzerine

1 Bu eser daha çok *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî* adıyla bilinmektedir.

yapılan çalışmaların ortak özelliği Arapça olmasıdır. Molla Muhammed Salih'in *Şerha el-Behcetü'l-Marziyye fî Şerhi'l-Elfiyye Bi Zimanê Kurdî* adını verdiği bu eseri ise Kürtçe bir şerh olması açısından diğerlerinden ayrılmaktadır. Molla Muhammed Salih'in medrese talebelerinin Nahiv ilmini daha kolay öğrenebilmeleri için kaleme aldığı bu çalışmasının, Kürtçenin en çok konuşulan Kurmancî lehçesinde yazılması eseri önemli kılan diğer bir husustur.

Molla Muhammed Salih'in *Tefsîra Sûretê Furqan* adlı ikinci eserine gelince, bu çalışması mütevazı hacmine rağmen İslamî ilimler alanında yazıldığı disiplin açısından oldukça önemlidir. Daha önce müstakil olarak Kur'an-ı Kerim'in farklı surelerinin tefsirini yapan bazı âlimler ve eserlerinden bahsettik. Burada Molla Muhammed Salih'i kendisinden önceki âlimlerden farklı kılan iki husus bulunmaktadır. Birincisi bu eserini Arapça olarak değil Kürtçe olarak kaleme almasıdır. Dinî ve tasavvufî alanlarda Kürtçe olarak telif ve tercüme edilen yüzlerce eserden bahsetmek mümkündür. 1930'lu yıllardan beri Suriye'de ve İran'da, 1980'li yıllardan beri de Irak'ta dinî-tasavvufî, ilmî ve edebî eserlerin basıldığını söyleyebiliriz. Türkiye'de ise son çeyrek asırlık süreçte Kürtçe eserlerin basımında ve okunmasında bir ilerleme olduğu bilinmektedir. Özellikle Irak ve İran'da Kürtçenin Soranî lehçesinde çok sayıda yazma eser ve telifat matbu hale getirilmiştir. Tefsir alanında Kürtçenin Kurmancî lehçesinde yazılan eserlerin azlığı, müellifin *Tefsîra Sûretê Furqan*'ını önemli kılmaktadır. İkinci husus ise eserin başında tefsir ilimleri ve tefsir usulüne dair bazı önemli kavram ve konuları zikretmesidir.

Sonuç

İslam'ın yayılmasıyla beraber açılan camiler hem ibadet hem de dinî eğitim öğretim açısından merkezi bir konuma sahip olmuştur. Bununla birlikte, Arapça ve İslamî ilimlerin öğretimi için açılan medreseler, toplumsal hayatta ilim ve tedrisat alanında ciddi kurumsal bir yapıya dönüşmüştür. Büyük Selçuklu döneminde kurulan Nizamiye Medreseleriyle eğitim öğretimde büyük bir başarıyı yakalayan medreselere, Selçuklu, Eyyûbî ve Osmanlı dönemlerinde ayrı bir önem verilmiş ve kurulan vakıflarla bu kurumsal yapı desteklenmiştir.

Ortadoğu'da daha çok Kürt nüfusun yoğunluklu olduğu coğrafyada kurulan ve Şark Medreseleri olarak tanınan ilim merkezleri de aynı misyonu yüklenen eğitim öğretim kurumlarıdır. Bu medreselerde tedrisat işini yürüten müderrisler, on yedinci yüzyıldan itibaren talebelerin Arapça ve İslamî ilimleri daha kolay öğrenebilmelerine katkı sağlayacağı düşüncesiyle Kürtçe eserler yazmaya başlamışlardır. Anadolu'da Şark Medrese geleneğini sürdüren şahsiyetlerden biri olan Molla Muhammed Salih Keçeli de Kürtçe eser yazan müderrisler arasında yer almaktadır. Ahmed-i Hânî geleneğini sürdüren bir müderris olarak, Nahiv alanında *Şerha el-Behcetü'l-Marziyye fî Şerhi'l-Elfiyye Bi Zimanê Kurdî* ve tefsir alanında *Tefsîra Sûretê Furqan* adıyla iki Kürtçe eser telif etmiştir. Molla Muhammed Salih'in *Şerha el-Behcetü'l-Marziyye* adlı eseri, Celâlüddin es-Suyûtî'nin Şark Medreselerinde okutulan sıralı kitaplar arasında yer alan *el-Behcetü'l-Marziyye fî şerhi'l-elfiyye* adlı Nahiv alanındaki eserinin Kürtçe tercüme ve şerhidir. Müellifin ikinci eseri ise *Tefsîra Sûretê Furqan* adlı tefsir alanında kaleme aldığı çalışmasıdır. Bu eserini telif ederken tefsir alanında bilinen pek çok kaynaktan istifade etmiştir. Eseri özellikli kılan bir yönü daha vardır. O da kitabın giriş kısmında tefsir ilimleri ve tefsir usulüne dair oldukça faydalı bilgiler vermesidir.

Molla Muhammed Salih'in telif ettiği bu iki eseri, Şark Medreselerinde tedrisatını sürdüren talebelerin Nahiv ve Tefsir alanlarındaki okumalarını kolaylaştırıcı bir özelliğe sahiptir. Tefsir alanındaki çalışmasının Kürtçenin Kurmancî lehçesinde kaleme alınması önemli bir boşluğu doldurmuştur. Zira Irak ve İran'da tefsir alanında Kürtçenin Soranî lehçesinde çok sayıda eser bulunmak-

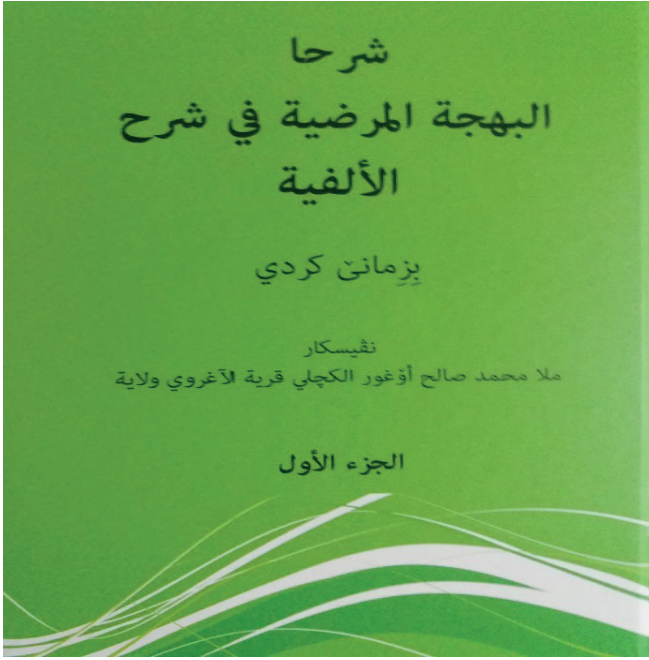
la beraber, Kurmancî lehçesindeki tefsir çalışmaları oldukça sınırlıdır. Diğer taraftan bu çalışmalar, Arapça ve İslamî ilimler alanında Kürtçe eser telif etmek isteyen müderris mollalar için de teşvik edici bir özelliğe sahiptir. Bu olumlu yönlerinin yanında müellifin her iki eserini de Arapça harflerle yazmış olması istifade edebilecek kitleyi sadece medrese çevreleriyle sınırlandırmıştır. Halbuki günümüzde Kürtçe okuyup yazarların büyük bir kısmı Latin harfleriyle yazılan Kürtçeyi kullanmaktadırlar. Bu durum eserlerden istifade imkanını azaltmıştır.

Kaynakça

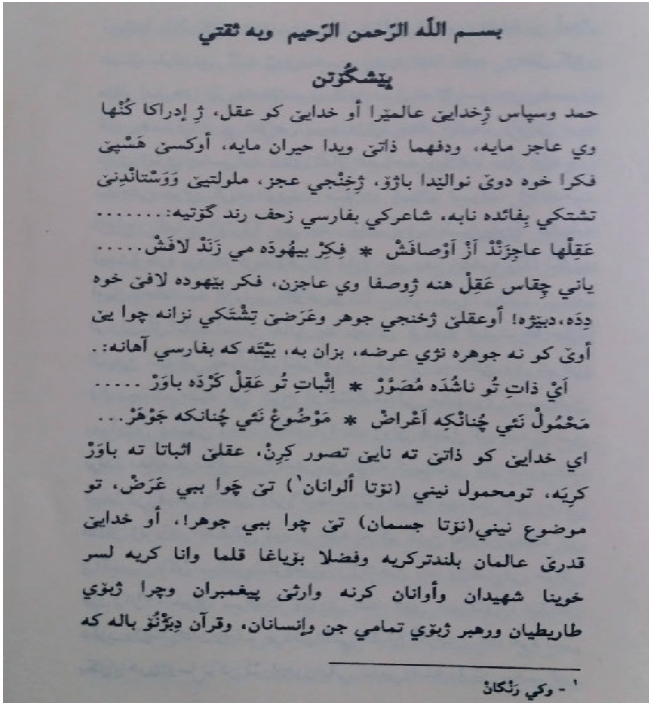
- Çelebi, A. (1983). *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*. Çev. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınevi.
- Çiçek, M. H. (2009). *Şark Medreselerinin Serencâmı*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Dündar, M. (2017). *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*. İstanbul: Çıra Akademi Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (2014). *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hodgson, M.G.S. (1995). *İslam'ın Serüveni*. Çev. Alp Eker vd. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Işık, E. (1995). "Fâtîha Sûresi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Kavak, A. (2018). "Ağrı'nın Nakşibendî-Hâlîdî Şeyhlerinden Molla Muhammed Kasorî ve Kasorî Medresesi". *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*.
- Köprülü, M. F. (1976). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Küfrevî, M. (2019). "Küfrevî, Kasım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları.
- Oğur, M. S. (2010). *Akaid Penceresi*. İstanbul: Ravza Yayıncılık.
- Oğur a, M. S. (t.s.). *Şerha el-Behcetü'l-Marziyye fî Şerhi'l-Elfiyye Bi Zimanê Kurdî*. İstanbul: Ravza Yayıncılık.
- Oğur b, M. S. (t.s.). *Tefsîra Sûretê Furqan*. y.y.
- Özkan, H. (2010). "Süyûtî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Topaloğlu, B. (2013). "Yâsîn Sûresi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Turan, A. (1995). "el-Elfiyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Uslu, H. (1985). *Başlangıçtan Günümüze İslam Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Gonca Yayınevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2014). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Üzüm, İ. (2003). "Lokmân Sûresi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları.
- Yesevî, H. A. (2015). *Divan-ı Hikmet*. Haz. Hayati Bice. Ankara: TDV Yayınları.

EKLER:

EK-1. *Şerha el-Behcetü'l-Marziyye fî Şerhi'l-Elfiyye Bi zimanê Kurdî* Adlı Eserinin I. Cildinin Kapağı

EK-2. Şerha el-Behcetü'l-Marziyye fî Şerhi'l-Elfiyye Bi zimanê Kurdî Adlı Eserinin I. Cildinin Ön-sözünden

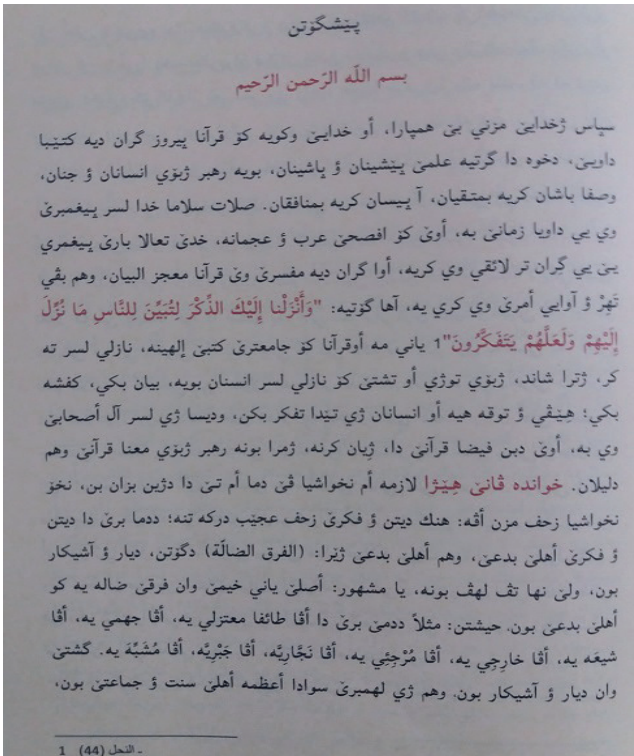

EK-3. Tefsîra Sûretê Furqan Adlı Eserinin Kapağı

EK-4. Tefsîra Sûretê Furqan Adlı Eserinin Önsözünden

22

Kurdiyât

Yıl/Sal/Year: 2021
Sayı/Hejmar/Issue: 4
e-ISSN 2717-8315
Rûpel/Sayfa Page:23- 60

DANASÎN Û TEWSÎFA MECMÛ'ÛYÊN HELBESTAN DI KOLEKSIYONA ALEKSANDRE JABA DE

Yakup AYKAÇ

Kurte

Mecmû'ê berhema edebî ya berhevkerî ye ku dikare derbarê zewqa edebî ya xwediye xwe yan jî serdema xwe de agahiyên girîng bide. Bi heman rengî dikare di biwara dîroka edebiyata klasîk de jî agahiyên nû bide, helbestên nûpeyda yan jî şairên nû yên ku qet nehatine bihîstin di xwe de bihundurîne. Di vê çarçoveyê de, mecmû'ê di biwara edebiyata klasîk û dîroka edebiyatê de xwedî cihê girîng in. Ji mecmû'eyên helbestan re di edebiyata kurdî ya klasîk de "keşkûl" jî tê gotin ku ew di serdema modern de beramberî "antoloji"yê tê. Mijara vê gotarê ew mecmû'eyên helbestan in ku li arşîva Akademîya Zanistî ya Leningradê di koleksiyona Aleksandre Jaba de cih digirin. Di vê koleksiyonê de mecmû'eyên helbestan ên ku hatine tesbîtkirin û bûne mijara vê xebatê di bin klasorên Kurd-26, Kurd-27, Kurd-28, Kurd-29, Kurd-36 û Kurd-45an de hatine tomarkirin. Li dora van klasoran armanca vê gotarê li gorî krîterên dîsîplîna destnîvîsan danasîn, senifandin û analîzkirina van mecmû'eyan e. Di çarçoveya tewsîf û analîzên destxetan de metodolojiyê klasîk hatiye şopandin û li gorî wê jî nirxandinên sîstematîk ên destnîvîsên mecmû'eyan hatine kirin. Di dawiyê de lêkolînê de taybetmendiyên şiklî ên mecmû'eyan hatine tesbîtkirin, naverok û tîkiliyên wan hatine diyarkirin, destpêka helbestên kurdî yek bi yek hatine transkîrbekirin û bi giştî nirxê nusxeyên mecmû'eyan hatine tesbîtkirin. Di pêvekê de jî navê hemû şair, hejmara helbestên wan û hin menzûmeyên kurdî di nav tabloyê de hatiye diyarkirin.

Peyvên Sereke: Koleksiyona Aleksandre Jaba, Mela Mehmûdê Bazîdî, destnîvîsên kurdî, mecmû'eyên helbestan, keşkûl.

23

Cureya Nivîsarê/Makale Türü/Article Types:
Nivîsara Lêkolînê/Araştırma Makalesi/Research
Article
Dema Hatînê/Makale Geliş Tarihi/Received:
01.10.2021
Dema Pejirandinê/Kabul Tarihi/Accepted/:
12.11.2021

Yakup, Aykaç, Dr. Arş. Gör. Mardin Artuklu
Üniversitesi, Kürt Dili ve Edebiyatı
yakupaykac@artuklu.edu.tr
Orcid: / 0000-0002-2602-484X

Atf: Aykaç, Y. (2021). "Danasîn û Tewsîfa
Mecmû'eyên Helbestan di Koleksiyona
Aleksandre Jaba de", Kurdiyât, 4, 23- 60.

Citation: Aykaç, Y. (2021). "Introduction and
Description of the Poetry Magazines in the
Aleksandre Jaba Collection", Kurdiyât, 4, 23- 60.

Aleksandre Jaba Koleksiyonundaki Şiir Mecmualarının Tanıtım ve Tavsifi

Özet

Mecmua, sahibinin edebî zevki veya kendi dönemi hakkında önemli bilgiler içerebilen, derlenmiş edebî ürünlerdir. Aynı şekilde, daha önce hiç duyulmamış yeni şiirler veya şairler de dahil olmak üzere klasik edebiyat tarihine önemli katkılar sağlayabilirler. Bu bağlamda mecmua, klasik edebiyat ve klasik edebiyat tarihi alanında önemli bir yere sahiptir. Klasik Kürt edebiyatında şiir mecmuaları “keşkûl” olarak da adlandırılır ki modern dönemde bunun karşılığı “antoloji”dir. Bu makalenin konusu, Rusya Leningrad Bilimler Akademisi’nde Aleksander Jaba’nın koleksiyonunda bulunan Kürtçe şiir mecmualarıdır. Tespit edilen ve bu çalışmaya konu olan Kürtçe şiir mecmuaları Jaba’nın özel koleksiyonunda Kürt-26, Kürt-27, Kürt-28, Kürt-29, Kürt-36 ve Kürt-45 klasörleri altında listelenmiştir. Bu makalenin amacı, bu nüshaları elyazma inceleme disiplini altında tanımlamak, sınıflandırmak ve analiz etmektir. Bu araştırmada elyazma incelemeleri disiplini bağlamında tarihi yazmaların bilgi ve sistematik değerlendirmelerinin yapıldığı klasik bir metodoloji izlenmiştir. Bu çalışmanın sonunda mecmuaların biçimsel özellikleri tespit edilmiş, içerik ve ilişkileri tanımlanmış, söz-konusu mecmualarda yer alan Kürtçe şiirlerin girişleri verilmiş ve mecmuaların edebî değeri belirlenmeye çalışılmıştır. Ekte ise mecmualarda yer alan tüm şairlerin adları, şiir sayıları ve uzun Kürtçe manzumeler tablo şeklinde belirtilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Aleksandre Jaba Koleksiyonu, Mela Mehmûdê Bazîdî, Kürtçe elyazmalar, Kürtçe şiir mecmuaları, Kürtçe keşkûller.

Introduction and Description of the Poetry Magazines in the Aleksandre Jaba Collection

Abstract

Macmû'â is a compiled literary product that can provide important information about the literary taste of its owner or its era. It can also provide new insights into the history of classical literature, including new poems or new poets that have never been heard of before. In this context, *macmû'â* has an important place in the field of classical literature and the history of classical literature. Poetry collections in classical Kurdish literature are also referred to as “*kashkûl*” instead of “anthology” in modern times. The subject of this article is the collections of poems that are in the collection of Aleksander Jaba in the archives of the Leningrad Academy of Sciences of Russia. In this collection, the *macmû'â* of poems that have been identified and have been the subject of this work are recorded under the categories of Kurd-26, Kurd-27, Kurd-28, Kurd-29, Kurd-36 and Kurd-45. The purpose of this article is to identify, classify, and analyze these manuscripts according to the criteria of the manuscript analysis. A classical methodology has been followed in the description and analysis of the manuscripts and systematic evaluations of the manuscripts have been carried out accordingly. At the end of this study, the formal features of the poems were identified, their content and relationships were defined, the beginnings of Kurdish poems were transcribed one by one, and the literary value of the copies of the poems was generally determined. In the appendix, the names of all the poets, the number of their poems and some Kurdish poems are stated in the table.

Key Words: The manuscripts collection of Aleksandre Jaba, Mullah Mahmoud Bayazidî, Kurdish manuscripts, *macmû'â* of poems, Kurdish *kashkûls*.

DESTPÊK

Kurdolojî wek çadeke zanistê ziman, edebiyat, dîrok, erdnigarî, etnografya û gelek biwarên din ên derbarê kurdan de di xwe de dihevine. Kurdolojî biwarekî berfireh e ku ji destpêka salên 1800an pê ve bûye cihê lêkolînê (Rohat, 1991: 9). Helbet di nav zanista kurdolojiyê de biwarên wek ziman û edebiyatê li gorî yên din gavekî din derketiye pêş. Em dikarin bibêjin ku zimanê kurdî û xebatên biwara kurdolojiyê di serê sedsala XIXan de bala zanyarên Ewrûpî kişandiyê ser xwe. Bo nimûne cara yekem angaşteke zimannasî li ser kurdî li Almaniyayê peyda bûye. Li gorî vê angaşte zimanê kurdî ne farisî bû, zimaneke cuda bû lêbelê şaxeke cuda ya zimanên Hîndû-Îranî bû. Kurdolojî wek dîsîplînekê li ser vê tezê ava bûbû. Piştî zanyarên alman E. Rödiger (1801-1874) û A. F. Pott (1802-1887) ev angaştê li ser kurdî bi awayekî hûngilî parastine. Li gorî Leezenberg (2011: 87) ev cudahiya di biwara zimannasiyê de xîma vê angaşte danîbû ku kurd neteweyeke cuda bû, yan jî bi têgihîjtineke “modern-romantîk” miletekî cudatir bû ji cînarên xwe yên misilman û krîstîyan, mîna tirk, faris, ermen û asûran. Ev nêrîna romantîk-nasyonalîst bêtir bala lêkolînê kişandê ser kurdan. Herçend jî aliyê zimannasiyê ve xebatên ewil li Almaniyayê dest pê kiribe jî wek biwareke zanistêke serbixwe li Împaratoriya Rûsyayê di bin xebatên Îranî de dest pê kiriye.

Di vê sedsalê de eleqaya rûsan li ser ziman û neteweyên Kavkazê dest pê kir ku kurd jî yek ji wan neteweyan bû. Wek tê zanîn di nîveka sedsala XIXan de hêza Împaratoriya Rûsyayê jî zêde bûbû û encama vê yekê dikarîbû li ser axa Osmanî kabê xwe bi Îngîlistan û Fransayê re bavêje. Lêbelê eleqeya rûsan bi kurdan re piştî şerê Qirimê (1853-1856) zêdetir bû. Heta wê demê dîlgirtiyên kurmanç û zaza yên li Rûsyayê hatibûn girtin ji bo keresteyên zimanê kurdî car caran bûne çavkanî jî. Berhema ku keresteyên kurdî yên ji aliyê P. Lerch (1827-1884) ve hatibû berhevkirin û çapkirin jî yek ji wan nimûneyan e (Lerch, 1857; Kurij, 2017). Helbet di serê sedsala XIXan de li Rûsyayê hin xebatên li ser zimanê kurdî çêbûn ku yek ji wan jî aîdê Xaçatur Abovyan (1809-1848) bû. Wî pêşengiya xebatên kurdolojiyê li Rûsyaya Çarîst kir, xebatên wî bi zimanê ermenî çap bûn, lê xêncî civata ermenî-zar di rewacê de nebûn (Leezenberg, 2011: 88). Xebat û zanyariyên kurdolojî yên ewil û kartêker di destpêkê de bi xebat û tevgerên dîplomatên rûsan çêbûn. Helbet ew dîplomat û balyozên rûs li herêm û bajarên kurdan peywirdar bûn. Li dor vê çarçoveyê em dikarin navên du balyozên rûs bidin ku yek ji wan li Tebrîzê konsolosê rûs N. Chanykowane bû ku wê demê gelek nusxe û berhem ji Akademiya Rûsyayê re şandibûn; yê din jî li Erziromê konsolosê rûs A. Aleksandre Jaba (1801-1894) bû ku bi eslê xwe polonî bû (Rohat, 1991: 95-98).

Jaba, di seranserê peywirdariya xwe ya li balyozxaneyê rûsî li Erziromê, bi pêşeng û melayên kurdan re têkilî danî. Divê ew têkiliyên ku Jaba bi gelek kesan re danîbû, ji wan ya herî taybet, Mela Mehmûdê Bazidî bû (Çelik, 2015: 28-43). Çunkî têkiliya ku di navbera wan de saz bûbû hem wekî dostanî bû hem jî têkiliyêke di navbera şagird û seyda de bû¹. Bi vî awayî bi pêşengiya herduyan berhevokên destnivîsên kurdî, dûre bûn bingeha koleksiyona destnivîsên kurdî ya Akademiya Împaratorî ya St. Petersburgê. Dîsa xebatên ku bi hev re nivîsibûn jî bo edebiyata kurdî bingeheke xurt çêkir. Bo nimûne gotara ku derheqê şair û nivîskarên kurd de nivîsiye, mirov dikare di tarîxa edebiyata kurdî de wek yekem gotara akademîk bipejirîne (Jaba, 1860; Bazidî, 2010). Herweha hêj gelek berhem û destnivîsên kurdî bi pêşengiya Jaba û Bazidî ve hatine berhevkirin, lê ji ber ku ne mijara vê gotarê ye, em ê behsa wan nekin. Lêbelê divê bê gotin ku di sedsala XIX û XXan Akademiya Împaratorî ya Zanistî ya St. Petersburgê wek navenda xebatên kurdolojiyê xebitiye.

1 A. Jaba ji Mela Mehmûdê Bazidî ne tenê berhemên kurdî xwestine, herweha jê dersên kurdî jî girtine ku bi xêra wî xwe fêrî kurmançî kiriye û dîsa bi alîkariya wî metnên kurmançî wergerandine ser zimanê fransî. Heye ku Mela Mehmûdê Bazidî ev berhem ji bo Jaba fêrî kurmançî bibe nivîsiye (Bazidî, 2020; Hassanpour, 2005: 161).

Piştî kurtedîroka xebatên kurdolojiyê ya li Rûsyayê û xebatên hevpar ên Jaba û Bazidî em ê hinekî behsa mijara esas a vê gotarê bikin ku ev jî mecmû'eyên helbestê yên vê koleksiyonê ne. Armanca me ew e ku di vê gotarê de li gor krîterên dîsîplîna destnivîsariyê danasîn û analîza van nusxeyên mecmû'eyên helbestan bikin. Em ê jî ji bo nasandina her şeş nusxeyên mecmû'eyên helbestan serî li vê rêbazê bidin û şablona klasîk a tewsîfa nusxeyê amade bikin. Li vir divê em diyar bikin ku M. B. Rudenkoyê hemû destnivîsên vê koleksiyonê tewsîf kirine û wek pirtûk jî çap kiriyê (Руденко, 1961: 11-116). Lêbelê hem di kataloga Rudenkoyê de xalên ku di şablona tewsîfa nusxeyê de cih digirin hindik in hem jî zimanê katalogê rûsî ye. Loma em ê li vir ji nû ve tewsîfa her şeş nusxeyên mecmû'eyên helbestan bi awayekî berfirehtir û bi kurdî amade bikin. Hêviya me ew e ku ev xebat di şêweya danasîn û analîza destnivîsên mecmû'eyên kurdî de wek modelê jî rol bilîze. Di vê gotarê de di destpêkê de me hinekî behsa xebatên kurdolojiyê ya li Rûsyayê û A. Jaba, piştî jî behsa mecmû'eyan kir. Dûre jî zanyariyên bingehîn ên derbarê şeş destnivîsên mecmû'eyan dan û li ser van nusxeyan analîzek kir. Di vê analîzê de me nîrxê nusxeyan tesbît kir, têkiliyên di navbera nusxeyan derxistin. Piştî jî gotara xwe bi encam û çavkaniyê qedand, di pêvekê de jî çend wêneyên rûpelên destpêk û dawiyê yên her şeş nusxeyan parve kirin.

1. MECMÛ'E

"Mecmû'e" peyveke erebî ye ji peyva "cem'ê" (anîna ba hev û berhevkerinê) dariştiye û di qaliba mef'ûl de bûye bêjeyeke mê/muennes. Peyvên wek "mecamî", mecmâ', camî" jî ji heman binyatê dariştine. Îro di lîteraturê de bi wateya "berhevok, berhemên berhevkerî" tê bikaranîn (Develioğlu, 2001: 96). Di dawîya sedsala XIX û di serê sedsala XXan de di wateya kovar yan jî weşanên heftane/mehane/sê mehane de hatiye bikaranîn. Bi giştî mecmû'e ew e ku metnên dînî yan jî ne-dînî, pexşan an jî menzûmên ku aîde yek an jî zêdetir şair/nivîskarên in ku berhemên wan di cihê de kom dike. Bi kurtî mirov dikare mecmû'eyan weha jî pênase bike: Mecmû'e ji tevahiya metnên berhevkerî re tê gotin ku ev metn aîdî kesên cuda ne. Herweha têkilî û hevbeşiyek di navbera metnên ku hatine ba hev de heye (Uzun, 2003: 265).

Her mecmû'eyek ji bo serdema xwe wek neynikeke dîrokî ye, ji ber vê ye ku cihê mecmû'eyan ji bo edebiyat û dîroka edebiyatê gelek girîng e. Mecmû'e digel edebiyatê bi dîrok, civaknasî, tenduristî, arşîv û biwarên din re jî têkildar e. Gelek cureyên mecmû'eyan hene. Bo nimûne, mecmû'eyên ji helbestên bijarte hatine amadekirin, mecmû'eya nezîreyan (mecmuatu`n-nezâir), mecmû'eya rîsaleyan (mecmuatu`r-resâil), mecmû'eya ku heman cûre berhemên di hundirînê de gelek celebên din. Mirov dikare li gorî armanca xwe mecmû'eyan weha jî bisenifîne: Mecmû'eyên ku ji bo mensûbên terîqetekê hatine amadekirin, mecmû'eyên ku ji bo gel hatine amadekirin, mecmû'eyên ku ji bo kesên xwedan zewqê estetîk hatine amadekirin, mecmû'eyên ku li ser sîparîşê hatine amadekirin û hwd. Dîsa li gorî mijar û cureyên xwe mirov dikare wan berhevokan wek mecmû'eyên musîqayê, mecmû'eyên du'ayan, mecmû'eyên dîrokê, mecmû'eyên însayê û hwd. bisenifîne. Di edebiyatê de jî mecmû'e li gorî şeklên nezmê dikarin bîna senifandin wekî mecmû'eyên qesîdeyan (mecmû'eya qesaîd), mecmû'eyên xezelan (mecmû'eya xezeliyat), mecmû'eyên texmîs/muxemmesan û hwd. (Kurnaz û Aydemir, 2013: 51-64).

Ji ber ku ev xebata me li ser mecmû'eyên helbestan e, em hinekî li ser vê babetê rawestin. Mecmû'eyên helbestan ew in ku di xwe de gelek metnên menzûm di hewînê bîyî ku ji aliye şiklên nezmê li ber çavan bîna girtin. Berhemên bi vî rengî wek *mecmû'eyê eş'ar* an jî *mecmû'e-tu`l-eş'ar* jî tîna binavkirin. Bi giştî mecmû'eyên helbestan, helbestên gelek helbestvanan berhev

dikin û tînin ba hev. Di vir de xala herî girîng “zewq”a berhevkar (murettib) e. Di mecmû'eyan de ji bo cure û teşeyên edebî tu sînor tune, ji ber vê yekê ye ku di mecmû'eyan de gelek helbest hene ku şairên wan ne hevçaxê hev in û herweha ji hêla mezheb û meşrebê ve jî cihê ne. Dîsa ji gelek aliyên ve dibe ku helbestên mecmû'eyan ji hêla teşeyên nezmê ve, ji aliyê kurtî û dirêjahiyê ve, ji aliyê zimên ve ji hev cuda bin ku mirov dikare van xalan hê zêdetir bike. Hinek berhevkarên mecmû'eyên bixwe jî şair in, ji ber vê yekê gava ku mecmû'eyekê amade dikin ji helbestên xwe jî nimûneyên baş datînin. Gelek mecmû'e ji destê murettiban bixwe derdikevin, anku berhevkar di heman demê de muntensix e. Lêbelê hin mecmû'e jî hene ku nusxeyên mustensax in, anku li ser daxwaziyek an jî sîparîşê hatine lêzêdekirin (Köksal, 2012: 411). Di wan mecmû'eyan de jî heman tişt heye, anku li ser daxwaza Aleksander Jaba, mecmû'eya klasora Kurd 26 ne tê de, her pêncên din bi destê Mela Mehmûdê Bazîdî û hin melayên din hatine nivîsîn.

Hin mecmû'eyên helbestan ji serî/pêşî an dawî/paşiyê wînda ne yan jê ketine yan jî qelişîne. Gelek caran ev rewş di mecmû'eyên helbestan de tê dîtin. Ev kêmasî bê guman girîng in lê ji ber ku di her mecmû'eyê de her helbestek bi serê xwe berhemek e, lewma yê windabûyî zêde tesîr li girîngiya mecmû'eyê nake. Herçend mecmû'eyên giranbiha hebin jî bo nimûne yê ku ji hêla cild, tezhîb, mînyatur û hunerîn dîtbarî ve hatine xemilandin; gelek ji wan mecmû'eyan ne wisa ne, anku standardek di navbera wan de tune, ji hêla nivîs, hejmara rîsteyên li wereqekê, tew-sîfên nusxeyan û gelek xalên bi vî rengî. Dîsa di gelek mecmû'eyan de qeyda ferax/îstînsaxê nayê dîtin. Ji ber ku mustensîx di nivîsîna helbestên mecmû'eya xwe de li dor zewqa xwe tevdiqere û di demeke dirêj de wan helbestan tîne ba hev. Lêbelê li gor hin taybetmendiyên wekî cureyê kaxez û cilda mecmû'eyê mirov dikare fikrek peyda bike, dîsa hin tarîx û nîşeyên wek jêrenot û haşîye li ser rûpelên mecmû'eyan hatine nivîsîn jî di diyarkirina serdema mecmû'eyê de bi kêr tên. Xêncî wan, hinek mecmû'e jî hene ku tê de destnivîsên cuda hene. Ew jî nîşan dide ku mecmû'e di ber destê çend kesan re desbas bûye, anku mustensîxên wê mecmû'eyê ji yekî zêdetir in (Köksal, 2012: 412-413).

2. MECMÛ'YÊN HELBESTAN DI EDEBIYATA KURDÎ DE

Li gorî qeyd û arşîvan di tarîxa edebiyata kurdî de gelek mecmû'eyên helbestan hene. Ji ber ku mecmû'eyên helbestan di xwe de gelek helbestan dihewînin, ji vî aliyê ve ji bo edebiyata kurdî ya klasîk yek ji çavkaniyên sereke ne. Carna mirov di wan mecmû'eyan de rastî şairên nû û herweha helbesteke nû tê ku ew jî ji bo edebiyata xwe dibe dewlemendiyek. Hin caran jî lêkolînerên edebiyatê di wan mecmû'eyan de bi saya perawêz û haşîyeyên biçûk derbarê nivîskaran de agahiyên girîng bi dest dixin û cihê wan di edebiyata xwe de destnîşan dikin. Helbet ev hemû rê û qayîde ji bo edebiyata kurdî ya klasîk û lêkolînerên edebiyata kurdî jî derbasdar e. Bo nimûne cara yekem bi xêra van mecmû'eyên helbestên di arşîva A. Jaba, lêkolînerên edebiyata kurdî pê hesiyên ku bi navê Esamî, Durefşanî û Xiyasî şairên kurd hene (Bnr. Doskî, 2020).

Wekî ku me li jorê jî diyar kir, di tarîxa edebiyata kurdî de em rastî gelek mecmû'eyên helbestan tên. Li gorî qene'eta me hê gelek mecmû'e jî li malan, li ber destê şexsan in û nehatine tomarkirin. Qismek ji wan mecmû'eyên helbestan bi awayekî ketine arşîvên muze û pirtûkxaneyên destxetan. Di vir de divê em hinekî li ser “Daru's-Selam el-Mextûtad” a Bexdayê bisekinin. Bi xebat, arşîvkirin û weşandina gelek berheman Muhemmed 'Elî Qeredaxî haya kurdan pê xistiye ku li wê pirtûkxaneyê gelek destxetên kurdî hene. Qeredaxî arşîva wê pirtûkxaneyê di berhema xwe ya bi navê *Bûjandinewey Mêjûy Zanayanî Kurd le Rêgey Destxetekanyanewe* de daye nasandin û herweha behsa gelek mecmû'e û keşkülên kurdî jî kirine. Bo nimûne di berga yekem

a vê pirtûkê de Qeredaxî navên hin mecmû'e û keşkûlên kurdî weha rêz kirine ku tê de bêtir bi kurmancî, soranî û goranî helbest hene: *Keşkûla 'Ebdurrehman, Keşkûla Qadirê Sellesî, Keşkûla Gellale, Keşkûla Berzenceyê, Keşkûla Muhemmed Mesîha, Keşkûla Soranî, Keşkûla Ehmedê Biralê, Keşkûla Cizîrî, Keşkûla Muftî Zehawî, Keşkûla 'Ebdulqadir, Keşkûla Exter*². Bi vî şiklî Qeredaxî di bergên vê berhema xwe de bi dehan navê keşkûlên kurdî dane.

Herweha mecmû'eya ku rojhilatnasê alman M. Hartmann (1851-1918) li Stenbolê di sala 1896an de bi dest xistiye, gelek navdar e. Hartmann ji vê mecmû'eyê tenê qisma *Dîwana Melayê Cizîrî* li Almanyayê wekxwe/faksîmîle çap kiriye. Li gorî ragihandina Hartmann ev mecmû'e bi tevahî 542 rûpel in û dirêjahî û beraniya wê 21x14.8 cm e. Di vê mecmû'eya kurdî de hin şî'rên Ehmedê Xanî, *Dîwana Melayê Cizîrî*³, *Tibba Mela Muhemedê Ervasî, Nûbara Ehmedê Xanî, Eqîdenameya Ehmedê Xanî*, çend beyt û helbestên bi farisî û tirkî cih digirin (Hartmann, 2015: 129). Le Coq jî *Nûbar û Eqîdeya Îmanê* yên Ehmedê Xanî û *Mewlûda Melayê Bateyî* ya vê mecmû'eyê li Berlînê di sala 1903an de wek faksîmîle çap kiriye (Le Coq, 1903: 75-170).

Di vî warî de yek ji van mecmû'eyan ku herî zêde tê nasîn mecmû'eya Mûsilê ye. Ev mecmû'e li pirtûkxaneyê Mûsilê ye ku li gorî qeyda îstînsaxa wê di sala 1767an de hatiye nivîsîn. E. Yûsif cara ewil ew keşkûl di sala 1961ê de peyda kiriye û piştî digel hinek şîrove û danasîna helbestan li Necefê di sala 1971ê de bi navê *Dîwana Kurmancî* çap kiriye. Di vê mecmû'eyê de gelek şairên kurd hene ku bi kurdiya kurmancî nivîsîne wekî Eliyê Herîrî, Feqiyê Teyran, Melayê Bateyî, Melayê Cizîrî, Mela Mensûrê Girgaşî, Mîna, Macîn, Sadiq, Pertew Begê Hekkarî, Şêx Nûreddînê Birîfkanî. Ev mecmû'e di tarîxa edebiyata kurdî de gelek girîng e, lewre bi saya vê mecmû'eyê cara ewil şairên wek Macin, Sadiq û Mîna hatin zanîn û helbestên wan gihîştin ber destê kurdan (Yûsuf, 1988). Wekî van mecmû'eyên helbestan gelek mecmû'eyên kurdî derketine holê û ji aliye lêkolanan ve hatine çapkirin. Ji bo van jî dîsa em dikarin mecmû'eya *Keşkûlî Şî'rênî Kurdî* ya dîyalekta kurdiya goranî mînak bidin. Ev mecmû'e bi kurdiya goranî hatiye nivîsîn ku tê de gelek helbest hene. Şêx 'Ebdilmomenî Merdoxî (1739-1797) ew mecmû'e nivîsiye. Enwer Sultanî jî ev mecmû'e li Londonê di sala 1998an de çap kiriye. Dûre ev mecmû'e li Silêmaniyê ji weşanên Bînkey Jînê derçûye (Mardoukhi, 1998).

Di vî warî de mecmû'eyeke din jî *Keşkûla Kurmancî* ye. Ev mecmû'e li Sûriyê ji aliye Mela Murad ve hatiye parastin ku helbestên di navbera sedeyên X û XXan di nav xwe de dicivîne. Celîlê Celîl ji vê mecmû'eyê helbestên kurdî bijartine û li Wienê di sala 2004an de çap kiriye (Celîl, 2004). Herî dawî em dikarin behsa *Kolxaniya Veşartî* bikin ku ev mecmû'e jî helbestên Şêx Mustefayê Sîsî, Şêx Muhemmed Hadiyê Qewmanî û gelek qesîdeyên ku li ser van şexan hatine gotin, pêk tê. Mela Husnî Hezîn ev mecmû'e di sala 2007an de li Stenbolê bi tîpên erebî amade kiriye (Hezîn, 2007). Bi vî rengî em dikarin behsa gelek nimûneyên mecmû'e û keşkûlên helbestan, çî çapkirî çî jî neçapkirî, di edebiyata kurdî de bikin.

Çawa ku me li jorê behsa hinek taybetmendiyên mecmû'eyan kirin, niha jî em ê li ser girîngiya wan bisekinin û herweha tevkarîya wan a li edebiyatê û dîroka edebiyatê bi çend xalan ve diyar bikin. Di ziman û edebiyatên erebî, farisî û tirkî de jî gelek mecmû'eyên helbestan çêbûne ku li ser wan jî gelek xebat hatine kirin. Bo nimûne ji bo tewsîfa mecmû'eyên osmanî/tirkî projeyek bi navê "MESTAP" (Projeya Tewsîfa Sîstematîk a Mecmû'eyan) hatiye amadekirin û hin pêşniyaz li

2 Qeredaxî arşîva pirtûkxaneyê Bexdayê di berhema ya bi navê *Bûjandinewey Mêjûy Zanayanî Kurd le Rêgey Destxetekanyanewey* [Vejandina Dîroka Zanayên Kurd bi rêya Destxetan re] de weşandiye. Ev berhem xebatek e biblîyografîk e ku ji neh bergan pêk tê. Herweha wek çavkaniyeye sereke ji bo tarîxa edebiyata kurdî ya klasîk gelek girîng e (Qeredaxî, 1998).

3 Hartmann ji vê keşkûlê tenê *Dîwana Melayê Cizîrî* bi pêşgotineke kurt, bi zimanî almanî wek faksîmîle li Berlînê çap kiriye (Bnr. Hartmann, 1904: I-XI).

wir hatine rêzkirin. Me jî di diyarkirina van krîteran de ji vê projeyê sûd wergirt (Bnr. Köksal, 2012: 430-433; Tarlan, 1946: 122-123). Li gorî encamên wan xebatan, em jî dikarin çend hêmanên bingehîn ên li gorî taybetmendiyên mecmû'eyên kurdî weha rêz bikin:

a) Bi xêra mecmû'eyan dibe ku mirov rastî helbestên şairên jibîrbûyî bê ku navên wan di çavkaniyên dîroka edebiyatê de nehatine behskirin. Bo nimûne navên şairên wek Xewsî, Durfeşanî û Esamî bi mecmû'eyên koleksiyana A. Jaba hatin zanîn.

b) Hinek şair hene ku di çavkaniyan de tên zanîn, herweha dîwanên wan jî hene lê bi saya mecmû'eyan dibe ku hin helbestên nû yên wan şairan bîr peydakirin.

c) Hinek helbest bi guhertoyeke din di mecmû'eyan de cih digirin, carna beytên zêde yan kêma hene, yan jî cudahiyan nuxseyan di navbera helbestan de çêdibin.

d) Di hin mecmû'eyan de haşiyê û nîşeyên perawêzan hene ku derbarê şair de carna agahiyên girîng didin, wekî tarîxa wefata şair.

e) Di mecmû'eyan de bi piranî gelek helbestên şairên cuda cih digirin, lê hin mecmû'e hene ku bêtir bala xwe didin helbestên şairekî. Lewma nirxandina mecmû'eyên bi vî rengî li dor tarîx û herêma wê, dibe ku ji hêla sosyolojiya edebiyatê ve agahiyên girîng bide edebiyatnasan û lêkolêrên wê biwarê.

f) Mecmû'e ew berhemên edebî ne ku gelek caran mustensîxên wan jî şair in. Lewma helbestên di mecmû'eyekê de herçiqas li dor zewqên mustensîx hatibe civandin jî nêrîneke derbarê wê sedsalê jî dide. Ji ber ku zêdebûna hejmara helbestên şairekî, yan jî zêdebûna teşeyê nezmê, qalibên arûzê, serwa û gelek tiştên din dê nîşanî lêkolêran dide ku ew şair wê serdemê gelek populer bû yan jî fikrek dide ku di nivîsandina helbestên klasîk de wê serdemê kîjan cure û teşeyên edebî dihatin tercîhkirin.

Her yek ji van xalên ku me li jorê diyarkirin, dibe ku bi tena serê qîmetek dernexe meydanê. Bo nimûne tenê li gorî analîzkirina mecmû'eyekê heke em bibêjin helbestên Ehmedê Xanî zêde ne, dibe ku ev yek, tenê zewqa mustensîx nîşanî me bide. Lêbelê gava hemû mecmû'eyên helbestan yên herêmekê yan jî serdemekê bi awayekî giştî bê nirxandin hingê mirov dikare hin esas û nêrînên xurtir îddîa bike. Çawa ku nirxandina giştî ya vê gotarê de em ê bibînin ku di hemû mecmû'eyên helbestên koleksiyona A. Jaba de hejmara helbestên Ehmedê Xanî zêde ye, ev jî nîşanî me dide ku li herêma mîrektiya Bazidê berhemên Xanî gelek deng dabûn û dihatin xwendin. Bi vî şiklî hê gelek xalên din dikarin bîr zêdekin. Lêbelê piştî van agahî û nasandinên teorîk, em ê pratîka wan li mecmû'eyên helbestan ên koleksiyona Jaba de bisepînin, herweha danasîn û analîza van nuxseyên mecmû'eyên helbestan li gorî krîterên dîsîplîna destnivîsariyê bikin.

3. DANASÎN Û TEWSÎFA NUSXEYÊN MECMÛ'EYÊN HELBESTAN

Di koleksiyona A. Jaba de şeş nuxseyên mecmû'eyên helbestan hene ku li arşîvê di bin klasorên Kurd 26, Kurd 27, Kurd 28, Kurd 29, Kurd 36 û Kurd 45an de hatine tomarkirin. Di zanista destnivîsariyê de nasandina nuxseyên destnivîs bi rêbazeke taybet tê kirin ku mirov dikare jê re bibêje tewsîfa nuxseyê. Di senifandin û tewsîfa nuxseyê de şabloneke klasîk heye ku divê nuxeya destnivîs, li gorî wê şablonê bê nasandin. Xalên ku di vê şablonê de cih digirin, ji aliyê derekî yê nuxseyê ber bi aliyê navekî ve tên rêzkirin (Adak, 2017: 5; Subaşı, 2020: 28). Di vê gotarê de em ê jî ji bo nasandina her şeş nuxseyên mecmû'eyên helbestan serî li vê rêbazê bidin û şablona klasîk a tewsîfa nuxseyê amade bikin, li vir jî nû ve tewsîfa van mecmû'eyên helbestan bi awayekî berfi-

rehtir û bi kurdî amade bikin. Lêbelê ji ber ku nusxeyên orjînal li Rûsyayê di Pirtûkxaneyê Giştî ya St. Petersburg (Lenîngrad)ê de ne û li Zanîngeha Mardin Artukluyê tenê nusxeyên wan ên dijîtal hene. Ji ber vê yekê di agahiyên wekî dirêjayî û berayîya kaxezê de me serî li pirtûka Rudenkoyê da. Ji bilî van zanyariyên Rudenkoyê, hemû xalên din ên tewsîfa nusxeyan li gorî kopyaya nusxeyan hatine amadekirin.

3.1. Tewsîfa Mecmû'eya Kurd 26

Di nav kolleksiyona Jaba de mecmû'eya helbestan a herî kevn ev e. Li rûpelekê qeyda nivîs yan jî helbestekê tune ye. Lê mirov dikare ji kevnbûn û rengê kaxezê, şikl û şemala mecmû'eyê texmînekê bike ku ew jî herî kêr 300 salî ye. Dîsa bi ihtîmaleke mezin ev mecmû'e ji aliyê Mela Mehmûdê Bazîdî ve hatiye peyda kirin. Di vê mecmû'eyê de zanyariyên rûpela pêşîn, hejmara sitûnan û qeyda temetê tune ye.

Di vê mecmû'eyê de ji bilî helbestên kurdî bi zimanên erebî, farisî û tirkîya osmanî jî helbest hene. Di nav helbestvanan de navên Eliyê Herîrî, Ehmedê Xanî, Melayê Bateyî, Muradxanê Bazîdî, Feqiyê Teyran, Xiyasî, Mela Meqsûdê Durefşanî, Esamî û Xewsî cih digirin. Navê helbestvanên din jî Nabî, 'Abid, Mewlana û Dîwanî ye. Di vê mecmû'eyê de digel menzûmeyên *Zenbîlfiroş*, *Kela Dimdimê* û *Qewlê Hespê Reş* zêdetir helbestên evîndarî û irfanî cih digirin.

Di nav helbestên mecmû'eyan de herî zêde helbestên Ehmedê Xanî hatine nivîsîn. Digel ên Xanî, helbestên Feqiyê Teyran û Melayê Bateyî di sêrî de tên. Dîsa gelek qesîdeyên dirêj an menzûme jî di wan mecmû'eyan de hatine nivîsîn. Menzûmeya *Zenbîlfiroş* di nav hemû mecmû'eyên helbestan de cih digire, anku şeş caran hatiye nivîsîn. Wek tê zanîn di edebiyata kurdî de, menzûmeya *Zenbîlfiroş* jî aliyê Feqiyê Teyran, Melayê Bateyî û Muradxanê Bazîdî ve hatiye nivîsîn (Teyran, 2014; Teyran, 2012). Lê di nav wan mecmû'eyan de navê Muradxanê Bazîdî derbas nabe, ew yan li ser Feqiyê Teyran yan jî li ser Melayê Bateyî hatiye qeyd kirin. Dîsa li gor wan nusxeyan jî aliyê helbestê ve jî du cureyên vê helbestê çêbûne. Yek ji wan bi vê beytê,

Ey dil werîn dîsa bi coş carek ji cama mey firoş

Bikin qîsseta *Zenbîlfiroş* da seh bikin hikayetê

dest pê dike ku mecmû'eyên Kurd 26, Kurd 27 û Kurd 36 weha ye. Ya din jî bi vê beytê,

Ey dil werîn ey hûn werîn dîsane bi coş camek ji cama neyê

Bi noş bikem qîsseta *Zenbîlfiroş* da seh bikine hikayetê

dest pê dike ku mecmû'eyên Kurd 28, Kurd 29 û Kurd 45 jî bi vî şiklî ne. Ji aliyê naverokê ve herdu cure wekî hev in. Menzûmeya din a di vê mecmû'eyê de *Qewlê Hespê Reş* a Eliyê Herîrî ye ku herweha bi navê Borê Qer jî navdar e (Bnr. Yıldız, 2021). Ev menzûme dîsa di mecmû'eya Kurd 36an de jî bi heman formê hatiye nivîsîn û li ser navê Eliyê Herîrî hatiye qeyd kirin. Digel vê menzûmeyê helbesteke din a Eliyê Herîrî jî di vê mecmû'eyê de heye. Piştî van agahyan li gorî krîterên tewsîfa nusxeyan eger em li ser mecmû'eya di Kurd-26an de bisekinin, dê tabloyeke weha derkeve pêşîya me:

Navê Berhemê	: Mecmû'eyê Xezeliyatê Kurmancî
Taybetiyên Bergê	: Bergekî şîn e û karton e. Hemû kaxezên hundirê bergê ji aliyê piştê ve bi bendê bi hev ve hatine dirûtin.
Taybetiyên Kaxezê	: Kaxezên vê mecmû'eyê zerê tarî ye, kaxez gelek kevin e, gelek

	cihên vê nayêne xwendin.
Hejmara Wereqan	: Bi tevahî 27 wereq in.
Hejmara Rêzan	: Rêz û sitûn tunene, ji ber vê nayê jimartin, risteyên her wereqê ji hev cuda ne.
Ebadên Destxetê	: 26x9 cm.
Rengê Murekkebê	: Bi giştî reş e, lê ji ber ku ev mecmû'ê gelek kevin e di gelek ciyan de rengê murekkebê hinekê gewr dixuyê.
Pêşiya Nusxeyê	: Mecme'a Xezeliyatêd Xiyasî Fermayed Dila wer da bibêjim dil ji min bir dilberê Hêstirêd xwîne dirêjim dil ji min bir dilberê (wr. 1a)
Paşiya Nusxeyê	: Ferd Çeraxê 'eşq umîdîm efendim Çeraxî ettî benî (wr. 27b)
Sernav	: Di serê her helbestê de nebe jî, navê helbestvan an jî naveroka helbestê wek sernav hatiye danîn. Ev sernav jî diyar dike ka ev helbest ya kê ye. Herweha sernav bi zimanê farisî hatine nivîsîn. Bo nimûne di serê çend helbestan de sernavên weha hene: Ehmedê Xanî Fermayed, Qewlê Hespê Reş, Bate Fermayed, Qewlê Zenbîlfiroş, Dîwanî Fermayed.
Derkenar	: Di wereq 5a de îbareyeke weha derbas dibe, "Sahibuhu ve malikuhu Feqî Camî" anku "Xwedêyê nusxeyê Feqî Camî ye".
Taybetiyên Din	: Di nav mecmû'eyan de ji reng û taybetmendiyên kaxezê diyar dibe ku keşkûla herî kevn û herweha ji aliyê naverokê ve jî ya herî berfireh ev mecmû'ê ye. Di gelek sahifeyan de hem aliyê rast û çepê hem jî di navbera wan de helbest, ruba'î, gotinên xweş hatine nivîsîn. Wekî din, di vê nusxeyê de wereqên vala nîne. Di rûpelan de carna nivîsên ku di demên cuda de hatine nivîsîn hene ku ew jî ji rengê murekkebê, ji cudatiya destnivîsê diyar dibin.
	Di vê mecmû'eyê de yek bi yek nav û rêza helbestan weha ye:
Helbest No, 01	: Ev helbest li ser navê Xiyasî [غیائی] hatiye qeykirin û bi kurdî ye. Xiyasî Fermayed Dila wer da bibêjim dil ji min bir dilberê Hêstirêd xwîne dirêjim dil ji min bir dilberê (wr. 1a-1b)
Helbest No, 02	: Ev helbest bê sernav e ⁴ , weha dest pê dike; Ya reb qedde zîba ye ev yan Ke'beya 'ulya ye ev Yan Mescîdu'l-Eqsa ye ev yan Sidre yan mermer e ev (wr. 2a)
Helbest No, 03	: Ev helbest di mecmû'eya Kurd 36an (wr. 2b) de jî heye. Xanî Fermayed

4 Ev mecmû'ê kifş e ku ji hev derketiye û piştî cardin bi hev ve hatiye zeliqandin. Lewma cihê hin rûpel û wereqan guherine. Dibe ku ev wereq jî wisa hatibe guhertin. Çunkî tê zanin ku ev beyt û yê li pey vê, dewama helbesta Ehmedê Xanî ye ku weha dest pê dike:

*Îro li textê dilberê ya Reb çî şîrîm esmer e
Jê nabitin min dil berê ew dilber e yan dilber e (Bnr. Xanî, 2014: 193).*

- Helbest No, 4**
 Îro li textê dilberê ya Reb çî şîrîn esmer e
 Jê nabitin min dilberê ew dilber e ya dilber e (wr. 2b)
 : Ev helbest di mecmû'eya Kurd 36an (wr. 3b) de jî heye.
 Xanî Fermayed
 Ey dil ger te divêtin bibî daîm mesrûr
 Di terbxaneê dunya vexwe ava engûr (wr. 3b)
- Helbest No, 5**
 : Ev helbest di arşîva Kurd 36an (wr. 4b) de jî heye.
 Xanî Fermayed
 Ey dil eger bi neqdê can cinsê giranbuhayê zulf
 Dê bikirî bizan mecan cewher û canfedayê zulf (wr. 4a)
- Helbest No, 6**
 : Ev helbest di arşîva Kurd 36an (wr. 5b) de jî heye.
 Xanî Fermayed
 Me dî neqşek ji neqşê neqşibendan
 Vebû bendê di min yek yek ji bendan (wr. 4b)
- Helbest No, 7**
 : Ev helbest di arşîva Kurd 36an (wr. 4a) de jî heye.
 Xanî Fermayed
 Ey dil qelb (qet) nahejê yek ser mûjganê zulf
 Kî nehejê tu pêlekî şubhetê min li bayê zulf (wr. 4b)
- Helbest No, 8**
 : Dawiya Zenbîlfiroş ev e. Di vê destxetê de tevlihevî heye, serî hatiye binî û binî jî hatiye serî. Heta 5b-6a-6b-7a-7b'an de dewam dike. Ev jî nîşan dide ku wereqên mecmû'eyê di hin ciyan de qetiyane û şaş hatine rêzkirin. Dîsa ev menzûmeya Zenbîlfiroş e, heman versiyona vê di Kurd 36an (wr. 21a) de jî derbas dibe. Weha dest pê dike û diqede:
 Ey Mîm û Hê xweş defter e herçî ji min ne bawer e
 Ne ji ummeta pêxember e ne musteheqqê şefa'etê (wr. 5a)
 ...
 Ey dil werîn dîsa bi coş carek ji cama mey firoş
 Bikin qisseta Zenbîlfiroş da seh bikin hikayetê (wr. 7b)
- Helbest No, 9**
 : Ev helbest a Nabî ye û bi zimanê tirkî ye (wr. 8a-8b).
- Helbest No, 10**
 : Ev helbest a Xewsî⁵ ye û bi zimanê tirkî ye (wr. 8b).
- Helbest No, 11**
 : Ev helbest a Melayê Bateyî ye ku di mecmû'eya Kurd 36an (wr. 27b)an de jî heye û weha dest pê dike:
 Batê Fermayed
 Derd û dax im derman le'lê yaran hû
 Sîne germ im efxanê pêt û narin hû
 Dê çî lê kim ez milk û mal û zêr
 Ji gerdena zer ez hêvîdar im hû (wr. 9a)
- Helbest No, 12**
 : Ev helbest a Melayê Bateyî ye ku di mecmû'eya Kurd 36an (wr. 27b)an de jî heye û weha dest pê dike:
 Batê Fermayed
 'Aşiqê zulfa reş im, 'aşiqê şeyda ye zulf
 Bê bade lew serxweş im, serxweşê şeyda ye zulf

5 Navê şair Xewsî herçend di wan mecmû 'eyan de derbas bibe jî heta ku dîwana wî peyda nebû, nedihat zanîn ku şairekî kurd e. Xewsî di sedsala XVIIIan de di mîrektiya Bazîdê de wek katibê serayê şol kiriye. Agahiyeke kurt derbarê wî û dîwana wî de di kovara Nûbiharê de der çûye (Ulugana, 2016: 6-9).

- Helbest No, 13**
Serxweş im ez vê demê, keftime tora xemê
Kuştîme vê perçemê, çiçek û re'na ye zulf (wr. 9a)
: Ev helbest a Mela Meqsûd e. Di mecmû'eya Kurd 36an (wr. 28b) de jî li ser navê "Esamî" hatiye qeydkirin. Ji vir em tê derdixin ku navê Esamî, Mela Meqsûd e. Ev yeka ji bo dîroka edebiyata kurdî ya klasîk gelek girîng e.
Mela Meqsûdê Esamî Fermayed
Çira hûn rayekî nakin li min way
Min îro xan û man wêran e îro (wr. 9b)
Helbest No, 14
: Ev helbest bi zimanê farisî ye û weha dest pê dîke:
Goftê 'Abîd
Ey xuncaê perwerdeê gulzarê letafet
Ey sir û riyazê çemenê baxê terawet (wr. 10a)
Helbest No, 15
: Ev helbest a Eswed e û bi zimanê tirkî ye (wr. 10a-10b).
Helbest No, 16
: Ev helbest a Şemsê Tebrîzî ye û bi zimanê farisî ye, sernavê wê weha ye: Goftê Şemsî Tebrîzî (wr. 10b).
Helbest No, 17
: Ev helbest a Dîwanî ye û bi zimanê tirkî ye (wr. 11a).
Helbest No, 18
: Ev helbest a Ehmedê Xanî ye, zimanê helbestê bi tirkî ye û weha dest pê dîke;
Ey gulin perwerde-i gulzar-i teravet
Vey serv-i qedîn sebze-yî bostan-i teravet
Vechin banadur minber û mihrab-i ibadet
Zulfin gamî serhelqe-i zûnnar-î hidayet
Însane degildir bu tasavvur bu şerafet
Peh peh bu ne şekl û ne şemail ne qiyafet (wr. 11b)
Helbest No, 19
: Ev menzûmeya *Qewlê Hespê Reş* a Elî Herîrî ye û di wereqên 12a, 12b, 13a, 13b'an de cih digire. Heman menzûme di mecmû'eya Kurd 36an (wr. 24b) de bi sernavê "Qewlê Hespê Reş Hikayetê Elî Herîrî Nam" derbas dibe. Weha dest pê dîke û diqede:
Mecal ew mecal bû
Kafîrek dîn-betal bû
Hespek çê li bal bû

Hespê di nêv kuffaran e
Bi dil musulman e
Muhammed pê 'ellame
...
Xaç ji xûnmê çêkiriwî
'Ewrekî reş î tarî, baranek jê dibarî
Sond nik ve li 'Umer û 'Elî
Ji şehîd bit deşta Bedr û Huneynî
Temmet
Helbest No, 20
: Di wereqa 14a de ruba'îyeke farisî heye û di wereqa 14b de jî îbareyên erebî û gotinên Hz. Elî hene.
Helbest No, 21
: Menzûmeya *Kela Dimdimê* ya Feqiyê Teyran e. Di wereqên

- 15a, 15b, 16a, 16b, 17a, 17b'yê de hatiye nivîsîn û di dawiya helbestê de "Temmet" jî hatiye gotin.
Em dimrin nayêne rayê
Axret xweştir e ji dinyayê
Helal kiriye Tahayê,
Mezhebê ve bi kêr nayê
...
Ji Mim û Hê û Xan ra
Fatîhe ji rûhê wan ra
Temmet
- Helbest No, 22** : Ev helbest di mecmû'eya Kurd 36an (wr. 29b) de jî heye.
Elî Herîrî Fermayed
Xelqo werin bibînin çî husnek e bi kemal e
Heyran ji dil bibînin ji sun'ê zu'l-celal e (wr. 18a-18b)
- Helbest No, 23** : Ev helbest di mecmû'eya Kurd 36an (wr. 28a) de jî heye.
Durfeşanî Fermayed
Dîsan dixwîne dilberek, min dî ji nûra rehetmetê
Îro keman leb şekkerek, da min piyalek şerbetê (wr. 18b)
- Helbest No, 24** : Ev helbest a Şemsê Tebrîzî ye û bi zimanê farisî ye, sernavê wê weha ye: Gofteê Şemsî Tebrîzî (wr. 23a-23b).
- Helbest No, 25** : Ev helbest a Melayê Bateyî ye ku weha dest pê dike:
Batê Fermayed
Xeberdar im xeberdar
'Aşîqek im daxdar (wr. 23b-24a)
- Helbest No, 26-27-28:** Di vê wereqê de rûba'iyêke farisî, helbesteke Durrî (Gofteê Durrî) û helbesteke Nabî heye ku ew herdu jî bi zimanê tirkî ne (wr. 24a).
- Helbest No, 29** : Ev helbest a Ehmedê Xanî ye. Mersiyeya wî ya li ser mîrê Bazîdê ye. Ev mersiye di heman demê de di mecmû'eya Kurd 36an (wr. 7b) de wek medhiye hatiye qeydkirin ku bi sernavê "*Medhinana Ehmedê Xanî Derheqê Hakîmê Bazîdê Muhammed Beg*" derbas dibe. Weha dest pê dike:
Kanê Muhammed Beg kanê, kan padişahê Serhedan
Îro ji dil bigrîn de lo, kan padişahê Serhedan (wr. 24b-25b)
- Helbest No, 30** : Ev helbest a Ehmedê Xanî ye û di mecmû'eya Kurd 36an (wr. 5a) jî derbas dibe, weha dest pê dike:
Xanî Fermayed
Durdane ji dev da me dibarin dem û satan
Kes nîne bibit wan bigerîne di welatan (wr. 25b-26a)
- Helbest No, 31-32:** Di vir de helbesta Xosro û Şêx Se'dî heye ku her du jî bi farisî ne (wr. 26b - 27a).
- Helbest No, 33** : Ev helbest a Şemsê Tebrîzî ye û bi zimanê farisî ye (wr. 27a).
Wekî ku me yek bi yek helbestên vê mecmû'eyê diyar kirin, di vê mecmû'eya Kurd 26an de digel helbestên kurdî bi zimanên din jî hem helbest hem jî gotinên wecîz hene. Di vê mecmû'eyê de piştî kurdî, bi zimanê farisî û tirkîya osmanî jî helbest hatine qeydkirin. Eger em vê mecmû'eyê

aîdê de vera mîrektiya Bazîdê qebûl bikin, li gor vê mecmû'eyê mirov dikare bibêje ku di sedsala XVIIIan de li mîrektiya Bazîd û derûdora wê, di nav kesên xwende de helbestên bi zimanê farisî û tirkî jî dihatin xwendin. Herweha ji hêla teşeyên nezmê ve bêtir xezel, qesîde, menzûme, ruba'î, mufred cih girtine ku dîsa li gor van cureyên teşeyên nezmê mirov dikare bibêje ku di vê serdemê de di nav civaka kurdan de ev cure berbelav bûn û dihatin tercîhkirin. Di nav helbestên kurdî yê ve mecmû'eyê de şî'rên Ehmedê Xanî ji aliyê jimarê ve bêtir in, lewma em dikarin bibêjin ku li mîrektiya Bazîdê di vê serdemê de Ehmedê Xanî şairekî navdar bû.

3.2. Tewsîfa Mecmû'eya Kurd 27

Ev destxet wek mecmû'eyekê hatiye amadekirin ku tê de du helbestên Ehmedê Xanî, helbesteke Melayê Bateyî û çar menzûmeyên Feqiyê Teyran hene. Digel wan helbestan menzûmeyaya *Qewlê Newala Sîseban* û *Zenbîlfiroşa* Feqiyê Teyran jî di vê mecmû'eyê de hatine nivîsîn. Qewlê Newala Sîseban di mecmû'eyên Kurd 27, Kurd 28, Kurd 29 û Kurd 45an de heye. Di nav van nusxeyan de destpêka Kurd 28, 29 û 45an wekî hev in û bi zimanê erebî dest pê dikin, lê ya Kurd 27an piştî sernavê metn bi kurdiya kurmancî dest pê dike û weha jî didome⁶. Metna Kurd 28 bi erebî dest pê dike, piştî rûpelekê derbasî kurdî dibe ku ew jî wek metna Kurd 27an e. Di dawiya Qewlê Newala Sîsebanê ya Kurd 27an de di helbestê de navê Ehmedê Hekarî derbas dibe:

Îslam dûr bû vî carî kafir dimane mehzûn

Ew Ehmedê Hekarî gotî kilamê mewzûn (wr. 16a)

Lêbelê heta niha em dizanin ku gelek guhertoyên metna Qewlê Newala Sîsebanê hene, ji ber vê yekê em nizanin ka gelo nivîskarê vê metnê bi rastî jî kî ye. Lewre ev metn di nav medreseyan kurdan de gelek belav bûye û gelek caran ji aliyê kê ve hatibe îstînsaxkirin, dibe ku muntensîx hingê navê xwe jî di nav helbestê de lê zêde kiribe. Jixwe gelek nimûneyên bi vî awayî jî hene. Bo nimûne, di pirtûka *Qewlê Newala Sîsebanê* ya A. Demîr de wek çavkanî sê nusxeyên cuda hene ku yek ji wan li ser navê Xalidê Zibarî ye û yek ji wan jî Mela Bekir e (Demir, 2012). Di vê mecmû'eyê de zanyariyên rûpela pêşîn, hejmara sitûnan û qeyda temetê tune. Li gorî krîterên tewsîfa nusxeyan zanyariyên mecmû'eya di Kurd 27an de weha ne:

Navê Berhemê	: Li berga pêşîn hatiye nivîsîn.
Bi Kurdî	: Mecmû'ê [مجموعا]
Taybetiyên Bergê	: Bergekî şî'n e û karton e. Hemû kaxezên hundirê bergê ji aliye piştê ve bi bendê bi hev ve hatine dirûtin.
Taybetiyên Kaxezê	: Kaxezên vê mecmû'eyê zer e û di her rûpelê de 10 rêz hene.
Hejmara Wereqan	: Bi tevahî 38 wereq in.
Hejmara Rêzan	: Nêzîkî 740 rêz in.
Ebadên Destxetê	: 26x9 cm.
Dîroka Îstînsaxkirinê	: Di wereqa 17an de dawiya helbestê tenê sala wê, h. 1272 (m. 1855-56) hatiye nivîsîn.
Rengê Murekkebê	: Tenê bi murekkeba reş hatiye nivîsîn.
Pêşiya Nusxeyê	: Mecmû'ê

Haza beytu Sîseban bi Cenwizyan ceng kirîm
Guh bidne hikayetê şerê Cenwizan qissetê
Gelî yar û ehaban ji seyyîdê sadatan
Wan çendî ehaban di riya dîn kirin xebatê (Berga Pêşiyê)

6 Di pirtûka *Keşkûla Kurmancî* ya Celîlê Celîl de jî *Qewlê Newala Sîsebanê* heye û li ser Ehmedê Hekarî, bi *Beyta Sîsebanê* hatiye qeydkirin. Ev metna Celîlê Celîl û Kurd 27 wek hev in, ji heman arşîvê hatiye girtin. (Bnr. Celîl, 2004).

- Paşiya Nusxeyê:** Canan ji te ey Xanî canan bixazîtin
Ha nuqte li bin danî fîl hal di mizgîn da (wr. 38b)
- Sernav:** Di serê her helbestê de bi murekkeba reş sernavek hatiye danîn.
Wek mînak: Haza Beytun Sîseban, Zenbîlfiroş, Goftê Xanî û hwd.
- Derkenar:** Di wereqa 23an de bi zimanê erebî weha nivîsiye: *“Nemmeqehu heqîru feqîr ila muhtaci te’ala feqî feyzullah ah mine’l-mewt”*
- Taybetiyên Din:** Ji bo ku helbest tevlihev nebin li dawîya her helbestê xetek hatiye kişandin. di vê nusxeyê de tenê rûpela dawiyê vala ye, wekî din wereqeke vala tune ye.
Di vê mecmû'eya helbestan de yek bi yek nav û rêza helbestan weha ne:
- Helbest No, 1:** Destpêk û dawîya Qewlê Sîsebanê weha ye;
Guh bidne hikayetê, şerê Cenwizan qîssetê
Gelî yar û ehaban ji seyyîdê sadatan
Wan çendî ehaban di riya dîn kirin xebatê
Zehmet nayête hisaban nakeve ji kêf ewqate
Cenawîz ehlê 'ezaban (berga ewil)
....
Ya Reb bidî necatê wechê Hebîb bibinin
Vêk ra biçine cenatê heta ebed bimînîm
Ji ber meken ewqatê destê xehûn hilînin
Her gav û her sa'etê fatihan ji wan ra bixûnin (wr. 17b)
- Helbest No, 2:** Di vê mecmû'eyê de helbesta duyem Zenbîlfiroşa Feqiyê Teyran e. Ji ber ku me di Kurd 26an de derbarê Zenbîlfiroşê de agahî dabû, li vir em ê tenê destpêk û dawîya wê bidin:
Ey dil werin dîsa bi coş
Carek ji cama mey binoş
Bikin qîsseta Zenbîlfiroş
Da seh biken hikayetê (wr. 17a)
...
Mîm Hê xweş rehber e
Kesî ji min ne bawer e
Ne ji ummeta pêxember e
Ne laîqê şefa'etê (wr. 22b)
- Helbest No, 3:** Di vê mecmû'eyê de helbesta sêyem ya Ehmedê Xanî ye. Heman helbest di arşîva Kurd 36an (wr. 15a) de jî derbas dibe ku weha ye:
Goft Xanî
Ey derîxa, mame تنها ez ji şemsa xawerê
Xan û man têk bûne zulmet paşî wê dêm enwerê (wr. 22b)
- Helbest No, 4:** Helbesta çaran “Ey Av û Av”a Feqiyê Teyran e. Ev helbest di arşîva Kurd 45an (wr. 1a) de jî heye.

- Goft Feqiyê Teyran
Ey av û av ey av û av
Ma tu bê 'îşq û muhbetî
Mewc û pêlan davê bilav
Bê sekn û bê rahatî (wr. 23a)
...
Mîm û Hê bi qelb û mitalan
Yan bi van her fikr û xilalan
Ras dike bend û misalan
Şa'irê nesihetê (wr. 26a)
- Helbest No, 5:** Helbesta pêncan a Feqiyê Teyran e lê bê sernav e. Weha dest pê dike û diqede;
Hûn werin lêzim werin
Cîran û xelqê hêşetê
Hûn rayekê çar nakerin
Îro qewî girya min tê (wr. 26a)
...
Mîm û Hê şa'irê pak e
Her kesê bi rûh ji mak e
Hemiyar Xaliq fena ke
Xeyrî ji Şahê Qudretê (wr. 29b)
- Helbest No, 6:** Ev helbest a Mela Huseynê Bateyî ye.
- Goft Batê
Ya Reb tu kerîm we rehîm î
We Xudayê melikê mulkê cihan î
Melikê mulk û kerîm î
Melikê 'erş û 'ezîm î (wr. 29a)
...
Tu xeffar î ez zenûn im
Êz ê tavî me ketime
Tu wî dermanê dewayê
Hey hey hey hey hey hey hey hey (wr. 31b)
- Helbest No, 7:** Helbesta heftan a Feqiyê Teyran e.
- Goft Feqî
Ji rengê dilbera horî
Gelo ya Reb dibin peyda
Zerîfa şeng niha borî
Şefeq da hew di rojê da (wr. 31a)
...
Ez diçim yoldaş diminin
Mîm û Hê di bîra xwe bînin
Fatihan jê ra bixûnin
Ew xezel bêne diyare (wr. 33a)
- Helbest No, 8:** Helbesta heştan a Feqiyê Teyran e.
- Goft Feqî

Îllahî 'ebduke etak
 Fehaza 'induke etak
 We ma Rebbu lehu suwak
 Tu birehîmtir î ji dad û bab (wr. 33a)
 ...
 Mîm û Hê pir gunehkar e
 Qewî pir muflis û jar e
 Belê navê te Xeffar e
 Bi 'eta û fezl û ihsan î (wr. 36a)
Helbest No, 9: Helbesta nehan a Ehmedê Xanî ye ku ev helbest di arşîva Kurd
 36 (wr. 10b)an de jî heye.
 Goft Xanî
 Neqqaşê ezel roja serlewheê rengîn da
 Pergar di destan bû sersefhe ku tezyîn da (wr. 36a)
 ...
 Canan ji te ey Xanî canan bixazîtin
 Ha nuqte li bin danî filhal di mizgîn da (wr. 38a)

3.3. Tewsîfa Mecmû'eya Kurd 28

Di vê mecmû'eya helbestan de tenê du menzûme hene ku yek ji wan *Qewlê Newala Sîseban* û ya din jî *Zenbîlfiroş* e. Ev mecmû'e li gor mecmû'eyên din hinekî din ji aliyê naveroka xwe ve taybet e, lewma em dikarin ji bo mecmû'eya Kurd 28ê "Mecmû'eya menzûmeyan" bibêjin.

Menzûmeya *Qewlê Newala Sîseban* a vê mecmû'eyê ji aliyê destpêkê ve hinekî ji ya Kurd 27an cudatir e. Di vê menzûmeyê de destpêk nêzî rûpelekî bi erebî ye, dûre ziman diguhere û dibe kurdî. Herweha di nav metnê de jî gelek cudahî hene lê naverok, bûyer wekî hev in. Menzûmeya duyem a vê mecmû'eyê *Zenbîlfiroşa* Melayê Bateyî ye. Di arşîva Kurd 26 û Kurd 27an de jî *Zenbîlfiroş* hebûn lê herdu jî yê Feqiyê Teyran bûn. Mijara herduyan jî ji aliyê naverokê ve yek e lêbelê di vegotin û terza helbestê de cudahiyek heye. Li gorî krîterên tewsîfa nusxeyan zanyariyên mecmû'eya di Kurd 28an de weha ne:

Navê Berhemê:	Li rûpela pêşîn
Bi Kurdî	: Newala Sîsebanê û Zenbîlfiroşî [نوالی سیسه‌بانی و زنبیل فروشی]
Bi Frensî	: <i>Nevala Sisebani et Zenbil-Ferouch</i>
Zanyariyên Rûpela Pêşîn	: <i>Nevala Sisebani, Le défilé de Siseban ou La valeé de Sisebani et Zenbil-Ferouch</i>
Taybetiyên Bergê	: Berg karton e û rengê wê jî şîn e. Hemû kaxezên hundirê bergê ji aliye piştê ve bi bendê bi hev ve hatine dirûtin.
Taybetiyên Kaxezê	: Kaxezên vê mecmû'eyê zerê tarî ye.
Hejmara Wereqan	: Bi tevahî 16 wereq in.
Hejmara Sitûnan	: Her rûpel ji du sitûnan pêk tê.
Hejmara Rêzan	: Bi giştî 450 rêz in.
Ebadên Destxetê	: 24x17 cm.
Qeyda Temetê	: <i>Temmet biyedey Molla Mustefa / Sene sîttun we seb'une we mîeteynî we elf</i> (wr. 15a).
Dîroka Îstinsaxkirinê	: h. 1276 (m. 1859)

- Rengê Murekkebê** : Di vê mecmû'eyê de ji bo sernavan murekkeba sor, ji bo nivîsan murekkeba reş hatiye bikaranîn.
- Pêşiya Nusxeyê** :
Haza Beytu Sîseban bi Cenwayiz ra ceng kerd
We bihi neste'înu ya Ellah ya Mu'în
Subhanellahi`l-ehed kullî şeyîn qedîr
Qedîmu`r-rebbîs samed
Hem exîr û lem yelîd we lemyuled
La 'izze lew la te'xîrî la mislûke qettu ehed (wr. 2b)
- Paşiya Nusxeyê** :
Mexrec dûr e ji roja axretê
Ya Muhammed herçî ji meznaya we da
Nizan ne ji ummeta pêxember
Ew bi heq ji şefa'etê temmet
Temmet biyedey Molla Mustefa
Sene sîttun we seb'une we mîteynî we elf (wr. 15a)
- Sernav** : Di menzûmeya Sîsebanê de li du ciyan, di menzûmeya Zenbîl-firoş de jî li serê metnê tenê carekî sernav hatiye danîn. Herdu sernavên destpêkê bi zimanê erebî hatine nivîsîn, lê ya ku di navberê de ye bi kurdî ye.
Herweha di serê Zenbîlfiroşê de li wereqa 11a'yê bi zimanê fransîzî weha nivîsiye: *Zenbil-ferouch (vendeur de panier par Mella Baté)*.
- Taybetiyên Din** : Di wereq 11a'yê de wekî bergeke nû tenê navê helbestê bi zimanê fransîzî hatiye nivîsîn ku weha ye: *Zenbil-ferouch (vendeur de panier) par Mela Baté*.
Di dawiya Qewlê Newala Sîsebanê de navê Ehmedê Efendiyê Xanî derbas dibe. Anku li gorî vê mecmû'eyê nivîskarê vê menzûmeya dirêj Ehmedê Xanî ye ku navê wî weha derbas dibe:
Dîne heq sabit kirina
Ew man li wê mehzûn ew Ehmed
Efendî Xaniyê gotin kelam
Haniyê hêvî dikin ji yarê (wr. 11b)
Her du helbestên vê mecmû'eyê weha dest pê dikin:
- Helbest No, 1:**
We bihi neste'înu ya Ellah ya Mu'în
Subhanellahi`l-ehed kullî şeyîn qedîr
Qedîmu`r-rebbîs samed
Hem exîr û lem yelîd we lemyuled
La 'izze lew la te'xîrî la mislûke qettu ehed (wr. 2b)
...
Gelî xelqê civatê sellu 'ela Muhemmed
Li ser pira selewatê, li ber nûra Muhemmed (wr. 11b)

Helbest No, 2:

Haza Qewlê Zenbîlfiroşê 'Aşiqê Zelfîl
 Ey dil werîn ey hûn werîn dîsane
 Bi coş camek ji cama neyê
 Bi noş bikem qisseta Zenbîl-
 firoş da seh bikine hikayetê
 Zenbîlfiroş law ku pak bû
 Bi kuflet û ehl û 'eyal bû (wr. 12b)
 ...
 Mexrec dûr e ji roja axretê
 Ya Muhammed herçî ji meznaya we da
 Nizan ne ji ummeta pêxember
 Ew bi heq ji şefa'etê temmet
 Temmet biyeday Molla Mustefa
 Sene sîttun we seb'une we mîteynî we elf (wr. 15a)

3.4. Tewsîfa Mecmû'eya Kurd 29

Di vê mecmû'eyê de du helbest hene. Yek ji wan *Qewlê Newala Sîsebanê ye*, ya duyem jî *Zenbîlfiroş* e. Ev mecmû'ê jî, wekî mecmû'eya Kurd 28ê, "Mecmû'eya menzûmeyan" e. Ji aliyê nave-rokê ve ger em li vê mecmû'eyê binêrin, em ê bibînin ku Qewlê Newala Sîseban di mecmû'eyên Kurd 27, Kurd 28 û Kurd 45an de hene. Ji ber ku me di Kurd 27an de behsa vê helbestê kiribû, em cardin xwe dubare nakin. Di vê helbestê de (wr. 40b.) jî navê Ehmed Efendiyê Xanî derbas dibe.

Menzûmeya Zenbîlfiroş di nav hemû mecmû'eyên helbestan de jî cih digire, anku bi tevahî şeş çaran hatiye nivîsîn. Wek tê zanîn menzûmeya Zenbîlfiroş ji aliyê Feqiyê Teyran, Melayê Bateyî û Muradxanê Bazidî ve hatiye nivîsîn. Lê di nav wan mecmû'eyan de navê Muradxanê Bazidî derbas nabe, yan li ser Feqî yan jî li ser Bateyî hatine qeydkirin. Ji ber ku me di Kurd 26an de behsa vê helbestê kiribû, em cardin behs nakin. Li gorî krîterên tewsîfa nusxeyan zanyariyên mecmû'eya di Kurd 29an de weha ne:

Navê Berhemê	: Li rûpela pêşîn.
Bi Frensî	: <i>Nevala Sisebani la valeé de Siseban par Faki Teiran et Zenbil-fe-rouch par Ahmed Khani Melai Bate</i> ⁷ .
Zanyariyên Rûpela Pêşîn	: <i>Copie Chah-Nazar, sur manuscrit appartenant à Mela Moustapha, qui pafsa plus Kurd en Mifsefaian de M. Jaba poutant la date de 1276., laquelle copie a été faite par le Kiatib Chah-Nazar.</i>
Taybetiyên Bergê	: Bergekî şîn e û karton e. Hemû kaxezên hundirê bergê ji aliye piştê ve bi bendê bi hev ve hatine dirûtin.
Taybetiyên Kaxezê	: Kaxezên vê mecmû'eyê zer e.
Hejmara Wereqan	: Bi tevahî 57 wereq in.
Hejmara Sitûnan	: Her rûpel ji du sitûnan pêk tê.
Hejmara Rêzan	: Di her rûpelê de 7 rêz hene.
Ebadên Destxetê	: 24x17 cm.

7 Di berga ewil de Zenbîlfiroş berê ser navê Ehmedê Xanî hatiye nivîsîn, dûre navê Melayê Bateyî hatiye lê zêdekirin û paşê jî li ser navê Ehmedê Xanî xêzek hatiye kişandin. Li ser vê xeletiyê em dikarin wê pirsê ji xwe bipirsîn, ka gelo di nîveka sedsala XIXan de destana Zenbîlfiroş li ser navê Ehmedê Xanî dihat zanîn yan ew şaşnivîs û sererastkirin tenê xeletiyêke basî a îstînsaxê ye?

Qeyda Temetê	: <i>Temmet bi yedey Mella Mustefa / Senete sît we seb'ûn we mîeteyn we elf</i> (wr. 56b).
Dîroka Îstînsaxkirinê	: h. 1276 (m. 1860)
Pêşîya Nusxeyê	: Haza Beyti Sîseban bi Cenwiz ra Ceng Kerd We bihi neste'înu ya Ellah ya Mu'în Subhanellahi el-ehedi kulle şeyîn qedîr Qedîmun er-Rebbu`s-semedû Hem axîr lem yelîd we lem yuled (wr. 2b)
Paşîya Nusxeyê	: Bi zat ev ne ji ummeta pêxember Ew bi hêvî ye ji şefa'etê temmet e Temmet bi yedey Mella Mustefa Senete sît we seb'ûn we mîeteyn we elf (wr. 56b)
Sernav	: Di vê mecmû'eyê de li du cihan de sernav hatiye nivîsandin. Yek berga ewil e, ya duyem jî di wereq 41b'yê de hatiye nivîsîn ku ew jî bi fransîzî-latînî ye û weha ye: <i>Poème de Zenbil-ferouch (vendeur de parier)</i> . Ji bilî wan, di serê herdu helbestan de sernav hatiye danîn, me ew di naverokê de destnîşan kirine.
Taybetiyên Din	: Di wereqan de milê rastê ji bo helbestên kurdî hatiye veqetandin, herweha milê çepê jî ji bo fransîzî hatiye veqetandin lê vala maye, nivîs an jî not tune. Destpêk û dawîya herdu menzûmeyên vê mecmû'eyê weha ne:
Helbest no, 1:	Haza Beytun Sîseban bi Cenwiz ra Ceng Kerd We bihi neste'înu ya Ellah ya Mu'în Subhanellahi el-ehedi kulle şeyîn qedîr Qedîmun er-Rebbu`s-semedû Hem axîr lem yelîd we lem yuled ... Dînê Heq sabit kirin, Usan li wî mehzûn ew Ehmed Efendiyê Xanî gotin kelam, Hanî hêvî dikim ji yarê (wr. 40) ... 'Eresat wechê cîbê pênc, Jiber mekin hûn ewî weqtê herdem Her sa'eta nûn temmet Ewane di bîra xwe werînin (wr. 41b.)
Helbest no, 2:	Haza Qewlê Zenbîlfiroş 'Aşîqê Zelîl Ey dil werî ey hûn werî dîsane Bi coşî camek ji cama ney Binoş bikem qiseta Zenbîl- firoş da seh bikin hikayetê (wr. 41b)

...
 Bi zat ev ne ji ummeta pêxember
 Ew bi hêvî ye ji şefa'etê temmet e

*

Temmet bi yedey Mella Mustefa
 Senete sît we seb'ûn we mîteyn we elf (wr. 56b)

3.5. Tewsîfa Mecmû'eya Kurd 36

Mela Mehmûdê Bazidî ev mecmû'e bi destnivîsa xwe nivîsiye. Wisa diyar e ku wî mecmû'eya Kurd 26an cardin bi nivîseke xweşik derbasî deftereke nû kiriye. Lêbelê di mecmû'eya Kurd 26an de helbestên bi zimanê din jî hebûn. Dibe ku Mela Mehmûdê Bazidî li ser daxwaza A. Jaba ev mecmû'e amade kiriye û lewma jî tenê helbestên kurmancî derbasî vê mecmû'eyê kirine. Di vê keşkûlê de helbestên 9 şairan hatine berhevkerin ku tê de 37 helbest hene. Di nav van helbestan de 34 hebê wan wek xezel û qesîde; 3 heb ji wan jî wek menzûmeyên dirêj hatine nivîsîn ku ev menzûme *Qewlê Hespê Reş*, *Zenbîlfiroş* û *Şerê Kela Dimdimê* ne. Ji wan helbestan 25 helbest li ser Ehmedê Xanî hatine qeydkirin ku 2 heb ji wan wek hev in. 2 helbest ên Feqiyê Teyran in ku yek ji wan (Bnr. Helbest no, 26) di heman demê de li ser navê Melayê Bateyî jî dixuyê. 2 helbest ên Elî Herîrî, helbestek a Mela Ehmedê Cizîrî, 3 helbest ên Melayê Bateyî, helbestek a Mela Meqsûdê Esamî, helbestek a Durefşanî, helbestek a Remezan û 2 helbest ên Muradxan in. Di wan nav mecmû'eyan de menzûmeya Kela Dimdimê (helbest no: 37) tenê di vir de heye. Kela Dimdimê ya Feqiyê Teyran e û di nav kurdan de wek destaneke netewî cihê xwe girtiye. Di 1608an de li Kela Dimdimê, di navbera kurdên ji mîrekiya Biradost û Sefewiyan de şerekî zor diqewime û dawiyê kurd şehîd dikevin. Feqiyê Teyran jî di vê helbesta xwe de behsa vê bûyerê dike. Li gorî krîterên tewsîfa nusxeyan zanyariyên mecmû'eya di Kurd 36an de weha ne:

Navê Berhemê	: Li rûpela pêşîn
Bi Kurdî	: Mecmû'eyê Xezeliyatêd Şu'erayêd Kurmancan e [مجموعا غزلياتيد شعرايد كورمانجانه]
Bi Frensî	: <i>Recueil de poésies Kurdes</i>
Zanyariyên Rûpela Pêşîn	: <i>Ces poésies sont de poètes suivants: Ahmed Khani, Faki-Teiran ait Mouhammed, Ali-Hariri, Baté, Esami, Dourfechani, Mela Ahmed Djizri, Ramazan, Mourat-Khan.</i>
Taybetiyên Bergê	: Berg şîn e û karton e. Hemû kaxezên hundirê bergê ji aliye piştê ve bi bendê bi hev ve hatine dirûtin.
Taybetiyên Kaxezê	: Kaxezên vê mecmû'eyê zer in. Bi giştî her du aliyên wereqê hatine bikaranîn. Li her rûpelê du xêzên zirav ji serî heta binî hatiye kişandin ku bi saya van xêzan di navbera her malikê de valahiyekek çê bûye. Destnivîsa mecmû'eyê bi xeta riq'eyê ye.
Hejmara Wereqan	: Bi tevahî 41 wereq in.
Hejmara Sitûnan	: Her rûpel ji du sitûnan pêk tê.
Hejmara Rêzan	: Bi tevahî 630 rêz in û di her rûpelê de 12 rêz hene.
Ebadên Destxetê	: 24x17 cm.
Rengê Murekkebê	: Di vê destxetê de du cure reng hatiye bikaranîn. Helbestên mecmû'eyê bi murekkeba reş e, lêbelê di sernavan de navê helbestvan bi murekkeba şîn hatiye nivîsîn.
Pêşiya Nusxeyê	:

	<p>Xezelê Ehmedê Xanî Îro li textê dilberê ya Reb çî şîrîn esmer e Jê nabitin min dilberê ew dilber e yan dilber e (wr. 2b)</p>
Paşiya Nusxeyê	: Di paşî wan qisan ra ji nebî û ewliyan ra Ji Mîm û Hê û Xan ra Fatihe ji rûhê wan ra (wr. 36b)
Sernav	: Di serê her helbestê de navê helbestvan yan jî naveroka helbestê wek sernav hatiye danîn. Ev sernav jî diyar dike ka ev helbest ya kê ye. Bo nimûne di serê çend helbestan de sernavên weha hene: Xezelê Ehmedê Xanî, Ehmedê Xanî Fermayed, Qewlê Hespê Reş Hikayetê Elî Herîrî Nam, Qewlê Zenbîl Gofteê Bate, Feqî Teyran Muhemmed Nam.
Derkenar	: Di dawîya helbesta 26an (wr. 21a) de ya bi navê “ <i>Qewlê Zenbîl Gofteê Bate, Feqî Teyran Muhemmed Nam</i> ” di rêza ku mexlesa helbestvan derbas dibe [Ey Mîm xweşdefter e] nişeyek bi zimanê tirkî, li raserî peyva “ <i>Mîm</i> ” hatiye danîn ku weha dinivîse: “ <i>Muhammeddîr, Feqiyê Teyran dîrler</i> ” ⁸ . Jaba nişeyek di binê menzûmeya Zenbîlfiroş (wr. 21a) de daniye ku bi fransîzî weha nivîsiye: (a) <i>Le copiste a cesit o abord le nom de Mella Bate, puis il a cesit le nom de Feqi Teiran. il faut se tenir au premia nom</i> ⁹ .
Taybetiyên Din	: Di hemû helbestan de navê helbestvanan bi hibra şîn ve hatine nivîsîn. Herweha di vê mecmû'eyê de wereqên vala ev in: 6a, 7a, 8a, 18, 19, 20, 21b, 36a, 37, 38, 39, 40.
Helbest No, 1:	Em ê yek bi yek helbestên vê mecmû'eyê bidin nasandin: Ev helbest di arşîva Kurd 26an (wr. 2b) de jî cih digire. Xezel Ehmedê Xanî Fermayed
Helbest No, 2:	Îro li textê dilberê ya Reb çî şîrîn esmer e Jê nabitin min dilberê ew dilber e ya dilber e (wr. 2b) Ev helbest di mecmû'eya Kurd 26an (wr. 3b) de jî cih digire. Ehmedê Xanî Fermayed
Helbest No, 3:	Ey dil ger te divêtin bibî daîm mesrûr Di terebxaneê dunya vexwe ava engûr (wr. 3b) Ev helbest di mecmû'eya Kurd 26an (wr. 4a) de jî cih digire. Ehmedê Xanî Fermayed
Helbest No, 4:	Ey dil eger bi neqdê can cinsê giranbuhayê zulf Dê bikirî bizan mecal cewher û canfedayê zulf (wr. 4b) Ev helbest di mecmû'eya Kurd 26an (wr. 4b) de jî heye; Ehmedê Xanî Fermayed
Helbest No, 5:	Ey dil qelb nahejî yek ser mû ji tayê zulf Ger nehejî tu pêlekî şubhetê min li bayê zulf (wr. 4a) Ev helbest di mecmû'eya Kurd 26an (wr. 4b) de jî heye; Ehmedê Xanî Fermayed

8 Wergera vê weha ye: Navê wî Muhemmed e, [lê] jê re dibêjin Feqiyê Teyran.

9 Wergera vê hevokê weha ye: Mustensîx [heye ku qesda Jaba, seydayê wî Mela Mehmûdê Bazidî be] pêşî navê Melayê Bateyî got, paşê wî navê Feqiyê Teyran hişt/nivîsî. Divê hûn li ser navê ewil bisekinin.

- Helbest No, 6:** Me dî neqşek ji neqşê neqşîbandan
Vebû bendê di min yek yek ji zendan (wr. 5b)
Ev helbest di mecmû'eya Kurd 26an (wr. 25b – 26a) de jî heye;
Ehmedê Xanî Fermayed
Durdane ji dev da me dibarin dem û satan
- Helbest No, 7:** Kes nîne bibit wan bigerîne di welatan (wr. 5a)
Ev helbest di mecmû'eya Kurd 26an (wr. 24b – 25a) de jî heye;
Medhinana Ehmedê Xanî Derheqê Hakîmê Bazîdê Muhammed Beg
hammed Beg
Kanê Muhammed Beg kanê, kan padişahê Serhedan
Îro ji dil bigrîn de lo, kan padişahê Serhedan (wr. 7b)
- Helbest No, 8:** Ehmedê Xanî Fermayed
Ey wahidê pinhan ku ji zatê tene peyda
Ew kevn û mekan, erd û sema, kunbedê xedra (wr. 9a)
- Helbest No, 9:** Ehmedê Xanî Fermayed
Ey ayîneê dil bi cemala te mucella
Wey sed sefhe bi yek zerre ji nûra te mutella (wr. 10b)
- Helbest No, 10:** Ev helbest di mecmû'eya Kurd 27 (wr. 36a)an de jî heye û weha dest pê dike;
Ehmedê Xanî Fermayed
Neqqaşê ezel roja serlewheê rengîn da
Pergar di destan bû sersefhe ku tezyîn da (wr. 10b)
- Helbest No, 11:** Ehmedê Xanî Fermayed
Ji le'lê di yarê emin mey vexwara
Bi dil min dibexşî Bedexşan û Buxara (wr. 11b)
- Helbest No, 12:** Ehmedê Xanî Fermayed
'Işweyek da me seherê periya hurîsîfet
Şefeqa berqê cemalê dil û can sûht û birîşt (wr. 11b)
- Helbest No, 13:** Ehmedê Xanî Fermayed
Mîrê meclîsê nekenit mitribê goya çi bikit
Xuncey xendan nebitin bilbilê şeyda çi bikit (wr. 11a)
- Helbest No, 14:** Ehmedê Xanî Fermayed
Ez çûme derê meykedeê subhekî zû,
Min dî yek esmer
Qamet bi mesel şubhê çînarê û du gesû,
Manendê du ecder (wr. 12b)
- Helbest No, 15:** Ehmedê Xanî Fermayed

- Helbest No, 16:** Seydê çengala serê zulfa şeha şehbaz im ez
Mestê cama 'işweya şehnazê nazik naz im ez (wr. 12a)
Ev helbest a Ehmedê Xanî ye lê bê sernav hatiye nivîsîn. Weha dest pê dike:
Hêdî li îbrişim bide ey mitribê demsaz
Sed dil bo venbeste her yek bi du sed naz (wr. 12a)
- Helbest No, 17:** Ehmedê Xanî Fermayed
Her dinalim şev û rojan meger Eyyûb im ez
Hêstiran her vedimalim meger Ye'qûb im ez (wr. 13b)
- Helbest No, 18:** Ehmedê Xanî Fermayed
Ey dil qelb nahejî yek ser mû ji tayê zulf
Ger nehejî tu pêlekî şubhetê min li bayê zulf (wr. 13b)
Ev helbest beriya vê di Helbest No: 4an de jî derbas bûbû.
- Helbest No, 19:** Ehmedê Xanî Fermayed
Ez çûme baxê sorgulan weqtê sehergahê bi xef
Min dî sedaya bilbilan dagirtibû her çar teref (wr. 13a)
- Helbest No, 20:** Ehmedê Xanî Fermayed
Ji derdê 'eşqê bedhal im 'ecep pir bûye min narek
Were cana bibîn hal im ne min dil ma ne dildarek (wr. 14b)
- Helbest No, 21:** Ehmedê Xanî Fermayed
Zahidê xelwetnişîn pabestê kirdarê xwe ye
Tacirê rihletguzîn derbendê dînarê xwe ye
'Aşiqê dilberhebîn dildayê dildarê xwe ye
Vî zemanî her kesek bê şubhe xemxwarê xwe ye (wr. 14a)
- Helbest No, 22:** Ehmedê Xanî Fermayed
Dilo carek xwe dilxweş ke di ho da çîne seyranê
Bi carek bes xwe bîr meke were seyra gulistanê (wr. 15b)
- Helbest No, 23:** Ev helbest di mecmû'eya Kurd 27an (wr. 22b) de jî heye û weha dest pê dike:
Ehmedê Xanî Fermayed
Ey derîxa mame تنها ez ji şemsa xawerê
Xan û man têk bûne zulmet paşî wê dêm enwerê (wr. 15a)
- Helbest No, 24:** Ehmedê Xanî Fermayed
Dila qet nîne mehbûbek ji te cuz'ek nebit lalî
Dilarama ne meczûbek heye sirra te jê xalî (wr. 16a)
- Helbest No, 25:** Ehmedê Xanî Fermayed

- Helbest No, 26:** Şîweê 'işwe û nazêd ku dildar dîkin
'Aşiqan bo çî gelo hinde qedêr har dîkin (wr. 17a)
Ev menzûme di sê wereq û pênc rûpelan de hatiye nivîsîn. Dest-
pêk û dawîya vê weha ye:
Qewlê Zenbîl Gofteê Bate, Feqiyê Teyran Muhemmed
Nam
Ey dil werîn dîsa bi coş
Carek ji cama meyfiroş
Bikin qisseta Zenbîlfiroş
Da seh bikin hikayetê (wr. 21a)
...
Ey Mîm xweşdefter e
Heçî ji min ne bawer e
Ne ji ummeta pêxember e
Ne musteheqqê şefa'etê (wr. 23a)
- Helbest No, 27:** Ev menzûme di sê wereq û pênc rûpelan de hatiye nivîsîn. Dest-
pêk û dawîya vê weha ye:
Qewlê Hespê Reş Hikayetê Elî Herîrî Nam
Mecal ew mecal bû, kafirek dîn betal bû, hespek çê li bal bû
Hespê di nêv kuffaran e, bi dil musulman e, Muhammed pê 'el-
lame (wr. 24b)
...
Xaç ji xûn e çêkiriye, 'ewrekê reş î tarî, baranek jî dibarî
Sûnd nik ve li 'Umer û 'Elî, ji şehîd bit deşta, Bedr û Huneynê (wr.
26a)
- Helbest No, 28:** Ev helbest di arşîva Kurd 26an (wr. 9a) de jî heye.
Xezel Bate Fermayed
Derd û dax im derman le'lê yaran hû
Sîne germ im efxanê pêt û narin hû
Dê çilê kim ez milk û mal û zêr
Ji gerdana zer ez hêvîdar im hû (wr. 27b)
- Helbest No, 29:** Ev helbest di arşîva Kurd 26an (wr. 9a) de jî heye.
Xezel Bate Fermayed
'Aşiqê zulfa reş im, 'aşiqê şeyda ye zulf
Bê bade lew serxweş im, serxweşê şeyda ye zulf
Serxweş im ez vê demê, keftime tora xemê
Kuştîme vê perçemê, çiçek û re'na ye zulf (wr. 27b)
- Helbest No, 30:** Ev helbest di arşîva Kurd 26an (wr. 9b) de jî heye.
Xezel Esamî Fermayed
Çira hûn rayekî nakin li min way
Min îro xan û man wêran e îro (wr. 28b)
- Helbest No, 31:** Ev helbest di arşîva Kurd 26an (wr. 18b) de jî heye. Di sernavê
vê helbestê de bi tîpên erebî *Durefşanî* dinivîse lêbelê di berga
yekem a vê mecmû'eyê de bi tîpên latîni-fransîzî *Dourfechani*

- [Durfeşanî] hatiye nivîsîn. Helbest weha dest pê dike:
Xezel Durefşanî Fermayed
Dîsan dixwîne dilberek, min dî ji nûra rehmetê
Ebrû keman leb şekkerek, da min piyalek şerbetê (wr. 28a)
Helbest No, 32: Ev helbest di arşîva Kurd 26an (wr. 18a-18b) de jî heye.
Xezel Elî Herîrî Fermayed
Xelqo werin bibînin çî husnek e bi kemal e
Heyran ji dil bibînin ji sun'ê Zulcelal e (wr. 29b)
- Helbest No, 33:**
Mela Ehmedê Cizîrî Fermayed
Îro li ser belgê gulê zulfan ji 'enber dav veda
Her ro xeyalek tê Melê bayê şimalê kir bela (wr. 30b)
- Helbest No, 34:**
Xezelê Remezhan
Billahî me kes nîne tu yî can û kes î min
Xiyretê rica nîne ji bo min tu bes î min
Her 'îşq û hewayaya te bes e multemis î min
Zinhar çî behtê di dil pir hewes î min
Xûrşîdsî ye bûye ji dûdê nefes î min (wr. 31b)
- Helbest No, 35:**
Xezelê Muradxan
Ey dil te xelet kir ku serê zulf du ta girt
Beyhûde te ew riştedil qeyd çira girt (wr. 32a)
- Helbest No, 36:**
Xezelê Muradxan
Me dişa zehî cebîn mihr û riza mislê melek
Nazika hûrsifet sîmbera leb şekkerek (wr. 33b)
- Helbest No, 37:** Ev menzûme di çar wereq û şeş rûpelan de hatiye nivîsîn. Dest-
pêk û dawîya vê weha ye:
Hikaya Şerê ser Keleya Dimdimê digel Qizilbaşan Goftê
Feqî Teyran
Helal kirye Tahayê, mezhebê qe kêr nayê
Em dimrin nayne rayê, axret xoştire ji dunyayê (wr. 33a)
...
Di paşî wan qîsan ra, ji nebî û ewliyan ra
Ji Mîm û Hê û *Xan ra, fatihe ji rûhê wan ra* (wr. 36b)

Li dawîya vê tewsîfa mecmû'eya Kurd 36an de em dikarin hinekî li ser mexlesa şairê kurd yê ku vê taliyê bi xêra van mecmû'eyên koleksiyona Jaba hat zanîn, "Durefşanî" yan jî "Durfeşanî" bisekinin. Herçend xwendina wî navî bi herfên kurdo-arabîk "Durefşanî" be jî li gor wezn û erûzê *Durfeşanî* be eger, dê rihetir li qalibên weznan biguncê. Çunkî ev mexles ji çar kîteyan pêk tê û li gorî tef'îleyên erûzê qet nebe kîteya duyem kîteyêke kurt be hingê bêyî ku zîhaf yan jî îmaleyek çêbibe, dê bikeve qaliba weznê. Jixwe em gava notên A. Jaba jî dinêrin, dibînin ku wî jî terciheke bi vî rengî kiriye û mexlesa şair wekî ku em jî dibêjin "Dourfechani" nivîsiye. Jaba îhtîmaleke mezin ev form ji devê Mela Mehmûdê Bazidî girtiye.

3.6. Tewsîfa Mecmû'eya Kurd 45

Di vê mecmû'eyê de bi tevahî sê helbest hene. Ji wan ya yekem *Ey Av û Ava* Feqiyê Teyran e; ya duyem *Qewlê Newala Sîsebanê* ye û ya sêyem jî *Zenbîlfiroş* e. Menzûmeya *Ey Av û Av* di mecmû'eya Kurd 27an de jî heye. Di navbera herdu nusxeyan de li hin cihan cudahiyên biçûk hebin jî bi giştî wekî hev in. Di wan mecmû'eyan de ya herî zêde hatiye nivîsîn menzûmeya *Zenbîlfiroş* e. Di wan mecmû'eyan de du guhertoyên *Zenbîlfiroşê* hene. *Zenbîlfiroşa* vê mecmueyê wekî yê Kurd 28 û 29an e. Dîsa li gorî naveroka vê mecmû'eyê em dikarin di kategoriya "Mecmû'eya menzûmeyan" de binirxînin. Li gorî krîterên tewsîfa nusxeyan zanyariyên mecmû'eya di Kurd 45an de weha ne:

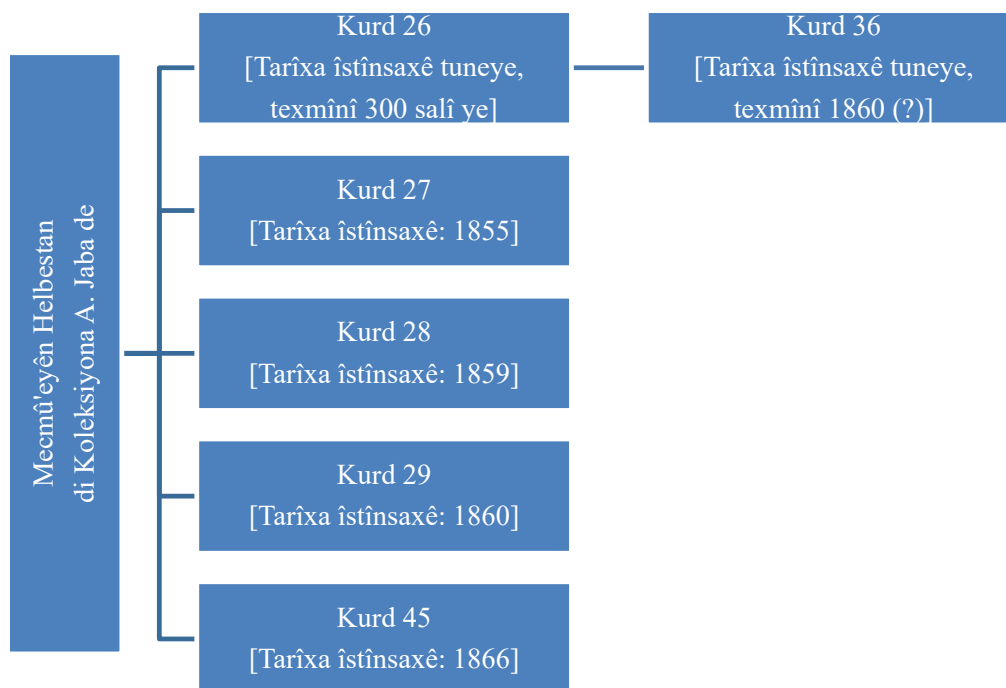
Navê Berhemê	: Li berga pêşîn hatiye nivîsîn.
Bi Fransizî	: <i>Manuscrit contenant Trors poemes Kurdes</i>
Zanyariyên Rûpela Pêşîn	: 1, Réverie sur les bords de de la ruirere de Mikis 2, Nevala Siseban ou bataille luluirecéé aur Djenevir par Faki – Teiran 3, Zenbil-Ferouch (vendeur de paniers) par Mella Baté Di wereqa 16a'yê de jî zanyariyên helbestên hene, weha dinivîse: <i>Nevala Siseban ou bataille livreé aur Djeneziv (Penois) Dans la valeé de Siseban par Faki Teiran.</i> Di wereqa 46a'yê de jî sernaveke din heye ku weha ye: <i>Zenbil-ferouch (vendeur de paniers) par Mella Bate, voir le résumé de ce poème, en français, à la fin de ce même poème.</i>
Taybetiyên Bergê	: Berga mecmû'eyê tune ye. Hemû kaxezên hundirê bergê ji aliye piştê ve bi bendê bi hev ve hatine dirûtin.
Taybetiyên Kaxezê	: Kaxezên vê mecmû'eyê zer e û di her rûpelê de 9 rêz hene.
Hejmara Wereqan	: Bi tevahî 59 wereq in.
Hejmara Sitûnan	: Her rûpel ji du sitûnan pêk tê.
Ebadên Destxetê	: 24x17 cm.
Qeyda Temetê	: Di dawîya menzûmeya <i>Qewlê Newala Sîsebanê</i> de qeyda temambûnê weha hatiye danîn: <i>Temmet qisset Siseban fî şîtaî Erzurum.</i>
Dîroka Îstinsaxkirinê	: h. 1282. (m. 1866)
Pêşiya Nusxeyê	: Haza beyti Feqî Teyran bi avê ra xeber daye Beytê dibin pir xoş in guh didin xwedan kemal Ey av û ave hey av û av ma tu bê 'işq û muhbet î Mewc û pêlan davê bêlav bê sekûn û bê rahet î (wr. 1a)
Paşiya Nusxeyê	: Her çî pê ji min bawer netê ne musteheqqê şefa'etê Mexrec dûr e roja axretê ya Muhemmed herçî pê ji ne bawer e Bizan ne ummeta pêxember e ew bê hêvî ye ji şefa'etê Temmet (wr. 58b)
Sernav	: Di vê mecmû'eyê de sernavên hersê helbestan hatiye danîn.

- Sernav bi erebî dest pê dîkin lê bi kurdî dewam dîkin. Bo nimûne, di helbesta ewil de sernav weha ye: *Haza Beyti Feqiyê Teyran bi avê ra xeber daye.*
- Derkenar** : Gelek nîşeyên bi fransîzî-latînî li ser deqê hatine girtin. Carnan bi wan notan wergera peyvê yan jî hevokê kirine carnan jî wek jêrenot hin tişt derbarê helbestê de hatiye nivîsîn.
- Taybetiyên Din** : Bi tenê di rûpela yekem de hejmar ji bo sahîfeyê hatiye danîn ku ew jî 7 e, ji bilî vê tu hejmar tune ye. Herweha xêncî wereqa ewil, di wereqên din de tenê milê rastê hatiye nivîsîn û milê çepê vala hîştine.
- Helbestên vê mecmueyê weha ne:
- Helbest No, 1:** Ev helbest a Feqî Teyran e. Di arşiva Kurd 27an (wr. 23a-26b) de jî Ey av û av a Feqî heye. Wereqa ku dawîya helbestê tê de cih digire nîvco ye, bi awayekî kaxez çiriyaye yan jî jê ketiye. Ji ber vê ev helbest di vê mecmû'eyê de tam nîne. Helbest weha dest pê dîke;
- Haza Beyti Feqiyê Teyran bi avê ra xeber daye.
Beytê di min pir xweş in guh diden xwedan kemal
Ey av û ave hey av û av ma tu bê 'îşq û muhbet î
Mewc û pêlan dawî bilav bê sekûn û bê rahat î (wr. 1a.)
...
Hetta xoş in kul man birîn diket maye çerx û 'adetê
Felek tu bê wefa yî te çira mihnet nedayê (wr. 15b)
- Helbest No, 2:**
- Haza beyti Siseban bi Ciniwizan ceng kiriye
We bihi neste'înu ya Ellah ya Mu'în
Subhanellahi el-ehedi kulle şeyîn qedîr
Qedîmun we Rebbu`s-semedu
Hem axîr û lem yelîd we lem yuled
...
'Eresatê wechê hebîb bibînim
Ji bîr mekin hûn wê weqtê her dem
Her sa'eta ne hîmmet
Ewan di bîra xwe werînin (wr. 46b)
- Helbest No, 3:**
- Haza qewli Zenbîlfiroş 'Aşiqê Zelîl
Ey dil werî ey hûn werî dîsan bi coş
Camek ji cama meyfiroş
Bikim qisseta zenbîlfiroş
Da seh bikin hikayetê (wr. 47b)
...
Herçî ji min bawer netê
Ne musteheqê şefa'etê

Mexrec dûr e roja axretê
 Ya Muhammed herçî jê ne bawer e
 Bizan ne 'ummeta pêxember e
 Ew bê hêvî ye ji şefe'etê (wr. 58b)

4. TÊKILIYA MECMU'EVAN

Me di vê lêkolînê de li gor krîterên dîsîplîna destnivîsan ew mecmû'e analîz kirin. Di vê koleksiyonê de mecmû'eya herî kevn Kurd 26 e ku bi qasî sêsed salî dixuyê ku belkî di serê sedsala 18an de hatibe nivîsîn. Rûpel û wereqên vê mecmû'eyê belav bûne û ji hev derketine, lê piştê cardin restore kirine û anîne cem hev. Li gorî tesbîtên me mecmû'eya Kurd 36, kopîkirin û jinûve nivîsîna mecmû'eya Kurd 26ê ye ku di vê mecmû'eyê de jî qeyda îstînsaxê tune ye û destnivîs jî ya Mela Mehmûdê Bazidî ye. Qeyda îstînsaxê yê mecmû'eyên Kurd 27, Kurd 28, Kurd 29, Kurd 45 bi rêzê 1855, 1859, 1860 û 1866 hatine tesbîtkirin. Em dikarin şecere û têtikiliya van mecmû'eyan bi şemayê weha jî diyar bikin:

5. ENCAM

Mecmû'e berhemên edebî yê berhevkerî ne. Berhemên bi vî rengî dikarin derbarê zewqê edebî ya xwediye xwe yan jî di serdema ku hatiye nivîsîn de agahiyên girîng bidin. Di vê çarçoveyê de, mecmû'e di biwara edebiyata klasîk û dîroka edebiyatê de xwedî cihê girîng in. Ji mecmû'eyên helbestan re di edebiyata kurdî ya klasîk de "keşkûl" jî tê gotin ku ew di serdema modern de beramberî "antolojiyan" tê. Em di vê gotarê de li ser mecmû'eyên helbestan rawestîyan ku li koleksiyona Aleksandre Jaba, di bin klasorên Kurd 26, Kurd 27, Kurd 28, Kurd 29, Kurd 36 û Kurd 45an de hatine tomarkirin û bi tevahî şeş mecmû'e ne. Mecmû'eya herî kevn a vê ko-

leksiyonê Kurd 26 e ku bi qasî sêsed salî dixuyê. Herweha qeyda îstînsaxê ya mecmû'eyên Kurd 27, Kurd 28, Kurd 29, Kurd 45 bi rêzê 1855, 1859, 1860 û 1866 hatine tesbîtkirin. Gava ku em têkilî û şecereya di navbera van mecmû'eyan dinêrin dibînin ku Kurd 36 li ber Kurd 26an hatiye îstînsaxkirin, yê din jî mecmû'eyên serbixwe ne.

Di vê koleksiyonê de mecmû'eyên Kurd 28, Kurd 29 û Kurd 45 ji aliyê naveroka xwe ve tenê ji çend menzûmeyan pêk hatine. Lewma em dikarin wan mecmû'eyan di bin sernavê "Mecmû'eya menzûmeyan" de bisenifnin.

Di her şeş mecmû'eyan de helbestên şairên kurd ên wekî Eliyê Herîrî, Melayê Cizîrî, Feqiyê Teyran, Ehmedê Xanî, Melayê Bateyî, Muradxanê Bazîdî, Esamî, Durfeşanî, Xiyasî, Xewsî hatin tesbîtkirin. Bi xêra van mecmû'eyan di edebiyata kurdî ya klasîk de cara ewil şairên wek Esamî, Durfeşanî, Xiyasî û Xewsî hatin bihîstin. Herweha gelek varyant û destnivîsên nû yê destan û menzûmeyên wek *Zenbîlfiroş*, *Qewlê Newala Sîsebanê*, *Borê Qer (Hespê Reş)* û *Ey Av û Av* bi van mecmû'eyan re çêbûn.

Ji bilî helbestên kurdî tenê di mecmû'eya 26an de, anku di mecmû'eya herî kevn de, hin helbestên bi farisî û tirkîya osmanî jî di van mecmû'eyan de hatin tesbîtkirin. Di van zimanan de şairên wek Şemsê Tebrîzî, Şêx Se'dî, Nabî, Durrî, Dîwanî, Eswed, 'Abid û Xosro cih girtine. Ji van şair û helbestên farisî û tirkîya osmanî ku di vê mecmû'eyê de cih digirin, mirov dikare şîroveyek bi vî rengî bike ku di sedsala 18an de li hin mîrektî û bajarên kurdan di nav alim û şairên kurdan de helbestên farisî û tirkî dihatin xwendin. Lewma li gor rêjeya helbestên bi farisî û tirkî, em dikarin bibêjin ku herçend kême be jî têkiliyek di navbera edebiyata kurdî û edebiyata farisî û edebiyata tirkî de hebû. Herweha di mecmû'eyên din de helbestên erebî, farisî yan jî tirkî cih nagirin, tenê helbestên kurdî hatine tomarkirin. Bi raya me sedema vê yekê daxwaza A. Jaba ye.

Gava ku em bi giştî li van her şeş mecmû'eyan dinêrin, hingê dibînin ku di nav şairan de herî zêde navê Ehmedê Xanî derbas dibe. Ev jî nîşan dide ku li dor mîrekîtiya Bazîdê (heta mîrekîtiyên Miks, Hîzan û Hekkarî jî tê de) Ehmedê Xanî ne tenê bi berhemên xwe yê dînî yê ku di medreseyan de têne xwendin, herweha bi kesayeta xwe ya edebî jî bandoreke mezin kiriye. Piştî Ehmedê Xanî, em rastî navê Feqiyê Teyran tînin ku di van mecmû'eyan de bêtir menzûmeyên wî yê dirêj cih girtine wekî *Ey Av û Av*, *Zenbîlfiroş* û *Kela Dimdimê*. Ji bilî xezel û qesîdeyên kurdî, menzûmeyên wek *Zenbîlfiroş* şeş caran, *Qewlê Newala Sîsebanê* çar caran, *Qewlê Hespê Reş* du caran, *Kela Dimdimê* du caran û *Ey Av û Av* du caran hatine nivîsîn. Herweha di van mecmû'eyan de hebûna van her pênc menzûmeyan nîşaneyê belavbûn û navdarbûna wan menzûmeyan jî raberî me dike. Helbet ev belavbûn û navdarbûn li gorî van şeş mecmû'eyên helbestan, tenê wê herêma ku dikeve nav mîrekîtiya Bazîd, Miks, Hîzan û Hekkariyê di xwe de dihevine. Çunkî ew keresteyên kurdî li ser daxwaza A. Jaba, ji aliyê Mela Mehmûdê Bazîdî û melayên wan deran ve hatine berhevkirin.

ÇAVKANÎ

Adak, A. (2017). "Destnivîsên Mewlûda Melayê Bateyî di Arşîva A. Jaba de: Nasandin û Analîz". *The Journal of Mesopotamian Studies*, C: 2/2, Havîn, r. 1-29.

Bazîdî, Mela M. (2020). *Kêşana Karên Kurdî*. (Mîkaîl Bilbil û Mustafa Öztürk, Amd.), Stenbol: Weqfa Mezopotamyayê.

Bazîdî, Mela M. (2010). *Cami'eya Risaleyan û Hikayetan bi Zimanê Kurmancî*. (Zîya Avci, Amd.), Stenbol: Lîs.

Celîl, C. (2004). *Keşkûla Kurmancî Sedsaliyên X û XX*. Wîen: Ayhan.

Çelik, M. (2015). "Adat û Rusûmatname'ê Tewayifê Ekradiye ya Mela Mehmûdê Bazîdî". Teza Lîsansa Bilind, Enstituya Zimanên Zindî ya Zanîngeha Mardin Artuklu, Mêrdîn.

Demir, A. (2012). *Qewlê Newala Sîsebanê*. Stenbol: Nûbihar.

Develioğlu, F. (2001). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın.

Doskî, T. Î. (2020), *Baxê Îrem*. (M. Zahir Ertekin, Amd.), Stenbol: Dara.

Hartmann, M. (2015). "Li ser Edebiyata Kurdî & Li ser Melayê Cizîrî". *Nûbihar Akademî*, (Abdullah İncekan, Wer.), jimar 3, sal 2, r. 119-133.

Hartmann, M. (1904). *Der Kurdische Diwan des Schech Ahmed von Geziret Ibn 'Omar genannt Mala'î Gizri*. Berlin: S. Calvary.

Hassanpour, A. (2005). *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil 1918-1985*. (Wer.) İbrahim Bingöl-Cemil Gündoğan, İstanbul: Avesta.

Hezîn, Mela H. (2007). *Kolxaniya Veşartî*. Stenbol: Nûbihar.

Jaba, A. (1860). *Recueil de Notices et de Récits Kourdes*. St. Petersburg: weş. nîne.

Köksal, M. F. (2012). "Şiir Mecmû'alarının Önemi ve "Mecmû'aların Sistematik Tasnifi Projesi" (MESTAP)". *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VII, Mecmû'a: Osmanlı Edebiyatı Kırkambarı*, (Hatice Aynur û yd., Amd.), r. 411-433.

Kurij, S. (2017). *Metnî Verên yê Kirdkî, Xebatê Kurdolojî yê Peter Lerchî*. Diyarbekir: Lîs.

Kurnaz, C. û Aydemir, Y. (2013). "Mecmualara Sorulması Gereken Sorular". *Turkish Studies*, c. 8/1, Zivistan, Ankara.

Le Coq, A. v. (1903). *Kurdische Texte*. Berlin: Reichsdruckerei.

Leezenberg, M. (2011). "Soviet Kurdology and Kurdish Orientalism". *The Heritage of Soviet Oriental Studies*. (Michael Kemper û Stephan Conermann, Ed.), New York: Routledge, r. 86-102.

Mardoukhi A. M. (1998). *Anthology of Gorani Kurdish Poetry*. (Anwar Soltani, Ed.), London: Soana Trust for Kurdistan.

Руденко, М.Б. (1961). *Описание Курдских Рукописей Ленинградских Собраний*, Академия наук СССР Институт Народов Азии, Москва: Издательство Восточной Литературы. [Rudenko, M. B. (1961). *Danasîna Destnivîsên Kurdî yên Berhevokên Lêningradê*, Akademiya Zanistî ya YKS-Sê (Yekîtiya Komarên Sosyalîst yên Sovyetê) ya Gelên Asyayî, Moskova: Weşanxaneyê Edebiyata Rojhilat.]

Qeredaxî, M. E. (1998). *Bûjandinewey Mêjûy Zanayanî Kurd le Rêgey Destxetkanyanewe*. c. I, Bexda: Çapxaney Wemîd.

Rohat. (1991). *Kürdoloji Biliminin 200 Yıllık Geçmişi (1787-1987)*, İstanbul: Deng.

Subaşı, K. (2020). "Destnivîsên Mecmû'eyên Kurd (21-22-47) ên di Koleksiyona Aleksandre Jaba (Nûbar û Eqîdeya Îmanê)". *Kurdiyât*, jimar 1, r. 23-44.

Tarlan, A. N. (1946). "Eski Mecmualar Arasında". *İÜ Edebiyat Fakültesi TDE Dergisi*, c. 1, jimar 1-2-3-4, r. 122-137.

- Teyran, Fâki-yi. (2014). *Divan=Dîwan*. (Kadri Yıldırım, Çev.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Teyran, F. (2012). *Jiyan Berhem û Helbestên Wî*. (M. Xalid Sadinî, Amd.), ç. 6, Stenbol: Nûbihar.
- Ulugana, S. (2016). "Di Kurdolojiyê de Keşfeke Nû: Xewsî û Dîwana Wî (Sedsala XVIII.)", *Nûbihar*, j. 137, Payîz, r. 5-9.
- Uzun, M. (2003). "Mecmua", *DîA*, (c. 28, r. 265-268), Ankara: TDV.
- Xanî, E. (2014). *Dîwan*. (Kadri Yıldırım, Amd.), İstanbul: Avesta.
- Yûsuf, A. (1988). *Şaîrên Klasîk ên Kurd*. Uppsala: Jîna Nû.
- Yıldız, A. (2021). *Qewlê Hespê Reş (Lêkolîn û Metn)*, Wan: Peywend.

Çavkaniyên Destnivîs

- Koleksiyona Aleksandre Jaba, Klasor no: Kurd 26.
- Koleksiyona Aleksandre Jaba, Klasor no: Kurd 27.
- Koleksiyona Aleksandre Jaba, Klasor no: Kurd 28.
- Koleksiyona Aleksandre Jaba, Klasor no: Kurd 29.
- Koleksiyona Aleksandre Jaba, Klasor no: Kurd 36.
- Koleksiyona Aleksandre Jaba, Klasor no: Kurd 45.

PÊVEK-1 / TABLOYA ŞAIRAN Û HELBESTAN DI VAN MECMÛ'EVAN DE

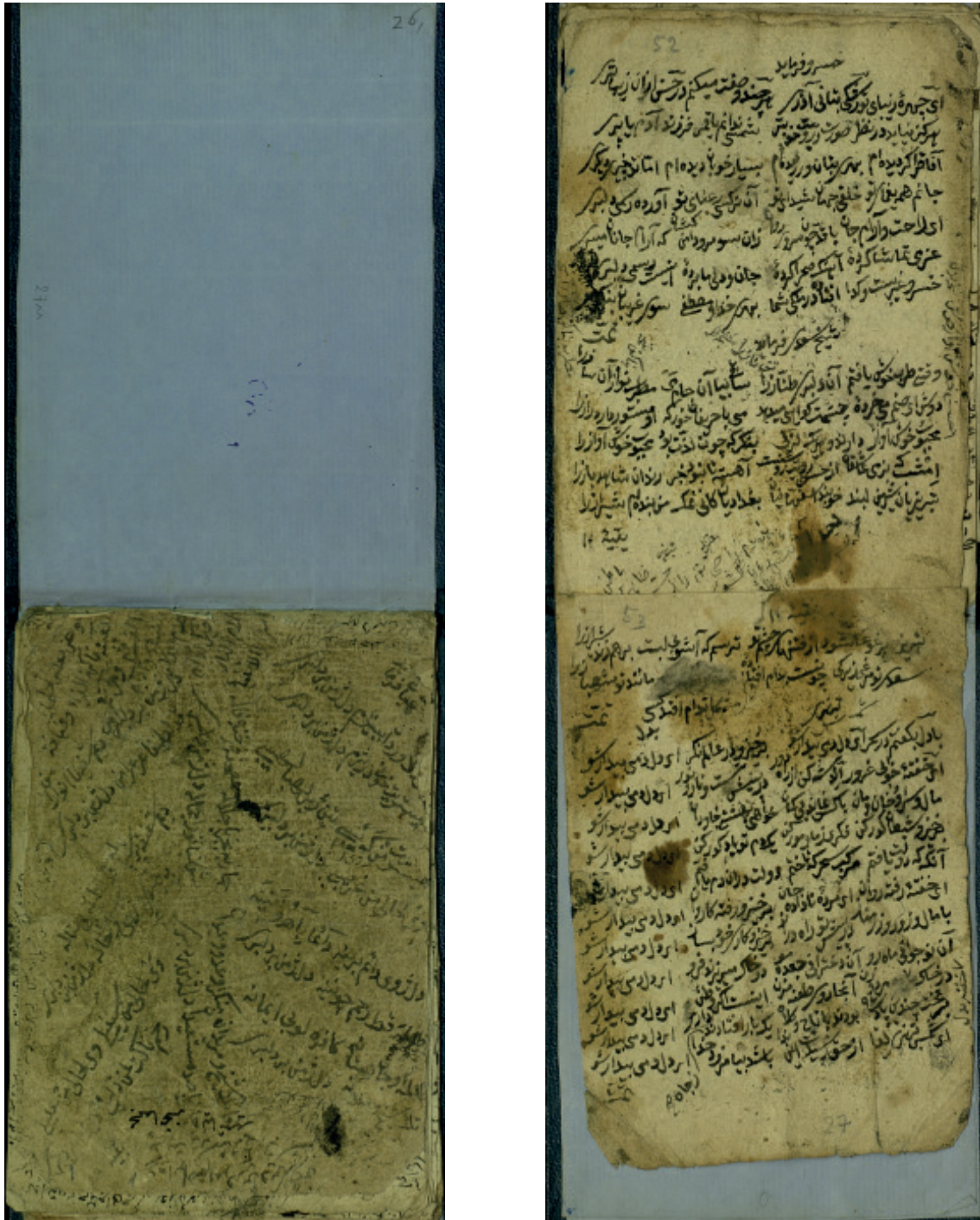
Navê Şair	Navê Klasorên Mecmû'eyên Helbestan di Arşîva A. Jaba de					
	Kurd 26	Kurd 27	Kurd 28	Kurd 29	Kurd 36	Kurd 45
'Eliyê Herîrî	1 1 (QHR) ¹⁰	-	-	-	1 1 (QHR)	-
Melayê Cizîrî	-	-	-	-	1	-
Feqiyê Teyran	1 (Z) 1 (KD)	3 1 (Z) 1 (EAA)	-	1 (Z)	1 (KD) 1 (Z)	1 (EAA) 1 (Z)
Ehmedê Xanî	8 + 1 ¹¹	2	-	1 (QNS)	25	-
Melayê Bateyî	3	1	1 (Z)	-	2	-
Muradxanê Bazîdî	-	-	-	-	2	-
Xiyasî	1					
Mela Meqşûdê (Esamî)	1	-	-	-	1	-
Durfeşanî	1	-	-	-	1	-
Xewsî	1	-	-	-		-
Remezhan	-	-	-	-	1	-
Ehmedê Hekkarî	-	1 (QNS)	-	-	-	-
Nediyar (Bê şair)	1	-	1 (QNS)	-	-	1 (QNS)
Hz. 'Elî	Çend îbare û gotinên wecîz	-	-	-	-	-
Durrî	1	-	-	-	-	-
Dîwanî	1	-	-	-	-	-
Şemsê Tebrîzî	3	-	-	-	-	-
Eswed	1	-	-	-	-	-
'Abid	1	-	-	-	-	-
Nabî	2	-	-	-	-	-
Xosro	1	-	-	-	-	-
Şêx Se'dî	1	-	-	-	-	-

10 Çend kurtepeyvên vê tabloyê weha ne: Zenbîlfiros (Z); Qewlê Newala Sîsebanê (QNS); Qewlê Hespê Reş (QHR); Kela Dimdimê (KD) û Ey av û av (EAA). Ji ber ku ev qesîde gelek dirêj in û bi tena serê xwe wek menzûme û berhemeke serbixwe têne hesabkirin, lewma me xwest ku cihê wan menzûmeyan ji bo diyar be û ji bo xebatên paşerojê ji bo lêkolera hinekî hêsantir bike.

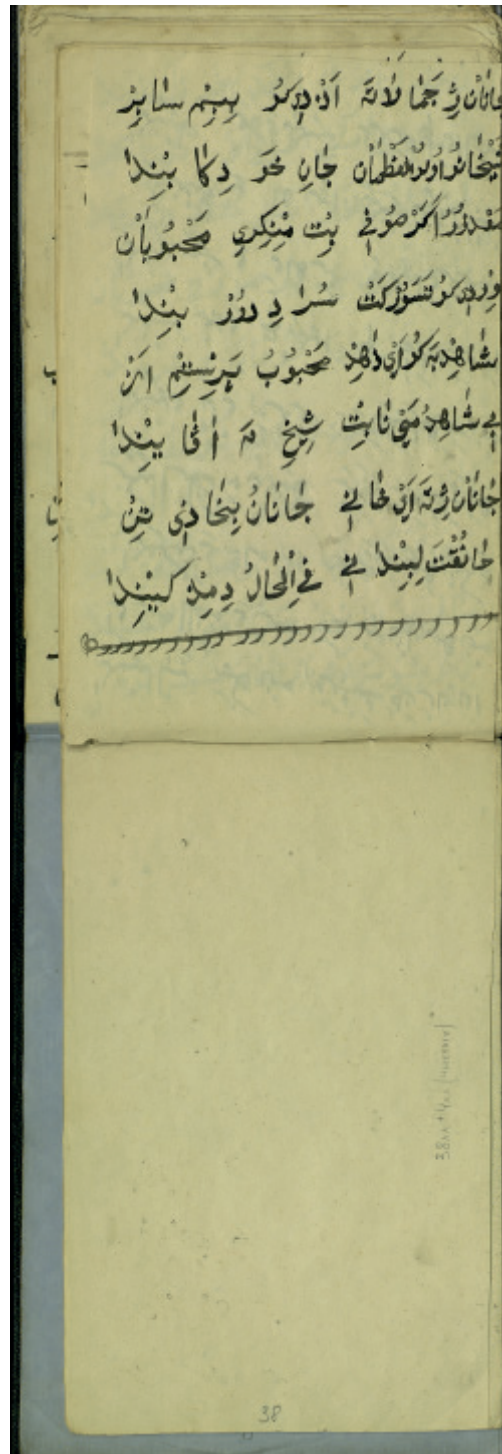
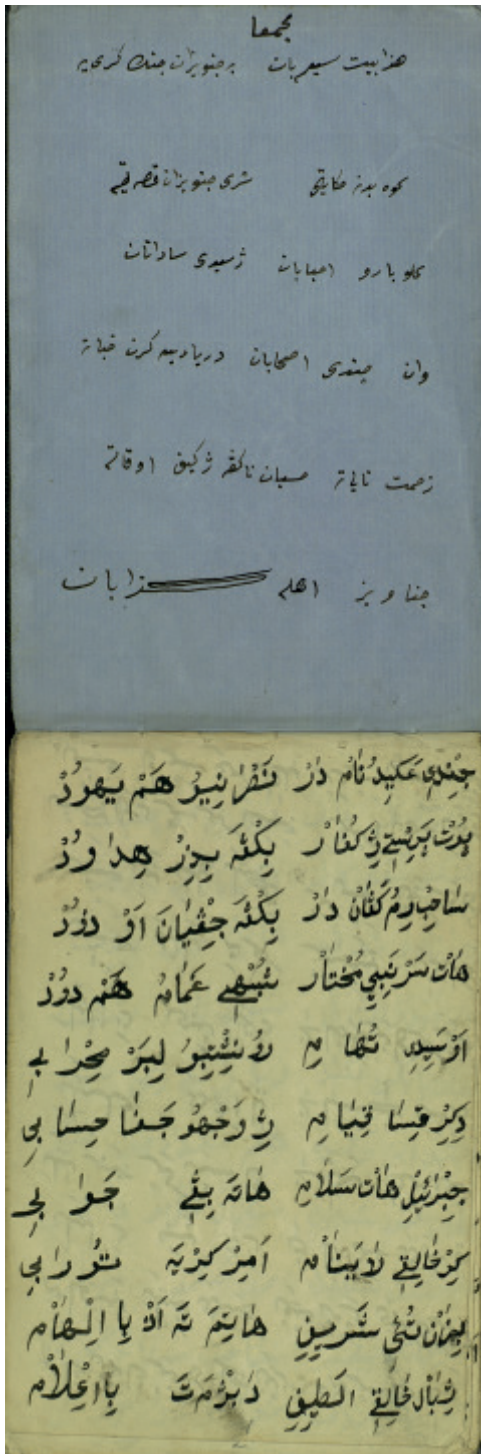
11 Ev şî'r di mecmû'eyê de bêsernav e lê di kitêbên ku li ser Ehmedê Xanî de hatine nivîsîn wek ya wî dixuyê. Lewma me ev şî'r jî li ser Xanî hesab kir ku weha dest pê dîke:

*Ya reb qeddê zîba ye ev yan Ke'beya 'ulya ye ev
Yan Mescîdu'l-Eqsa ye ev yan Sidre yan mermer e ev (wr. 2a)*

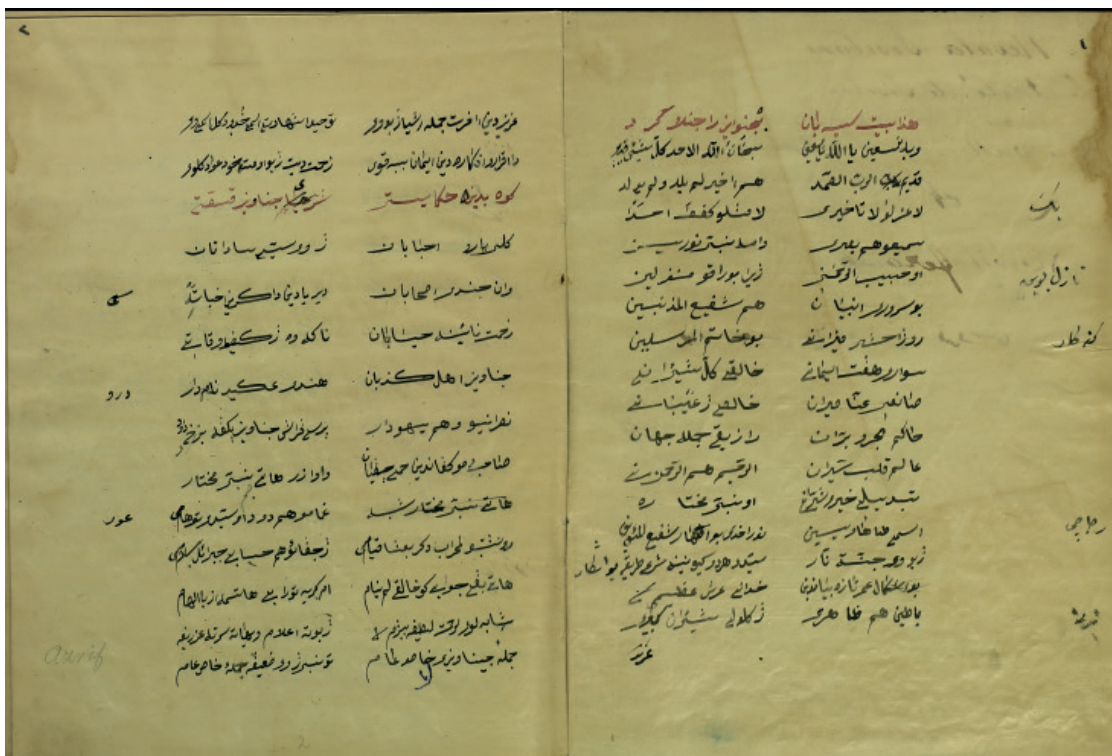
PÊVEK-2 / HIN NIMÛNE JI NUSXEYÊN VAN MECMÛ'EVAN

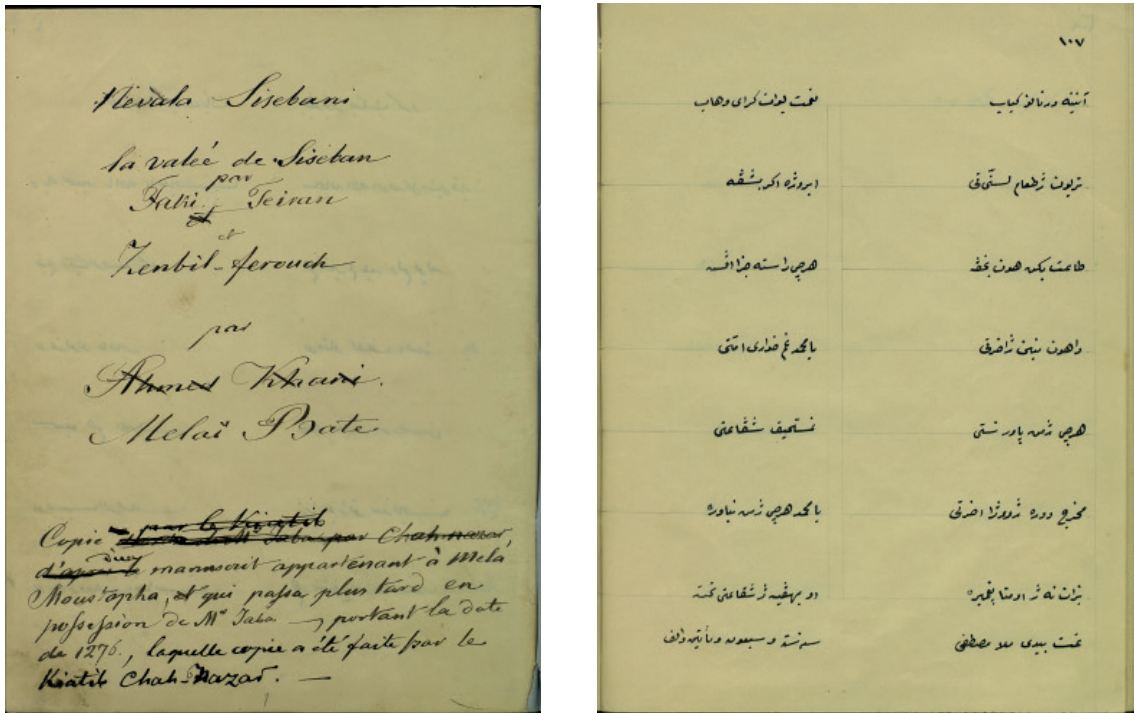
Nimûne 1: Wereqa ewil û ya dawiyê ji Nusxeya Kurd-26an.

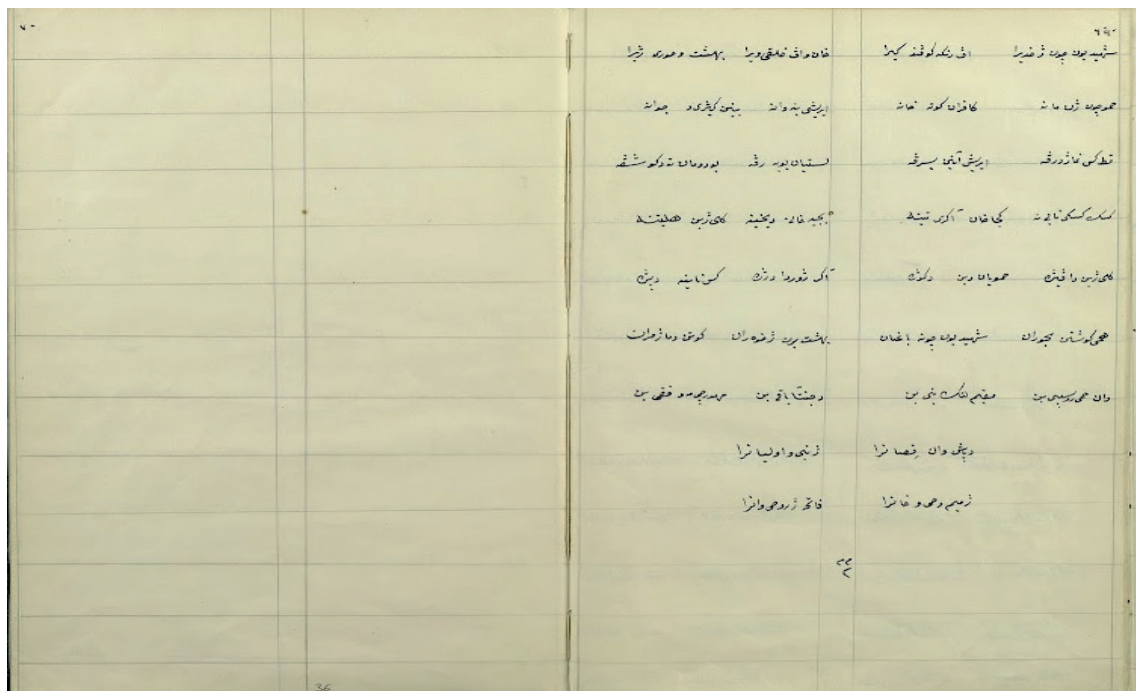
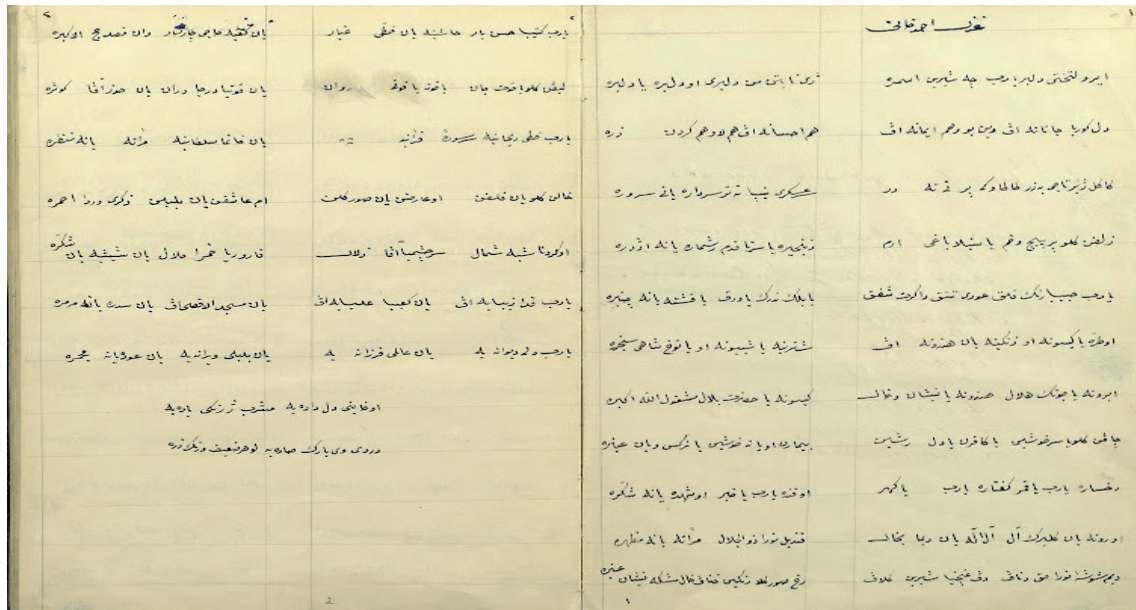
Nimûne 2: Wereqa ewil û ya dawiyê ji Nusxeya Kurd-27an.

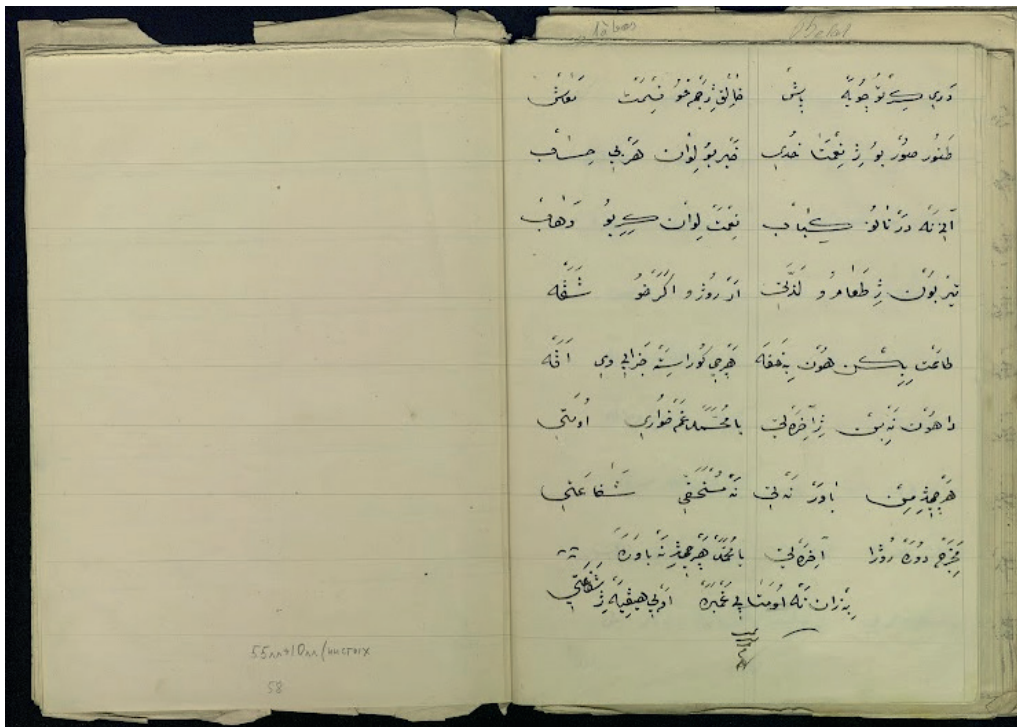
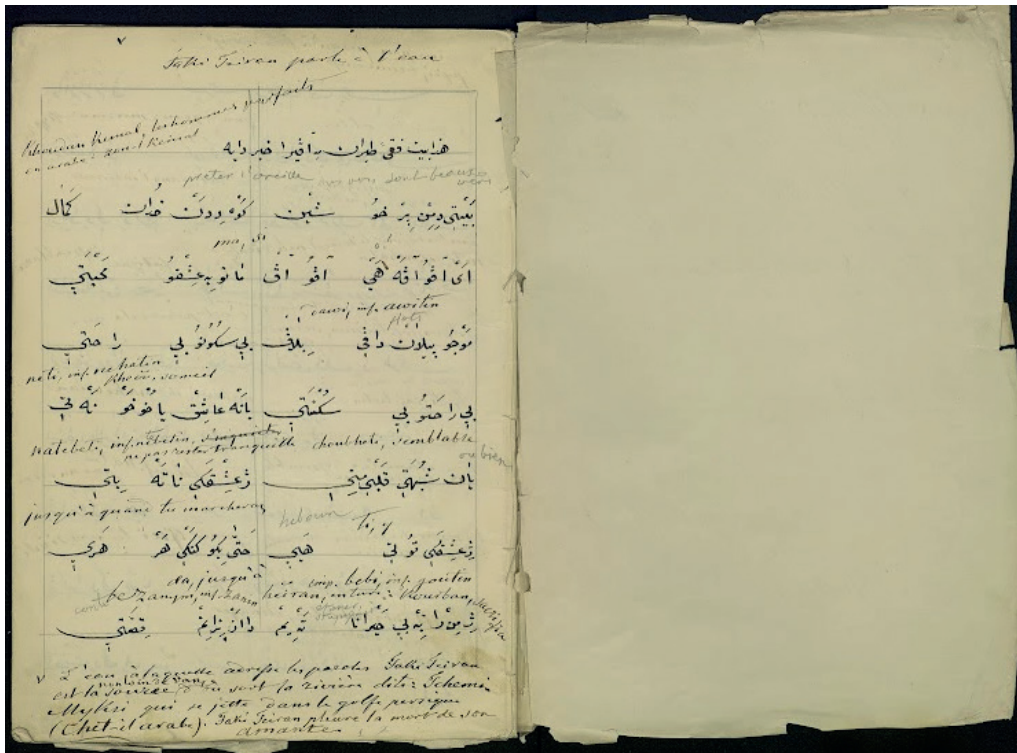
Nimûne 3: Wereqa ewil û ya dawiyê ji Nusxeya Kurd-28an.

Nimûne 4: Rûpela ewil û ya dawiyê ji Nusxeya Kurd-29an.

Nimûne 5: Wereqa ewil û ya dawiyê ji Nusxeya Kurd-36an.

Nimûne 6: Wereqa ewil û ya dawiyê ji Nusxeya Kurd-45an.

Kurdiyât

Yıl/Sal/Year: 2021
Sayı/Hejmar/Issue: 4
e-ISSN 2717-8315
Rûpel/Sayfa Page: 61 -80

Cureya Nivîsarê/Makale Türü/Article Types:
Nivîsara Lêkolînê/Araştırma Makalesi/Research
Article
Dema Hatînê/Makale Geliş Tarihi/Received:
05.10.2021
Dema Pejirandinê/Kabul Tarihi/Accepted/:
07.11.2021

Ayhan Yıldız Öğrt. Gör. Mardin Artuklu
Üniversitesi, Kürt Dili ve Edebiyatı
ayhanmeretowar21@gmail.com
Orcid: / 0000-0002-8763-4182

Atıf: Yıldız, A. (2021). "Lîteratura Manaşî ya
Rêzimanîya Kurmancî û Zazakî û Rista Wê",
Kurdiyât, 4, 61 -80.

Citation: Yıldız, A. (2021). "Kurmanji and Zazaki
Literature and its Effect", Kurdiyât, 4, 61 -80.

LÎTERATURA MANAŞÎ YA RÊZIMANÎYA KURMANCÎ Û ZAZAKÎ Û RISTA WÊ

Ayhan YILDIZ

Puxte

Lêkolînerên ewrûpî ji nîvê duyem ê sed sala 19an ve dest bi xebatên zimannasîya kurmancî û dimilî kirîye. Pîranîya wan di serî de bi zimanê îngilîzî, peyre bi almanî, bi fransî û îtalî ne. Lêkolînên ku bi zimanên din ên ewrûpî hatine kirin jî ne di nav vê lêkolînê de ne. Lêkolînerên Rûs- yayê jî di heman salan de dest bi xebat û lêkolînên li ser rêzimana kurmancî û dimilî kirîye. Van lêkolînerên zemanê berê ev xebat û lêkolînên xwe di serdema xwe de wekî pirtûk li bajarên mîna London, Berlîn, Parîs, Roma û Moskoyê çap kirine. Herçiqas destpêka van xebatan li van welatan digihîje sed sala 19an jî, pîranîya wan ji serê sed sala 20î ve dest pê kirîye. Lêkolînerên ku bi zimanê erebî û tirkî xebatên xwe çap kirine, Yûsuf Zîya Paşa ne tê de hema hema hemûyan ji serê sed sala 20î ve dest bi van lêkolînan kirîye. Xebatên ewil ên bi kurmancî ku li ser rêzimana kurdî ne, bi muderrîsên medreseyan wan, ji sed sala 17an ve dest pê kirîye; bes hejmara herî zêde di sed sala 20î de derketîye. Gava lêkolînerên zimannasîya kurmancî û dimilî yên îro çavê xwe li vê lîteraura qedîm bîgerînin, helbet dê kulliyateke muhteşem bibînin. Çi heye ku digel vê dewletmendîya lîteraturê û digel ku zêdetirî 150 sal bi ser hin van xebatan de derbas bûye, hîna jî pîranîya wan nahên naskirin, li kurmancî yaxud dimilî nehatine wergerandin û çap-kirin. Lewre manaşê* nû ya vê lîteraturê ji ked û xebata van lêkolînên klasîk mehrûm maye û keda wan li erdê maye. Ji ber vê, vê gotarê hewl daye ku li gor derfetan xwe bigihîne wan, wan bide naskirin û ji bo lêkolînên nû yên rêzimanîya kurmancî û dimilî gera li lîteraturê hêsan bike.

Bêjeyên Sereke: Rêzimanîya kurdî, lîteratura qadê, lêkolînên çapkirî

* Bêjeya **manaşê** li herêma Xerzan bi wateya meydanê taybet a ku ser û berê wê nez êde fireh û dirêj e dihê bikaranîn. Gava ji bi zimanê tirkî dibêjin **alanyazın taraması**, yaxud literatür taraması, vê qadê destnîşan dikin. Lewre li şûna bêjeyên mîna meydan, qad, seha û hol, li vir bêjeya manaşê hatîye bikaranîn.

Kurmanci ve Zazacanın Alanyazını ve Onun Etkisi

 zet

Avrupalı araŖtırmacılar 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kurmanci ve Zazacanın dilbilimi üzerinde alıŖmalarına baŖlamıŖlardır. alıŖmaların oĐu baŖta İngilizce olmak üzere Almanca, sonra Fransızca ve İtalyanca dır. Avrupa'nın diğer dillerinde yapılan araŖtırmalar bu makalenin dıŖında bırakılmıŖtır. Rusyalı araŖtırmacılar da aynı yıllarda Kurmanci ve Zazaca dilbilgisi üzerinde araŖtırmalara baŖlamıŖlardır. Bu klasik araŖtırmacılar alıŖmalarını kendi zamanlarında Londra, Berlin, Paris, Roma ve Moskova gibi Ŗehirlerde yayımlamıŖlardır. alıŖmalarını Arapa ve T rke yayımlayanlar, Yûsuf Ziya PaŖa hari neredeyse tamamı 20. yüzyılın baŖında bu araŖtırmalara baŖlamıŖlardır. Kurmanci olarak K rte  zerine yazılan ilk alıŖmalar, onların m derrisleriyle 17. yüzyıldan itibaren baŖlamıŖtır, ancak sayıca en fazla 20. yüzyılda ortaya ıkmıŖtır. Bugünkü Kurmanci ve Zazaca araŖtırmacıları bu kadim alanyazına göz gezdirdiklerinde Ŗ phesiz görkemli bir külliyyatı g receklelerdir. Ne var ki bu zengin literatüre rağmen ve bu alıŖmaların üzerinden 150 yıldan fazla zaman gemesine rağmen, hala da onların oĐu tanınmamakta ve Kurmanciye veya Zazacaya evrilmemiŖ oldukları görülmektedir. Bu alandaki yeni alanyazını, bu klasik araŖtırmaların emeğinden mahrum kalmıŖ, emekleri yerde kalmıŖtır. Dolayısıyla bu makale elinden geldiğince bu alıŖmalara ulaŖmaya alıŖacak ve Kurmanci ile Zazaca dilbilgisi üzerine alıŖmaya baŖlayacak olan araŖtırmacıları literatür taramasını kolaylaŖtıracaktır.

Anahtar Sözcükler: K rte Dilbilgisi, Alanyazın, BasılmıŖ araŖtırmalar

Kurmanji and Zazaki Literature and its Effect

Abstract

European researchers have started to the study on Kurmanji and Zazaki linguistics since the second half of the 19th. century. Most of the studies were English, German, French and Italian. Researches in other european languages is excluded from this article. Russian researchers made also have been start on Kurmanji and Zazaki linguistics in same time too. This classic researchers published their studies in cities like London, Berlin, Paris, Rome and Moskow in their own time. People who published their studies Arabic and Turkish started to this researches beginning of 20. century except Y suf Ziya PaŖa. First studies which written Kurdish about Kurmanji started since 17. century but most of them appeared in 20. century. When nowadays Kurmanji and Zazaki researchers take a glance at to this ancient literature without doubt they will see an magnificent corpus. However, despite this rich literature and over 150 years have passed since these studies still most of them not recognized and not translated to Kurmanji or Zazaki. Therefore this literature in this branch deprived from these classic researchers' studies, their toil didn't reach place where it needed. Therefore this article will try to reach these studies and it will make easier to literature review for new researchers of Kurmanji and Zazaki grammar.

Keywords: Kurdish Grammar, Literature, Printed studies

Destpêk

Xebatên li ser rêzimanîya kurmancî û dimilî, ji alîyê lêkolîner, mîsyoner û rojhilatnasên Ewrûpî, akademisyenên Kafkasî, pederên suryanî, alimên îslamî yên ereb û kedkarên kurdan ve hatine kirin. Berhemên cîyawaz ku li ser rêzimanîya kurmancîya jêr, kurmancîya jor, hewramî û dimilkî/zazakî hatine kirin, hinek di formata gotaran de hinek di formata pirtûkan de ne. Elîyê Teremaxî ne tê de, cara ewil bêtirê van lêkolînên li ser rêzimanîya kurmancî (a jor û jêr) û dimilî, ji alîyê mîsyonerên ewrûpî ve di sed sala nozdehan de hatine amadekirin. Piranîya van xebatan, li ser kurdîya kurmancî ne. Zimanê lêkolînan, ji zimanên dunyayê hem bi zimanên gelên ewrûpî hem bi zimanê gelên Rûsyayê hem jî bi zimanên gelên Rojhilat e. Li Rojava, ji zimanên ewrûpî, bi zimanê îtalî, fransî, almanî, û îngilîzî xebat hatine kirin. Li hêla Kafkasê, bi zimanê rûsî; li hêla Rojhilat, bi zimanê suryanî, erebî, farisî û tirkî berhemên rêzimanî hatine hilberîn. Di piranîya pirtûkên rêzimanîyê de ferhengok jî li dawîyê hatine zêdekirin. Piştî van zimanan, di sed sala nozdehan de bi kurmancîya jêr û jor û bi kirmancî/zazakî jî berhemên rêzimanîyê hatine nivîsîn.

Mauricio Garzonî (1734-1804) ku sala 1787an berhemeke rêzimanîya kurdî dinivîse û li Îtalyayê dide çapkirin, di dîroka lîteratura rêzimanîya kurdî de di sed sala 18an de li Ewrûpayê dibe danerê ewil. Piştî wî di sed sala 19an de bi dehan mîsyoner û efserên ewrûpî li ser rêziman û ferhengên kurmancî û dimilî xebitîne. Lêkolînerên brîtanî, emerîkî, fransî û almanî di vê biwarê de berhem dane. Wan bi giştî berê bala lêkolîn û xebata xwe, ne tenê daye ser yek dîyalektekê; belkî daye ser zêdetirî çend dîyalektan. Hetta hinekan ji wan, kurdî bi zimanê farisî re jî berawird kirîye.

Li kêleka mîsyoner û efserên ewrûpî ku li ser welatê kurdan, li ser rêzimanîya kurmancî û dimilî xebitîne, akademisyenên Rûsyayê jî hene. Haçatur Abovyan (1848), Ferdînand Justi (1880), Peter Lerch (1856) û A. Jaba (1860) çend ji akademisyenên kurdolog in ku girêdayî "Akademîya Imperatorîya Rûs" xebitîne.

Di nav alimên kurdan de piştî Elî Teremaxî (1591-1592), di sed sala nozdehan de Mela Mehmûdê Bazîdî (1797-1867), tevî ku bi akademisyenê kurdolog ê Petersburgê A. Jaba re di warê keresteyên kurdî de alîkarî kirîye, wî bi xwe jî li ser rêzimanîya kurdî berhem dane. Bi xêra danûstendina navbera A. Jaba û Bazîdî, gelek berhemên bingehîn û girîng ên mîna destnivîsa Mela Mistefa gîhaştina roja me. Mela Yûsufê Helqetînî (wî. 1791) dîsa yek ji wan lêkolînerên medreseyî yê kurdan e ku kurdîya kurmancî di biwarê rêzimanîya erebî de bi kar anîye. Ji alimên kurd ên medreseyên welat Mela Hamîdê lawê Mela Xelîlê Sî'îrdî jî di wextê xwe de li ser ferheng û rêzimanîya kurdî xebitîye û wî gelek peyv û qayîdeyên rêzimanîyê dane Yûsuf Zîya Paşa; bes berhemeke wî bi dest neketîye.

Di destpêka qernê 20î de alimên kurdan, di pey Meşrûtiyeta II. de hewleke berbiçav li ser xebatên rêzimanîya kurdî daye, 'Emer 'Ewnî Efendîyê Xerpûtî (1865-?) sala 1912an li ser rêzimanîya kurdî berhemek amade kirîye. Li payîtexta dewleta Osmanî Stenbolê, Xelîl Xeyalîyê Motkî (1913) û Mehmed Mihrî Hilav (1918) jî di serdema xwe de li ser rêzimanîya kurmancî gotar nivîsîne. Cemîyeta Hêvî, (salên 1921ê) li Stenbolê pirtûkeke dersê çap kirîye.

Li hêla Iraqê, Seîd Sidqî Kaban ku sala 1928an li Bexdadê berhema bi navê *Muxtasar Serf û Nahweî Kurdî* çap dike, di biwarê rêzimanîya kurmancîya jorîn de berhema yekem dide. Seîd Sidqî Kaban, sala 1928an, rêzimanîya kurdî; Tewfîq Wehbî jî sala 1929an rêzimanîya kurdî çap dike. Nûrî Elî Emîn jî ji bo xwendîgehê, rêzimana dîyalekta kurmancîya jêrîn nivîsîye (Kurdo, 2013: 23). Piştî van, di salên 1960î de du zanyar balê dikêşin ku ew Îsmet Şerîf Wanlî û Cegerxwîn e. Kurdnasên dunyayê, çî ewrûpî çî jî rûsyayî, çawa ku li ser yek dîyalekteke kurdî xebitîne, wisa jî li

ser çend devok û dîyalektan bi hev re jî xebitîne.

Digel ku van zanyarên mezin ên dunyayê yên mîna S. A. Rhea (1827-1865), M. F. Justi (1880), Y. Zîya Paşa (1893), E. E. Efendîyê Xerpûtî (1912), E. B. Soane (1913), L. O. Fossum (1919), R. F. Jardine (1922), alimê keldanî L. P. Beidar (1926), D. N. Mackenzi (1961) û R. Lescot (1914-1975); ji lêkolînerên xwecihî ku bi kurmancî li ser rêzimanîya wî berhem dane Elî Teremaxî (1591-1592), Mela Mehmûdê Bayezîdî (1797-1867), Mela Mistefa (ss. 19an), Xelîl Xeyalîyê Modanî (1913), Mehmet Mihrî, Seîd Sidqî Kaban (1920), Tewfîq Wehbî (1891-1984), Celadet Bedirxan (1893-1951), Kamuran Bedirxan (1953), Nûrî Elî Emîn (1956), Qanatê Kurdo (1960), Kemal Badıllı (1965) û Evdirehman Hacı Marif (1975) evqas xebatên hêja di wextê xwe de kirine û di serdema xwe de ew li çapê dane jî, piştî wan bi sedsalekê meriv dibîne ku navê wan û xebatên wan di xwendin û nixandina *lîteratura qadê* ya lêkolînên rêzimanîya kurmancî û dimilkî de, cîyên xwe yên ku heq dikin nabînin.

Ji salên 2000î heta salên 2020 tenê li *Bakur* nêzî 45 lêkolîneran nêzî 47 pirtûkên rêzimanîya kurmancî û zazakî, bi kurmancî, dimilî û tirkî nivîsîne; bes piranîya wan jî cih nedaye vê *lîteratura* muhteşem a vê qadê. Lêkolînerên zanîngehên Tirkîyeyê ku piştî salên 2000î li ser zimannasîya kurmancî tezan dinivîsin, dîsa nekarîne bi temamî mafê vê lîteraturê bidin. Ev *ihmal* wekî **pirsgirêkekê** li pêşberî lêkolînerên zimannasîya kurmancî û dimilkî ye. Bivê nevē dildarên rêzimanîya kurmancî û dimilkî bi vê rewşê dilteng dibin; di hişê wan de guman der dibin û bê hemdî xwe dipirsin: “Gelo lêkolînerên qada rêzimanîya kurmancî û dimilî, van xebatên qedirbilind di lîteratura lêkolînên xwe de çima bi cih nakin?” Wekî ku lêkolînerên kurmancîaxiv û dimilîaxiv li pêşberî wan zanyarên dildar û kedkarên dilsoz bêwefatîyê bikin xuya dibe.

64

Çawa ku Doğanay (2015) amaje pê dike, lêkolînên zanistî, bi **pirsan** dest pê dikin (Doğanay, 2015: 21). Ji ber vê egerê, vê *lêkolînê* ev rewş wekî **pirsgirêkeke** sereke ya vê gotarê li qelem daye û hewl dide ku bi danasîna xebatên vê lîteratura qadê, heqqê wan bide. Lewre li vir vê pirsê cîyê xwe girt: “Gelo rista van xebatên klasîk ên rêzimanîya kurmancî û dimilî di raborîya dîrokî ya zimannasîya kurmancî û dimilî de çi ye?”

Meriv dikare li ser bîngeha vê pirs û **pirsgirêkê** dirêjî bide mijarê û bi nîyeta mereqê bipirse bê ka gelo heger Garzonî (1734-1804) dest bi rêzimana kurdî nekira, lêkolînerên dunyayê yên mîna îngilîz, alman, fransî, rûs, ereb, suryan, ermen û tirkî jî dê hewl bida ku ew jî li ser rêzimanîya kurdî bixebitîna? Heger van zanyarên dunyayê, her yekî bi zimanê xwe li ser rêzimanîya kurmancî û dimilî berhem nenivîsîna, gelo dê axiverên kurmancî û dimilî tiroş bikira ku li ser zimanê xwe bikevin lêkolînên zimannasîyê? Helbet ev pirs gelek girîng in û pêdivîya wan her û her bi bersivandinê heye.

Piştî hîlbijartin, neqandin û dîyarkirina pirs û **pirsgirêka** lêkolînê, çawa ku Kuzu (2013) amaje pê dike, dor dihê ser wê hêla lêkolînê ku lêkolîner divê *danasîn*, *gîştîkirin* û **bitixûbkirina** problema lêkolîna xwe dîyar bike (Kuzu, 2013: 23). Di vê xebatê de tenê ew xebatên rêzimanîya kurmancî ku wekî *pirtûk* hatine nivîsîn û çapkirin bûne mijara lêkolînê; *gotarên* têkildarî rêzimanîyê li derî wê hatine hiştin. Digel vê ew xebatên ku bi zimanê suryanî, farisî û ermenî hatine nivîsîn û lêkolînên ku li welatên mîna Avusturya, Hollanda, Danimark, Siwêdê welatên din ên Ewrûpayê hatine kirin, ne di nav tixûbê vê lêkolînê de ne. Herçi qas hin xebatên li Rûsyayê ku berî Şerê Mezin ê Dinyayê hatine kirin li vir behsa wan dê bihê kirin jî, ew xebatên ku piştî serdema vî şerî hatine kirin jî li derveyî vê lêkolînê hatine hiştin.

1 Divê li vir bihê bibîrxistin ku lêkolînên bi zimanê tirkî yên li ser rêzimanîya kurmancî û dimilî gîştî ji aliyên axiverên kurmancî û dimilî ve hatine kirin.

Piranîya lêkolînên têkildarî rêzimanîya kurmancî û dimilî, bi zimanên derî kurmancî û dimilî hatine kirin. Garzonî (1734-1804) ne tê de, lêkolîneran hîna di nivê yekem ê sedsala 19an de xebatên xwe çap û belav kirine. Zêdetirî sedsalê bi ser xebatên wan de derbas bûye û çawa ku berhemên wan gihastina roja me, dibe ku karîgerîya wan li ser lêkolînên rêzimanîya navbihurî hîn jî berdewam bikira. Bi tu awayî ne maqûl e ku lêkolînerên nû, di *lîteratura qadê* ya lêkolînên xwe yê li ser zimannasîya kurmancî û dimilî de cih nedin wan referansan. Heta nuha piranîya van berhemên kevnaresî û klasîk ên zanyarên dunyayê, bi destê lêkolînerên kurmancîaxiv û dimilîaxiv nediketî; lêbelê îro piranîya pdfyên wan peyde dibin. Mixabin heta niha ev berhem ne li kurmancî hatine wergerandin ne jî li dimilî. Ev ku heye, bi serê xwe *sersarîyek* e. Digel ku axiverên kurmancî ên Bakur û axiverên dimilî dikarin ji berhemên ku bi zimanê tirkî hatine nivîsîn mifa wergirin, axiverên din ên kurmancîya jêrîn ên Rojhilat û Başûr û axiverên kurmancîya naverast nikarin ji wan mifa wergirin. Herçiqas axiverên kurmancî yê Rojhilat û Başûr dikarin ji xebatên bi zimanê erebî û farisî mifa wergirin, kurmancîaxiv û dimilîaxivên Bakur nikarin. Bi tevî van arîşeyan, mifawergirtina ji berhemên rêzimanîya kurmancî û dimilî ku bi zimanên mîna îtalî, îngilîzî, fransî û almanî hatine nivîsîn dîsa pirsgerêk e. Heta ew li kurmancî û dimilî nehên wergerandin, mifawergirtina ji wan zehmet e. Bivê nevé pêwist e ku ev pirsgerêk bihête **çareser** kirin. Helbet karê vê lêkolînê ne ew e ku ji van hemû pirsgerêkan gişt re çareserî bibîne; bes dê hewl bide ku van berhemên bide naskirin, cîyê wan ê di raborîya rêzimanîya kurmancî û dimilî de destnîşan bike û girîngîya van xebatan raberî zanyaran bike. Çunkî gava ev berhem gişt bihên amadekirin, “kullîyat” eke muhtesem û biheybet ji bo zimannasîya kurmancî û dimilî derdikeve manaşa lîteraturê.

Di vê lêkolînê de navê berhemê, nivîskarê wê, zimanê wê, sal û cîyê çapa wê dê bihên nas-
kirin. Ji ber ku ev lêkolîn dikeve bin banê lêkolînên kalîtatîf, dê nede ser şopa hîpotezan; bes dê **daneyên** xwe ji **unîversaya** (kewna/qada) nivîskî wergire û analîzên xwe li ser vê bingehe bike. Lewre ev lêkolîn dê li ser bingeha *modela lêgerînê* dest bi pêvajoya lêkolînê bike. Qada lêkolînê helbet ew xebatên klasîk in ku ji serê sedsala 19an ve zanyarên dunyayê û yê welatê kurdan ew bi zimanên cîya û cihê nivîsîne.

Ji bo her lêkolîneke zanistî serê pêşî yê lêkolînê, pêwist e lêkolîner nav û nîşanên xebatên berî lêkolîna xwe zikir bike. Lêkolînerêk gava mijara xwe ya lêkolînê dîyar kir, êdî dest bi berhevkirin û lêgerîna li materyalên têkildarî mijarê dike. Lewre ev lêgerîn hewil dide ku wan zanyar û xebatên wan ku di lîteratura vê qada wî/wa ya lêkolînê de hatine nivîsîn wekî *lîteratura vê gotarê* tesbît bike (Pilatin & Çelik, 2019: 237). Divê li vir, di destpêka gera li **lîteratura qadê** de cih ji navê C. J. Edmonds re bihê dayîn ku wî xebata xwe ya bi navê *A Bibliography of Southern Kurdish 1920-1936* amade kirîye û sala 1937an li Londrayê çap kirîye. Zanyarê pêşî yê ku ji bo lîteratura qadê ya rêzimana kurdîya Başûr bîblîyografîyek bi zimanê îngilîzî amade kirîye, dibe ku ev lêkolîner be. Peyre wî îca xebata xwe ya *A Bibliography of Southern Kurdish 1937-1945* amade kirîye û sala 1945an li Londrayê çap kirîye. D. N. Mackenzie bi navê *A Bibliography of Southern Kurdish 1945-1955* lêkolînek di vê biwarê de kirîye û sala 1957an çap kirîye (Tan, 2005: 66).

Li gor daneyên a niha yê ber destê me Ewrehmanî Hacî Marif cara ewil bi xebata xwe ya *Raberî Serçawe Le Barey Zimanî Kurdîyewe* di vê biwarê de xebitîye. Komarî Êraq Wezaretî Roşenbîrî û Rageyandin Dezgay Roşenbîrî û Belawkirdinewey Kurdî, ev xebata wî sala 1989an li Bexdayê belav kirîye.² Çiqas gotar û pirtûkên li ser gramera kurmancî, soranî û dimilî ku li Sûrî, Başûr, Ewrûpa, Iraq, Sûrî û Rûsyayê hatine çapkirin gişt tesbît kirine, ew dane naskirin û wek pirtûkeke serbixwe

2 Sîpas bo Mamoste Hêmin Omar Xoşnaw ku pdfya vê pirtûkê ji bo vê xebatê ji me re rewane kir.

çap kirîye. Meriv dikare wê wekî berfirehtirîn lêkolîna li ser lîteratura qada rêzimanîya kurdî li qelem bide. Wî ev xebata xwe tenê bi danaskirina gotar û berheman bi tixûb kirîye; analîzeke giştî li ser wan nekirîye.

Rohat Alakom (1991), di xebata xwe ya *Kürdoloji Biliminin 200 Yıllık Geçmiş (1787-1987)* de navên gelek lêkolînên têkildarî lîteratura qada rêzimanîya kurdî dane. Bilal Şimşir (2009), di lêkolîna xwe ya bi navê *Kürtçülük 1787-1923* de xwe gihandîye gelek xebatên têkildarî vê lîteraturê. Newzad Hirorî (2008) bi navê *Bibliografya Nivîsarên li ser Zimanê Kurdî* xebateke pêşkêş kirîye û Kurdish Library ew li Stockholmê çap kirîye ku bi giştî wî navê gotarên kovar, rojname û malperên dijîtal berhev kirîye. Abdülmecit Tuğrul (2010), di lêkolîna xwe ya akademîk a *Batı'da Kürdoloji Çalışmaları ve Kurumları* de cih daye gelek berhemen têkildarî lîteratura vê qadê. Wî ev xebata xwe wekî texzeke masterê pêşkêşî İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı kirîye.

Qanatê Kurdo (2013) jî di xebata xwe ya *Rêzimana Kurdî Kurmancî-Soranî* de cîyekî berfireh daye lêkolînerên klasîk ên dunyayê ku li ser rêzimanîya kurmancî xebitîne. Ahmet Kırcan (2019) di lêkolîna xwe ya bi navê *Zazacanın Fonetik Açısından İncelenmesi; Kuzey, Güney ve Merkez Zazacasının Karşılaştırılması* ku wekî teza doktorayê pêşkêşî D. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı kirîye de navên gelek xebatên li ser kurmancî û zazayî ku di beşa lîteratura lêkolîna xwe de qeyd kirine. Samî Tan (2019) di lêkolîna xwe ya akademîk a bi navê *Analîza Du Xebatên Destpêkî yê Rêzimana Kurmancî* de beşa duyem bi temamî ji bo raborîya xebatên li ser zimanê kurdî veqetandîye û wî ev xebat li gor dora wan a dîrokî heta dawîya sedsala 20î rêz kirine. Ahmet Kırcan (2021) di pirtûka xwe ya bi navê *Zazakî de Karî* de nav û nîşanên gelek xebat û lêkolînên vê lîteraturê derbirîye.

Piştî van agadarîyên bingehîn, êdî dor hat ser gera li numûne û daneyên unîversaya qadê.

1. Lêkolînên li Ser Rêzimanîya Kurmancî û Dimilî

Li vê derê berhemen ewil ên rêzimanîya kurmancî û dimilî ku hatine rêzkirin, rêza wan a dîrokî li ber çavan hatîye girtin û li gor cûreyên zimanê ku hatine nivîsîn dê ev berhemen bîne danasîn.

1.1. Xebatên li Ser Rêzimanîya Kurmancî bi Zimanê Îtalî

- **Grammatica e Vocabolario Della Lingua Kurda:** P. Maurizio Garzoni ku rojhilatnasekî îtalîyanî ye, sala 1787an, li Romayê, di Çapxaneyê Congregazione de bi zimanê îtalî ev pirtûk daye çapkirin (Bedirxan & Lescot, Kürtçe Grameri, (?): 358). Bi vî awayî wî berê bala geştîyar û zanayên ewrûpî kêşayê ser zimanê kurdî. Bi qasî daneyên ber destê me, heta dawîya sedsala hijdehan, li Ewrûpayê zanayarekî ku li ser rêzimanîya kurdî xebateke zanistî kiribe, naxuye. Ev kitêb 287 rûpel e û ji kurteyêke rêzimana kurdî û ferhengeke îtalî-kurdî pêk tê. Naveroka wê jî ji pêşkeriyek (r. 1-10), derbareyê alfabe ye da (r. 11-16), jimare (17-18), nav (r. 19-26), kirdar (r. 27-45), xîştaya/tabloya cihnavan (r. 45-54), navê werzeyên/demsalên salê û rojên hefteyê û endamên bedenê û hwd. (r. 54-62), hinek riste ji bo giftûgo (r. 62-74). Di dawîya rêzimanê de wek paşko, ferhengeke îtalkî-kurdî heye ku nizîkî 220 rûpel û 4600 wişe/beje ye (Marif, 1989:267).

- **Grammatica e Dizionario Della Lingua Curda:** Alexandro Coletti ev berhemen amade kirîye. Navê wê bi kurmancî dibe *Rêziman û Ferhenga Zimanê Kurdî*. Coletti wisa plan kirîye ku berhema xwe ji du cildan pêk biîne: Cildê ewil rêzimana kurdî, ê duyem jî ferhenga kurdî-îtalî. Çi heye ji ber ku Coletti di sala 1985an de wefat kirîye, xebata wî nîvçe maye (Alakom, 1991: 31).

1.2. Lêkolînên li Ser Rêzimanîya Kurmancî bi Zimanê Îngilîzî

- **Brief Grammar and Vocabulary of the Kurdish Language of the Hakkari District:**³ S. A. Rhea ev xebat kirîye û wek cih û sala çapê, Jaos-1872 hatîye nivîsîn (Bedirxan & Lescot, Kürtçe Grameri, (?): 256). Wisa dîyar e ku ev, lêkolîna ewil e ku bi zimanê îngilîzî li ser kurdîya kurmancî hatîye kirin. Rhea di salên 1851-1865an de li Hekarîyê maye û peyre ev berhem nivîsîye. Wî ferhengê kurdî-îngilîzî jî lê zêde kirîye. Beşa rêzimanîyê pêncî rûpel; ferheng bîst rûpel e (Kurdo, 2013: 21). Ev xebat sala 1869an ji “American Oriental Society” re hatîye pêşkêşkirin û di “Journal of The American Oriental Society” de hatîye çapkirin (Tan, Yekemîn Berhema Rêzimana Kurmancî ya bi Îngilîzî, 2018:).

- **Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language:** E. B. Soane, sala 1913an, li Londonê, bi zimanê îngilîzî daye çapkirin (Bedirxan & Lescot, Kürtçe Grameri, (?): 362). Fotoyê berga vê pirtûkê li ber destê rayedarên Enstîtuya Kurdî ya Parîsê heye, dîyar e ku dê eslê wê jî li ber destê wan hebe.⁴ Ev kitêb 280 rûpel e û nivîskarê wê, tê da hewl daye ku sinûrê morfolojî û bêjeyan, di nav dîyalekta kurmancîya jor û xwarê da bikêşe. Ev rêzimanîya Soane, ji sê beşan pêk hatîye: Beşa yekem, fonetîk (r. 1-6), morfolojî (r. 6-94), beşa duyem sîntaks (r. 95-112) e. Di van beşan de hinek folklor û helbestên kurdî bi kurmancîya jor û xwarê tomar kirine û wergerane ser zimanê îngilîzî (r. 113-120). Beşa sêyem ferhengê îngilîzî-kurdî (r. 170-280) ye ku bi piranî ji bêjeyên kurmancîya jor pêk hatîye (Marif, 1989: 284). Wisa xuya ye ku ev xebata yekem a bi îngilîzî ye ku di serê sedsala 20. de hatîye kirin.

- **Elementary Kurmanji Grammar (Sulaimania District):** Nivîskarê vê xebatê, E. B. Soane ye û wî pirtûka xwe sala 1919an li Bexdadê çap kirîye (Bedirxan & Lescot, Kürtçe Grameri, (?): 356). Serdar E. B. Soane (1881-1923), sala 1902yan hatîye Îranê. Li wê derê hînî farisî û zimanê kurdî dibe. Li Mezopotamya û Kurdistanê, navê wî wekî kurdekî muslim, derbas bûbû. Ew yekemîn brîtanî ye ku du rêzimanên kurdî nivîsîne (Akin, 2013: 43). Ev kitêb 197 rûpel e, 86 rûpelên wê di derbareyê rêzimanîyê de ye, bi piranî jî li ser morfolojîyê ye. Wekî paşko jî, ferhengê îngilîzî-kurdî nivîsîye (Marif, 1989: 283).

- **A Practical Kurdish Grammar:** L. O. Fossum ev lêkolîn kirîye û di sala 1919an li Massachusettsê daye çapkirin. Fossum ku misyonerekî emrîkî ye, rêzimana xwe li ser kurmancîya Mukrî û Mehabadê amade kirîye û ferhengê jî li dawîya wê bi cih kirîye (Kurdo, 2013: 21). Pdfya vê berhemê li ber destê me heye. Di vê berhemê de fonolojî, morfolojî û sentaksa kurdî ya jêrîn li pêş e. Ji mînakên kurdî ku bi alfabe ya erebî di berhemê de cih girtine dîyar e ku gramera kurdî, li ser kurdîya soranî hatîye dayîn. Bi tevî vê, mînakên zimanê suryanî jî bi alfebeya xwe ya xweser di berhemê de cih girtine. Di dawîya berhemê de digel hîn metnên kurt ên soranî, bi navê *Zembîlfiroş* û wergera *Încîla Yuhenna Bab 1ê* cih girtîye.

- **Bahdînan Kurdmanji: a Grammar of the Kurmanji of the Kurds of Mousul Division and Surtuondîng Districs of Kurdistan:** R. F. Jardine ev xebat kirîye. Li binê vî sernavî jî ev heye: “By Captain R. F. Jardine, Assistant Political Officer, Dohuk”. Government Press ew di ala 1922yan de li Bexdadê çap kirîye. Ev berhema wî, li ser kurmancîya Mûsilê ye. Digel ku kurt e jî wek baştirîn rêzimana kurmancî ya Mûsilê dihê hesabandin. Jardine di pêşgotinê de bi kurtî behsa dîyalektên kurdî û cografyaya wan kirîye, hinek atlasa wan bi awayê vegotina nivîskî destnîşan kirîye Xebat 114 rûpel e û ji keresteyên zarê kirmancî, navçeya Badînanê ye û ji van beşan pêk hatîye: Morfolojî (r. 2-41), Sîntaks (r. 41-44), Jardine ji rûpelê 49an heta 64an metnên kurmancî bi alfabe ya latîn a bi teşeyê îngilîzî nivîsîne û wateya wan a îngilîzî daye. Ferhengê kurdî-îngilîzî (r. 65-114) jî

tê de heye.⁵

- ***A Bibliography of Southern Kurdish 1920-1936***: C. J. Edmonds ev xebat amade kirîye û sala 1937an li Londrayê çap kirîye. Edmonds di nav salên 1935-1945an de di Wezîrîya Karên Deve ya Iraqê de wekî şewirmend kar kirîye, di nav salên 1951-57an de di Beşa Lêkolînên Şarqiyat û Efrîqayê ya Zanîngeha Londrayê de dersên kurdî dane. Wisa xuya dibe ku vî lêkolerî cara pêşî ji bo lîteratura qadê ya rêzimana kurdî Başûr biblîyografîyek bi zimanê îngilîzî amade kirîye.

- ***A Bibliography of Southern Kurdish 1937-1945***: C. J. Edmonds ev xebat amade kirîye û sala 1945an li Londrayê çap kirîye (Tan, Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî, 2005: 66).

- ***A Bibliography of Southern Kurdish 1945-1955***: D. N. Mackenzie ev lêkolîn kirîye û sala 1957an çap kirîye (Hassanpour, 2005: 686).

- ***Kurdish Dialect Studies (Draft)***: D. N. Mackenzie ev lêkolîn kirîye û li Londonê, sala 1957an çap kirîye. Ev kitêb 296 rûpel e û tê da bi dûredirêjî li ser fonetîk, morfolojî, bêjedanîna ji dîyalekta xwarê ya kurdî vekolîn hatîye kirin. Keresteyên axaftina Silêmanî, Warmawe, Bîngird, Pişder, Mukrîyan, Hewlêr, Rewandiz, Xoşnaw û hwd. tê de hene (Marif, 1989: 274).

- ***A Kurdish Grammar, Descriptive Analysis of the Kurdish of Sulaimaniya, Iraq***: Mc Carus E. N. ev lêkolîn kirîye, li New Yorkê, sala 1958an çap kirîye (Bedirxan & Lescot, Kûrtçe Grameri, (?): 356). Kitêb ku li ser şeweya Silêmanî ye û 138 rûpel e, ji pêşekîyeke ku lêkolîneke di derbareyê zimanê kurdî (3-5) de ye û kurtyeke di derbareyê nivîsîna kurdî de û alfabeya 'erebî (r. 6-12) da ye, fonetîk (r. 13-44), morfolojî (r. 45-82), wişeronan (r. 82-91), sîntaks (r. 92-106) e. Di dawîya wê de navê wan çavkanîyên ku di derbareyê zimanê kurdî de ne heye. Ji rûpelê 117an heta 138an, beşa ferhenga kurdî-îngilîzî cih girtîye (Marif, 1989: 277).

- ***Kurdish Dialect Studies I***: D. N. Mackenzie ev xebat kirîye û sala 1961ê li Londonê Oxford Unisersity Press çap kirîye (Bedirxan & Lescot, Kûrtçe Grameri, (?)357). Kitêb du beş e. Beşa yekem derbareyê dîyalektên kirmancîya xwarê de ye, beşa duyem li ser dîyalekta kirmancîya jorê ye. Lêkolîner di lêkolîna xwe ya li ser dîyalektên kirmancîya xwarê kirîye, ji bo her beşeke dîyalektê jî navo navo ji bo zaravayên cografî danîye: Silêmanî, Warmawe, Bîngird, Mukrî, Hewlêr û Rewandiz... û bi heman awayî ji bo kirmancîya jor jî kirîye: Sûrcî, Agirî, Amêdî, Zaxo... Di lêkolîna kurmancîya xwarê de, bi zafî şeweya Silêmanî bi kar anîye. Ji bo kurmancîya jor jî şeweya Agirî kirîye binaxe... Wî di vê lêkolînê da her dîyalektek dabeşî du feslan kirîye ku ew jî fonetîk û morfolojî ne. Di beşa fonetîkê de ji bo dîyalekta kurmancîya xwarê 9; ji bo kurmancîya jor wî 8 dengên bizwên dîyar kirine. Bi awayekî firawan li ser morfolojîyê xebitîye û bi taybetî girîngî daye ser kirdarî (Marif, 1989: 274).

- ***The Dialect of Awraman***: D. N. Mackenzi ev xebata xwe sala 1966an li Londonê çap kirîye. Wî di fonetîkê de daye ser şopa şeweya Hewramî û 36 dengên nebizwên (nedengdêr) û 10 dengên bizwên (dengdêr) dîyar kirine û di tabloyekê da cure û awayê derbirîna wan nişan daye. Di beşa morfolojîyê de bi piranî basa pêşgir, paşgir, cihnavê likaw/pevedudanî û cureyên gerdana kirdarî dîyar kirîye... Di sîntaksê de bi kurtî li ser riste û wergêrana wan a bi îngilîzî agehî daye. Di vê behsê da nexşeyeke Hewramanê jî kêşaye (Marif, 1989: 274).

- ***Kurdish Basic Course Dialect of Sulaimania Iraq***: Jamal Jalal Abdulla and Ernest N. McCarus ev xebat kirîye, li Michiganê, sala 1967an çap kirîye. Kitêb 482 rûpel e û ji komelê dersan ku li ser binaxeya şerha rêziman hatîye danîn û ji bo fêrkirina zimanê kurdî hatîye amadekirin (Marif, 1989: 271).

- ***Borrowing and Variation in a Phonological Description of Kurdish***: Margret Kahn ev ber-

hem nivîsîye û li Michiganê, sala 1976an çap kirîye. [*Hinek Riwalet û Wergirtina Hemecûrî Fono-lijîya Kurdî*]. Kitêb 60 rûpel û nameya *doktorayê* ye û li ser fonetîk û fonolojîya zimanê kurdî ye (Marif, 1989: 277).

- **Some Fundamental Rules of Kurdish Syntax Structure:** Wirye ‘Umer Emîn ev lêkolîn kirîye û li Londonê, sala 1976an çap kirîye. [*Çend Yasayên Binecî Dariştî Riste di Zimanê Kurdî da*] ye, 32 rûpel e ku Emînî, bi şêwazeke zanistî li ser sazûna risteyên kurdî zanînên xwe nivîsîne (Emîn, 2009: 37).

- **A Mini Grammar of Zaza:** Gernot Windfuhr ev xebat amade kirîye û sala 1976an (Unpublished) hatîye çapkirin.

- **Standard Kurdish Grammer:** Akrawî F. R. ev kitêb nivîsîye, sala 1982yan li Londonê çap kirîye û gişt 200 rûpel e û li ser du dîyalektên sereke yên kurdî, kurmançîya xwarê û jorê ye. Lêkolînerî di vê berhemê de geşkirina zimanê edebî yê hevîrtî yê kurdî girtîye ber çavan (Marif, 1989: 261).

- **A Grammar of Dimilî (Also Known as Zaza):** Terry Lynn Todd bi vî navî xebatek kirîye û li Almaniyê çap kirîye. Todd, sala 1985an ev xebat wekî *tezeye doktorayê* pêşkêşî University Michigan kirîye. Wî jî mîna Oscar Mann, dimilî wekî “zimanekî serbixwe” li qelem daye û ji bo nivîsandina dimilî, alfabeya li ser şopa alfabeya tirkî tercîh kirîye

- **Learn Kurdish A Multi-Level Cours in Kurmanji:** Baran Rizgar ev berhem amade kirîye û sala 1996an Londonê bi Lithospher Print û Production Networkê daye çapkirin. Pdfya vê berhemê jî heye.

- **The Decay of Ergativity in Kurmanji:** Margreet Dorlejin ev berhem amade kirîye û Tilburg University Press ew di sala 1996an de li Tilburgê çap kirîye (Aydoğan, 2013: 350).

1.3. Lêkolînen li Ser Rêzimanîya Kurmancî bi Zimanê Fransî

- **Etudes Philologiques de la Langue Kurde (Dialecte Suleimanie):** A Chodsko ev xebat nivîsîye û di sala 1857an de li Parîsê çap kirîye (Alakom, 1991: 48).

- **Recueil de Noties et Resits Kourdes:** A. Jaba lêkolîn amade kirîye û di sala 1860î de li Petersburgê çap kirîye (Alakom, 1991: 98).

- **Hin Not li ser Bêjeyên Bîyanî di Kurdî de:** Ferdinand Justî ev xebat amade kirîye û di sala 1873yan de li Parîsê çap kirîye. Wî di sala 1878an de jî li heman bajarî xebata xwe ya bi navê *Navê Sewalan bi Kurdî* çap kirîye (Alakom, 1991: 36). Justî di salên 1880î de xebeateke xwe ya din li ser *gramera kurdî* çap kirîye (Özdemir & Askeroglu Arslan, 2018).

- **Grammaire Kurde:** Alimê keldanî, L’Abbé Paul Beider, sala 1926an, li Parîsê, ev lêkolîna xwe çap kirîye (Bedirxan & Lescot, (?): 363). Paul Beider ku bi eslê xwe ji bajarê Mûsilê ye, cara ewil balê dikêşe ser *zayenda* kurmançî. Pirtûka wî li ser devoka Zaxo û Cizîrê ye û wî ev xebata xwe sala 1926an derxistîye (Akin, 2013: 43). Lêkolîn 77 rûpel e, li ser şêweyên kurdîya Mûsulê ye û ji pêşekî, beşa fonetîk, beşa morfolojî, şîrên kurdî, ferhengokeke kurdî-fransî pêk hatîye (Marif, 1989: 263).

- **Langue Kurde, Premiere Anne, Tome I-II:** Kamuran Bedirxan ev xebat wekî pirtûka dersê amade kirîye û di sala 1953yan de li Parîsê çap kirîye (Şimşir, 2009: 101).

- **Recherches sur les Dialectes Musulmans. II. Recherches sur les Dialectes Persans par E. Berêsine prof de Lengue Tuque a l’Université de Casan. Pt. I-III. Casan.:** A. Bennîngson ev lêkolîn nivîsîye û li Imprimerie de l’Université, sala 1953yan çap kirîye. Bergê yekem ê vê kitêbê 158 rû-

pel, bergê duyem 89 rûpel û bergê sêyem 149 rûpel e. Nivîskar di bergê yekem de basa dîyalekta kurdî ya rojhilat, dîyalekta kurdî ya rojava (r. 138-158) kirîye. Di bergê duyem da zimanê kurdî yê Xorasanê (r. 25-31) û zimanê kurdî yê Mûsulê (r. 32-38) kirîye. Bergê sêyem jî ji ferhengokê pêk hatîye (Marif, 1989: 262). Î. N. Berezin ev lêkolîna xwe li Kazanê çap kirîye (Tuğrul, 2010: 14).

- **Grammaire Kurde Dialecte Kurmanji:** Xebata Roger Lescot ku bi alîkarîya Celadet Alî Bedirxan hatîye amadekirin, bi orîjînalîya xwe, sala 1970yan, bi navê *Grammaire Kurde Dialecte Kurmanji*, bi alîkarîya (CNRS) [Navenda Zanistên Neteweyî ya Fransî], li Parîsê, hatîye çapkirin. Peyre ji aliyê Enstîtuya Kurdî ya Parîsê ve li zimanê tirkî hatîye wergerandin û di nav Weşanên Dozê de, bi sernivîsa Roger Lescot û Kendal Nezan hatîye çapkirin.

- **Grammaire Kurde (Dialecte Kurmandji):** Celadet Bedir-Khan û Roger Lescot ev lêkolîn nivîsîye wan ew li Parîsê, sala 1970yî çap kirîye. Ev kitêb 372 rûpel e û ji sê beşên girîng û gewre pêk hatîye: Fonetîk (r. 1-60), wişesazî/bêjesazî (r. 61-297), ristesazî (r. 301-356). Nûseran di van sê beşan de li ser gelek kêşeyên girîng ên têkildarî zimanê kurmancî vekolaye (Marif, 1989: 262).

- **Le Kurde de Amadiya et de Djabal Sindjar. Analyse Linguistique, Textes Folkloriques:** Joyce Blau ev xebat kirîye û li Parîsê, sala 1975an çap kirîye. Xebat 252 rûpel e ku behsa şeweya kurdî ya Amêdîyê û Jengar dike û ji zimanewaniya têkstê folklor û ferhengokê pêk hatîye (Marif, 1989: 271-2).

- **Manuel de Kurde (Dialecte Sorani):** Joyce Blau ev berhem nivîsîye û li Parîsê, sala 1980yî çap kirîye. Ev kitêb 287 rûpel e û ji basa alfabe, rêziman û têkstê ji bo xwendinê û ferhengeke kurdî-fransî pêk hatîye (Marif, 1989: 272).

- **Manuel de Kurde (Kurmancî):** Joyce Blau û Veysi Barak ev amade kirîye û li Parîsê çap kirîye. Li ser Pdfya wê sala çapa wê tune.

- **Elements de la Grammaire Kurde:** Mamed Jemo ev xebat nivîsîye û di sala 1995an de li Lilleyê bi awayê şexsî çap kirîye (Aydoğan, 2013: 355) û ji 138 rûpelan pêk dihe.

1.4. Lêkolînên li ser Rêzimanîya Kurmancî û Zazayî bi Zimanê Almanî

- **Forschungen über die Kurden und Die Iranischen Nordchaldaer:** Peter Lerch ew amade kirîye û sala 1858yan li St. Petersburgê çap kirîye⁶ û gişt 234 rûpel e.

- **Über die Kurdischen Spiranten:** F. Justi nivîskarê wê ye û wî ew sala 1873yan li Marburgê çap kirîye, gişt 29 rûpel e û li ser dengnasîya kurdî ye. Ev xebat, li ber ronahîya berawirdkirineke zimanewaniya kurdî, digel zimanê îranî û hindû-îraniyan hatîye amadekirin (Marif, 1989: 272).

- **Kurdische Grammatik:** M. F. Justi ev xebat kirîye û sala 1880an li Petersburgê daye çapkirin (Bedirxan & Lescot, (?): 360). Lêkolinerî, digel rêzimana kurdî, behsa dîroka wî jî kirîye. Keres-teyên lêkolîna wî, xebatên lêkolerên mîna M. Garzonî, A. Xodsko, S. Rehea, P. Lêrx û A. Jaba bûne. Wî di vê rêzimana xwe de cîyekî berfireh daye fonetîka kurdî (Kurdo, 2013: 21). Kitêb 256 rûpel e. Beşa yekem li ser fonetîkê ye û nûser tê de bi hurgilî basa dengên bizwên û nebizwên kirîye. Di beşa wişeronan/bêjesazî de (r. 102-122) derbareyê pêşgir, paşgir û wişeyên/bêjeyên lêkdiraw/pevedudanî de agehîyan dide. Beşeke taybetî jî li ser morfolojîyê ye (r. 122-145) û li ser nav, cihnav, hevalnav û kirdarê vekolaye. Beşa dawî li ser mijara sîntaksê ye (Marif, 1989: 272).

- **Über die Mundart von Jezd:** F. Justi nivîskarê wê ye, sala 1881ê kirîye. Ev kitêb gelek zanariyên derbareyê zimanê kurdî di nav xwe de dihewîne (Marif, 1989: 272).

6 PDFya vê pirtûkê li ber destê me heye.

- **Beitrage zum Kurdische Wortschatz:** A. Houtoum -Schindler ev xebat di nav salên 1884-1888an de amade kirîye û li Leipzigê weşandîye (Tan, 2005: 67).

- **Iranisches Namenbuch:** Justi F. nivîskarê wê ye, wî sala 1895an xebata xwe li Marburgê çap kirîye. Di vê kitêbê de gelek zanyarî li ser rêzimana kurdî hene (Marif, 1989: 272).

- **Kurdische Texte im Kurmanji Dialekte aus der Gegend von Mardin:** Rohhiltnas Hugo Makasê Vîyanayî ev berhem amade kirîye û sala 1897an li Petersburgê çap kirîye, peyre li sala 1926an li Lenîngradê hatîye çapkirin (Alakom, 1991: 36), sala 1926an li Lenîngradê hatîye çapkirin. Kitêb li ser tekstên kurdî yê dialekta kurmancî, navçeya Mêrdînê ye û 136 rûpel e (Marif, 1989: 276).

- **Die Sprache der Kurden- "Grundriss der Iranischen Philologie, Hrsgb. Von W. Geiger und E. Kuhn:** A. Socin ev berhem nivîsîye û li Strassburgê, sala 1898an çap kirîye. Tê de behsa fonetîk, morfolojîya kurdî û hinek têkstan heye. Ev nivîsên Elbert Sosin binaxeya li ser wan keresteyên darîştî ye ku gava ku digel Ê. Pirîm kirîye û çapa wan kirîye (Marif, 1989: 285). Lêkoler di cildê sêyem ê vê xebatê de li ser zimanê kurdî kûr bûye û ew di salên 1895-1901ê de li Strasburgê çap kirîye (Şimşir, 2009: 598).

- **Mundarten der Mukri-Kurden Teil I:** Oskar Mann ev lêkolîna xwe sala 1906an li Berlinê çap kirîye (Bedirxan & Lescot, (?): 357). Kitêba wî ku li ser şêweya Mukrî ye, encam û berhema wan du sal û nivî ye ku ew li nav hoz û xêlê kurdên Îranê jîyaye. Hejmara rûpelên wê 408 e. Di 106 rûpelên pêşî da basa rêzimana kurdî kirîye ku fonetîk, morfolojî û sîntaks girtîye destî. Di fonetîkê de hinek serinc û rayên li ser dengên bizwên û nebizwên, diftong û şêweya nivîsîna wan derbirîne. Di beşa morfolojîyê (r. 47-104) de gelek kêşeyên nav, hevalnav, cihnav, kirdar, pêşgir û paşgir derxistine pêş çavan û li ser wan vekolaye û di rûpelên 105 û 106an de behsa ser sîntaksê kirîye. Tê de hin keresteyên folklorê kurdî destan û çîrok hene (Marif, 1989: 276).

- **Mundarten der Mukri-Kurden Teil II:** O. Mann ev berhem sala 1906an li Berlinê çap kirîye, gişt 529 rûpel e. Nivîskar di 51 rûpeşên sereta/ewil da bi taybetî ji bo şêweyên kurdî û zimanê giftûgoya navçeya Rojhilatê Kurdistanê cih veqetandîye. Tê de folklorê kurdî heye (Marif, 1989: 277).

- **Kurdische-Persische û Mundarten Der Zaza, Hauptsächlich Aus Siwerek Und Kor:** Z. Oskar Mann û Karl Haddank, sala 1932yan, ev xebat amade kirîye û li Berlînê, di nav "Weşanên Akademîya Zanîstên Prusya" de daye çapkirin (Bedirxan & Lescot, (?): 365). Oskar Mann, li ser devoka zazakî ya devera Siwêrek û Qersê lêkolîn kirîye û ew weşandîye. Di cildê IV-an; asas I-ê ye "Lêkolînên li ser kurdî û farisî de cih girtîye.

- **Unstersuchungen Zum West Kurdischen Botî und Ezadî:** Nivîskarê wê K. Haddank e. Wî ku ev pirtûk sala 1938an, li bajarê Berlinê çap kirîye.

- **Rêziman û Ferhenga A. Sutsîn:** A. Sutsîn, li ser kurmancîya Bohtan û Turabidîn xebitîye. Wî ferhenga kurmancî-almanî ya 60 rûpelî lê zêde kirîye (Kurdo, 2013: 22).

- **Indo-Iranische Sprachstudien, Kurdische Grammatic:** Zerdeşt Hajo ev xebat wekî teza doktorayê amade kirîye û sala 1982yan çap kirîye (Alakom, 1991: 44).

- **Grammatik der Zaza-Sprache, Nord-Dialekt (Dersim Dialekt):** Selcan Zilfî, sala 1998an, li Berlînê, ev lêkolîn nivîsîye û bi W&T Verlag daye çapkirin.

- **Zazakî, Gramatik und Versuch einer Dialektologie:** Ludwîg Paul, sala 1998an, li Wiesbadenê, ev berhem digel Dr. Ludwîg Reichert Verlag daye çapkirin (Çem, 2013: 356).

1.5. Lêkolînên li Ser Rêzimanîya Kurmancî û Dimilî bi Zimanê Rûsî

- **Zoograpîya Rosso-Asiaticâ:** Peter Simon Pallas (1767-1810) ev xebat amade kirîye û sala 1787an li Rûsyayê çap kirîye. Wî di beşa 77an a vê xebatê de (*Ferhengên Hevrûkirina Hemû Ziman û Zaravayan*) cih daye 276 bêjeyên kurdî (Alakom, 1991: 96). Ev ferhenga pîrzimanî, di bin banê Akademîya Zanistan ku Katerînê Mezin xwedîtîya wê dikir di sala 1787an de, bi pêpîrsîna endamê wê Simon Pallas hatibû amadekirin. Ev xebat dibe ku a ewil be ku li Rûsyayê li ser zimanê kurdî hatibe amadekirin (Özdemir & Askeroğlu Arslan, 2018: 196).

- **Kurmancî û Zazakî:** Haçatur Abovyanî (1809 -1848) pedegogê ermenî yê li Rûsyayê, bi taybetî, li ser kurmancî û zazakî xebitîye. Wî sala 1848an gotarên xwe yê li ser kirmancî/zazayî û kurmancî, çap kirine. Abovyan, li ser etnografî û dîroka kurdan zanyarîyên sûdmend bi dest xistine û ew belav kirine (Kurdo, 2013: 19). Hajatur Abovian, xebateke bi navê *Kurmanji-Zaza Dictionary* jî di sala 1840an de amade kirîye (- Injijian Geography. p.24, 25) û (Armenian Geographer) û sala 1848an çap kirîye. Ew wekî bavê kurdolojîya dihê hesibandin (Veroj, 2014: 31) û wî wê hîngê, di xebata xwe de zimanê kurdî, weke du dîyalektan bi nav kirîye.

- **Zimanê Kurdî:** Ç. X. Bakaev ev xebata xwe di sala 1959an de li Moskovayê çap kirîye. Bakaev wekî din jî berhemên mîna *Bingehên Rastnivîsîna Kurdî* (1983) û *Zimanê Kurdên Sovyetê* (1972) jî nivîsîne û çap kirine (Şimşir, 2009: 694).

- **Kurdîskî Dialekt Mukri:** K. R. Eiiubi û I. A. Smirnova ev lêkolîn amade kirîye û li Lenîngradê Nauka di sala 1968an de çap kirîye (Hassanpour, 2005: 673).

- **Gramatîka Kurdkogo Yazika na Matêrîlê Kurmancî î Soranî:** Qanatê Kurdo ev xebata xwe sala 1978an, li Moskovayê, bi zimanê rûsî daye çapkirin. Sala 1984an, wî ew bi kurmancî amade kirîye û li Ewrûpayê daye çapkirin. Kurdistan Mukrîyanî, ji rûsî wergeraye soranî û sala 1984an Çapxaneyê el-Edîbu'l-Bexdadî ew çap kirîye (Kurdo, 2013: 11). Qanatê Kurdo, sala 1990î, li Stenbolê, di nav Weşanên Koral de, bi navê *Gramera Zmanê Kurdi (Kurmanci-Sorani)* ev berhema xwe daye çapkirin. Heman berhem, li Stokholmê, di nav Weşanên Roja Nû de jî hatîye çapkirin (Tan, 2005: 352).

- **Grammatika Kurdkogo Yazika (Kurmanczi)-Fonetika, Morfologîya:** K. K. Kurdoev ev xebat amade kirîye û sala 1957an li Lenîngradê çap kirîye (Bedirxan & Lescot, (?): 356). Bi qasî ku ji vê çavkanîya navbihurî dihê famkirin, wî sala 1960î, li Moskovayê ferhengeke kurdî-rûsî ya 34000î jî çap kirîye.

- **Taybetmendiyên Lêkerên Pevedudanî yê Zimanê Kurdî:** I. I. Avaliani ev lêkolîn kirîye û sala 1959an li Semerkantê çap kirîye (Şimşir, 2009: 695).

- **Gramera Kurdî: Teşeyên Lêkeran di Kurmancî de:** I. I. Cukerman ev lêkolîn kirîye û sala 1962yan li Moskovayê çap kirîye (Şimşir, 2009: 697).

- **Dîyalekta Mukrî:** I. A. Smirnova û Kerîm Eyûbî ev lêkolîn amade kirine û wan sala 1968an li Lenîngradê çap kirîye (Tuğrul, 2010: 17).

- **Raborîya Dîrokî ya Binyada Fonetika Kurdî:** P. L. Tsabolov ev xebat kirîye û sala 1976an ew li Moskovayê çap kirîye. Tsabolov di sala 1978an de lêkolîneke din a bi navê *Raborîya Dîrokî ya Binyada Morfolojîya Kurdî* jî li heman bajarî çap kirîye (Tuğrul, 2010: 17).

- **Raborîya Dîrokî ya Binyada Morfolojîya Kurdî:** P. L. Tsabolov ev xebat kirîye û sala 1978an ew li Moskovayê çap kirîye (Tuğrul, 2010: 17).

- **Grammatika Kurdkogo lazyka (Na Materiale Dialektov Kurmandzhi i Sorani):** K. K. Kurdo-

ev ev berhem amade kirîye û sala 1978an li Moskovayê çap kirîye (Hassanpour, 2005: 684).

- **Suleimaniiski Dialekt Kurdkogo lazyka:** Zera A. Iusupova ev berhem nivîsîye û wê ev xebata xwe sala 1985an li Moskovayê çap kirîye (Hassanpour, 2005: 680).

- **Oçêrka Dîroknetewnasîyê ya Kurt di Derheqê Zazakî û Zazayan da:** Qanatê Kurdo ev berhem bi zimanê rûsî nivîsîye, Tosinê Reşîd ji rûsî wergeraye kurmancî û ji bo çapê ji Seîd Veroj re şandîye. Temamîya wê ji 170 rûpelî pêk dihê.⁷

1.6. Lêkolînên li Ser Rêzimanîya Kurmancî yên bi Zimanê Erebi

- **Muqeddimeya el-Hedîyyetu'l-Hemîdiyye fî'l-Luxeti'l-Kurdîyye:** Yusuf Zîyaeddîn Paşa, sala 1893an, ev berhem, digel ferhenga kurmancî-erebi, agehîyên li ser rêzimanîya kurmancî amade kirîye û li Stenbolê daye çapkirin. Muhemmed Mukrî, destpêkeke fransî, yek jî îngilîzî, li ser vê gramera kurmancî nivîsîye û digel eslê wê, li Beyrûtê, cara ewil sala 1975an, peyre sala 1987an çap kirîye.⁸ Ji ber ku ev xebat jî di nav livbazîyên rêzimanî de cih digire, li vê derê pêdivî bi behsa wê hat dîtin.⁹

- **el-Qewaidu'l-Luxeti'l-Kurdîyye:** Tewfîq Wehbî ev amade kirîye û sala 1956an li Beyrûtê çap kirîye.¹⁰

- **Tewhîdu'l-Luxeti'l-Kurdîyyeti:** Îsmet Şerîf Wanli ev berhem nivîsîye û li gor ku ji metnê ser wê "Kutibe bi'l-Îngilîzîyê we Terceme ile'l-Luxeti'l-'Erebîyye me'e Muqeddime: el-Merhûm D. Siddîq el-Ertûşî" diyar dibe, Siddîq Ertûşî ew wergêraye îngilîzî û di Metbeetu'l-Ehalî de, li Bexdadê, sala 1960î çap kirîye.¹¹

1.7. Berhemên li Ser Rêzimanîya Kurmancî û Dimilî bi Zimanê Tirkî

- **Seyahatname:** Evliya Çelebî (1611-1682) di cildê çaran ê vê kitêba xwe ya gernameyê de cih daye agadarîyên têkildarî zimanê kurdî.¹²

- **Kavai-i Lisan-i Kürdî [Qayîdeyên Zimanê Kurdî]:** 'Emer 'Ewnî Efendîyê Xerpûtî (1865-?) ev pirtûk sala 1325/1909an bi tirkîya osmanî nivîsîye û 1328/1912yan li Elazîzê, di Xurşîd Efendi Matbaasi de daye çapkirin. Hejmara rûpelên wê 48 e.¹³

- **Muqeddimeyu'l-Îrfan:** Mehmed Mihrî Hilav ev xebat nivîsîye û sala 1918an ew li Stenbolê çap kirîye (Veroj, 2015: 106).

- **Hînkere Zimanê Kurdî:** Ev berhem ji hêla Neşrîyata Hêvî Civata Telebeyên Kurdan ve li Stenbolê hatiye amadekirin û sala 1921ê di nav weşanên Çapxaneê Necmê Îstîqlalê ve hatiye çapkirin. Navê wê yê tam *Hînkere Zimanê Kurdî Rehberê Her Du Kurdî-Kurmancî-Babanî* ye. Li pêşberî kurdîya kurmancî û kurdîya babanî/soranî, tirkî hatiye dayîn.¹⁴ Meriv dikare vê berhemê weke berhema ewil a hînkirina kurdî bi awayê pratîk bihesibîne ku di serê sedsala 20, de hatiye nivîsîn.

- **Türkçe İzahlı, Kürtçe Grameri, (Kürmançça Lehçesi):** Kemal Badilli, sala 1965an, li Ankarayê daye çapkirin (Bedirxan & Lescot, (?): 369).

- **Türkçe İzahlı Kürtçe Gramer:** Dr. Kamuran Ali Bedir-Xan ev berhem nivîsîye û sala 1977an di nav Örgürlük Yolu Yayınları de li Stenbolê derketîye. Weşanên Deng sala 1991ê ew çap kirîye.

- **Onyedinci Yüzyılda Kürtler ve Dilleri: Kürt Lehçeleri Üzerine Evliya Çelebi'nin Notları:** Martin van Bruinessen ev xebat amade kirîye û sala 1985an di hejmarên 1-3 ên kovara *Studia Kurdi-cayê* de li Parîsê weşandîye (Tuğrul, 2010: 12).

14 Bgst Yayınları, sala 2008an weke projeyekê ev li Stenbolê, digel eslê wê yê resen, trankirîpekîrî weşand.

- **Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi (Kurmanç Lehçesi):** Mûrad Ciwan amadekarê wê ye û sala 1992yan li Sewêdê di nav weşanên Jîna Nû de derketîye.¹⁵

- **Kürtçe Dilbilgisi-Rêzimana Kurdî:** Abuzer Balî nivîskarê wê ye. Alan Yayıncılık, sala 1992yan li Stenbolê ew çap kirîye (Kırkan, 2019: 17).

- **Çend Pirsên Alfabe ya Kurdî:** Celadet Çeliker ev xebat amade kirîye, Weşanxaneya Roja Nû sala 1996an li Stockholmê çap kirîye.

- **Kolay Kürtçe:** Kamuran Bedirxan e nivîskarê wê û ev berhem, sala 2000î Weşanên Dozê li Stenbolê çap kirîye.

- **Razarê Dîmilki, Türkçe Açıklamalı Zazaca Gramer:** Çeko ev xebat nivîsîye û sala 1997an li Berlinê çap kirîye. Hejmara rûpelên wê 185 e (Can, 2018: 34).

- **Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dil Dersleri (Zazaca)/Dersên Zîwenê Kurdî:** Turan Erdem ev lêkolîn nivîsîye û sala 1998an di nav weşanên Firatê de çap bûye.

1.8. Lêkolînen li Ser Rêzimanîya Kurmancî û Dimilî bi Kurmancî

- **Destûra Zîmanê Erebî bi Kurdî Digel Hinde Numûneyêd Farisî û Kurdî:** Elîyê Teremaxî (1590) ev kitêb nivîsîye. Mela Mehmûdê Bayezîdî bi destê xwe ew îstînsax kirîye û pêşgotineke rêzimanî pê ve kirîye (Bayezîdî, 2010: 15). Marif Xeznedar, bi tîpên erebî-kurdî, li Bexdayê sala 1971ê daye çapkirin. Teremaxî, bi amaca hînbûna destûra zîmanê erebî, ji bo feqîyên kurd ên ku hîn nû dest bi xwendinê dikin hêsantir bike, di sala 1000ê koçî de, (1590ê zayînî), bi kurmancî ev kitêb nivîsîye.¹⁶

- **Terkîb, Tesrîf û Zerf:** Mela Yûnisê Helqetînî (1791) ev berhem nivîsîne. Herçîqas nivîskarê wan behsa rêzimanîya zîmanê erebî dike jî, ji ber ku bi temamî têkildarî termînolojîya rêzimanîyê ne û gişt bi kurmancî ne, meriv dikare li vir cih bide wan. Çunkî çawa ku Bazîdî (1797-1867) amaje pê dike (Bayezîdî, Camî'eya Risaleyan û Hikayetan bi Zîmanê Kurmancî, (Amadekirin: Zîya Avci), 2010: 56), ji qedîmî zeman ve muderrîsên kurdan ev berhem di medreseyan xwe de wekî pirtûkên rêzê yê perwerdeyê feqîyên xwe dane xwendin.

- **Rahênanên Zîmanê Kurdî:** Mela Mistefa ev berhem di salên 1860î de nivîsîye. Berhem, wekî destnivîs di Koleksiyona Jaba ya Destnivîsên Kurdî hejmara Kurd 48an de cih digire.¹⁷

- **Tuhfetu'l-Xullan fî Zîmanî Kurdan:** Mela Mehmûdê Bayezîdî (1797-1867) ev berhem nivîsîye. Wateya navê wê bi kurmancî, *Yadigara Dostan di Zîmanê Kurdan de* ye (Bayezîdî, 2010: 15). Navê wê, bi awayê *Rîsaleyî Tuhfetu'l-Xillan fî Zîmanî Kurdan* di çavkanîyan (Öztürk, 2017: 69) de derbas dibe. Mela Mehmûd ew li Erzurûmê, sala 1856 û 1869an, ji ber têkilîya xwe ya bi A. Jaba re nivîsîye.¹⁸

- **Kêşana Karên Kurdî:** Mela Mehmûdê Bayezîdî ev berhem nivîsîye. Berhem, di Koleksiyona Jaba ya Destnivîsên Kurdî hejmara Kurd 46an de cih digire. Bazîdî, navekî bo vê berhemê dananîye; bes Jaba bi zîmanê fransî li serê navê *Conjugaison des Verbes Kurdes* nivîsîye.¹⁹

- **Elîfbayê Kurmancî:** Xelîl Xeyalîyê Motkî ev xebata amade kirîye û li Stenbolê, di sala 1908an

15 Yakup Aykaç Pdfya vê xebatê ji bo vê xebatê şand.

16 Aydın Uneşî, li ser vê berhemê, li M.A.Ü. Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı [Z.M.A. Enstitûya Zîmanên Zîndî Li Tirkiyeyê Makezanîsta Zîman û Çanda Kurdî] teza masterê amade kirîye û çap kirîye. Bnr. Mela Eliyê Teremaxî, *Tesrîfa Teremaxî*, (Metn û Analîz: Merdan Newayî), Nûbihar, Stenbol, 2018.

17 Ji bo berfirehiya agadarîyan bnr. Mikail Bûlbûl & Mustafa Öztürk, "Destnivîska Mela Mistefayî ya Rahênanên Zîmanê Kurdî, *Folklor û Zîman*, 2 (1), 117-140.

18 Doç. Dr. Hêmin Umer Xoşnaw ev berhem ji nû ve bi alfabe ya erebî nivîsîye û sala 2018an li Hewlêrê çap kirîye. Heman salê Mikail Bulbul û Mustafa Öztürk ev berhem bi tîpên latînî, digel krîtîka wê çap kirîye.

19 Bnr. Mela Mehmûdê Bazîdî, *Kêşana Karên Kurdî*, (Nirxandin-Metna Sadekirî, Latînzekirî-Faksîmîle: Mikail Bûlbûl & Mustafa Öztürk), Weşanên Weqfa Mezopotamyayê, Stenbol, 2020.

de çap kirîye. Piştî ku Mehmet Bayrak ew belav kir, Weşanxaneya Hîvdayê bi navê *Elîfbêya Kurdî* di sala 2004an de ew ji nû ve çap kir û medhîyeya Bedîuzzeman Seîd el-Kurdî ku bi zimanê tirkî li ser vê xebatê nivîsîbû jî lê zêde kirîye.

- **Muxtasar Serf û Nahweî Kurdî:** Seîd Sidqî nivîskarê vê berhemê ye. Wî ew sala 1928an li Bexdadê ev berhem çap kirîye (Hassanpour, 2005: 694).

- **Dasturî Zimanî Kurdî:** Tewfîq Wehbî ev berhem nivîsîye û sala 1929an li Bexdadê çap kirîye (Bedirxan & Lescot, (?): 356).

- **Gramatîka Zimanê Kurmancî ya Kurt:** Qanatê Kurdo ev xebat nivîsîye û sala 1940 li Erîvanê çap kirîye (Bedirxan & Lescot, (?): 356).

- **Gramatîka Zimanê Kurmancî:** Qanatê Kurdo ev pirtûk bi tîpên kirîlî nivîsîye û Weşanên Dewletê, ew sala 1949an li Êrîvanê daye çapkirin (Bedirxan & Lescot, (?): 364).

- **Zimanê Mader:** Kamuran Bedirxan ku sala 1950, li Unîversîteya Sorbonê bûye endamekî hîndekarîya wê derê û di Beşa Zimanên Rojhilat de dersên kurdî dane. Wî sala 1965an, li Parîsê, ev berhem daye çapkirin. Ev berhema wî, sala 1977an, peyre sala 1986an di nav weşanên Özgürlük Yolu de derketîye û vê dawîyê jî, sala 1991ê, di nav weşanên Deng de bi navê *Türkçe İzahlı Kürtçe Gramer* derketîye.

- **Rêzimana Zimanê Kurmancî:** Reşîd Kurd ev berhem nivîsîye (Bedirxan & Lescot, (?): 366). Deham Ebdulfettah di pêşgotina xwe ya çapa Reşîd sala 1940î ji dêrika Çiyayê Mazî derbasî Binxetê bûye. Wî, li wê derê, bêyî ku tev li xebatên rêzimanî yên Celadet bibe, di tanga xwe de rêzimanîya kurmancî nivîsîye. Wî ev xebata xwe, li Şamê di çapxaneya Kerem da sala 1956ê çap kirîye. Peyre sala 1990î, li Beyrûdê çap kirîye (Kurd, 2006: 15). Cara sisîyan jî li Dimeşqê, di sala 2006ê de bi navê *Qewâidu'l-Luxeti'l-Kurdîyye* hatîye çapkirin. Îsmâil Taha Şahîn, ev berhem ji elîfbaya latînî veguhastîye ser tîpên erebî û di Çapxana Xanî de li Dihokê sala 2008an çap kirîye.

- **Nûsînî Kurdî be Latînî:** Jamal Nebez ew amade kirîye û sala 1957an li Bexdadê çap kirîye. Jamal Nebez wekî din bi navê *Zimanî Yekgirtûy Kurdî* jî xebatek amade kirîye û sala 196an li Almanyayê çap kirîye (Hassanpour, 2005: 690).

- **Qewaidî Zimanî Kurdî le Serf û Nehw da:** Nûri Ali Emin ew nivîsîye û sala 1958an li Bexdadê çap kirîye (Bedirxan & Lescot, (?): 356).

- **Gramatîka Zimanê Kurdî Bona Dersxanêt 5 û 7an:** Amadekarê wê Qanatê Kurdo ye û wî sala 1960î li Yerîvanê çap kirîye (Amêdî, 2012: 15).

- **Awa û Destûra Zimanê Kurdî:** Cegerxwîn ew nivîsîye û sala 1961ê li Bexdadê bi Çapxaneya Selahedîn daye çapkirin (Amêdî, 2012: 16).

- **Rêzimana Kurdî (Kurmancî û Soranî):** Qanatê Kurdo di 1965an de wek tezeke doktorayê ev lêkolîn kirîye û cara ewil bi navê *Gramatîka Kurdkogo Yazîka na Matêrîlê Kurmancî û Soranî* bi zimanê rûsî hatîye çapkirin. Nivîskarê wê bi xwe, sala 1984an bi kurmancî amade kirîye û li Ewrûpayê daye çapkirin. Kurdistan Mukrîyanî, ev berhem ji rûsî wergeraye soranî û Emîndarîyetî Giştî Roşinbîrî û Lawan ew sala 1984an de daye çapkirin (Kurdo, 2013: 11). Zülküf Ergül, berhem ji soranî wergeraye kurmancî û Nûbiharê sala 2013an ew çap kirîye.

- **Mêjûy Lêkolînewe Zaza, "Kêşey İdyom û Şêwaz û Pêkhatinî Rêzimanî Zimanerojhelatîyekan:** Meksîmê Xamo ev sala 1972yan nivîsîye. Nivîskar, di vê gotarê da basa zorbeya wan karan kirîye ku di derbareyê beşa dîyalekta zazayan da hatine nivîsîn. Wî bi xwe jî hindêk zanyarîyên di bareyê fonetîk û morfolojîya wê beşa dîyalektê da tomar kirîye (Marif, 1989: 258).

- **Elif û Bêy Kurdî Wênedar bi Tîpî Latînî:** Giw Mukrîyanî ev xebat amade kirîye û sala 1972yan

li Hewlêrê çap kirîye (Hassanpour, 2005: 689).

- **Rênûsî Kurdî:** Korî Zanyarî Kurd ev amade kirîye û sala 1973an li Iraqê çap kirîye (Hassanpour, 2005: 683).

- **Wirdbûnewe le Çend Basêkî Rêzimanî Kurdî:** Mesûd Mihemed ev berhem nivîsîye û Korî Zanyarê Kurd ew li Bexdayê sala 1974an çap kirîye. Sala 2008an jî li ser înternetê, di malpera bi navnîşana www.pertwk.com de bi awayê pdfyê hatîye belavkirin.

- **Wişey Zimanî Kurdî:** Awrehmanî Hacî Marif ev berhem nivîsîye û berhem sala 1975an li Bexdayê hatîye çapkirin. Vî lêkolînerê di sala 1977an de xebateke bi navê *Wişeronan le Zimanî Kurdî da* jî li Bexdadê çap kirîye (Hassanpour, 2005: 687).

- **Zimanî Kurdî le ber Roşnayî Fonetîk da:** Awrehmanî Hacî Marif ev berhem nivîsîye û berhem sala 1976an li Bexdayê hatîye çapkirin (Hassanpour, 2005: 687).

- **Rêzimanî Kurdî-Bergî-Wuşesazî:** Awrehmanî Hacî Marif ev berhem nivîsîye û berhem sala 1979an li Bexdayê hatîye çapkirin. Hacî Marif Awrehmanî wekî din berhemên mîna *Zimanê Kurdî le ber Roşnayî Fonetîk da* (1976), *Wişeronan le Zimanê Kurdî da* (1977), *Rêzimanê Kurdî* (1981), *Nûsînî Kurdî be Elîfbêy Erebî* (1986) û *Rêzimanê Kurdî Bergî Yekem* (1987) çend berhemên din jî nivîsîne û ew Bexdadê çap kirine (Tan, 2019: 59).

- **Zarî Zimanî Kurdî le Terazûyî Berawird da:** Muhemmed Emîn Hewramanî ev pirtûk nivîsîye û sala 1981ê li Bexdadê hatîye çapkirin.

- **Rêzimanî Kurdî bo Polî Yekemî Beşî Zimanê Kurdî-Zankoy Selahedîn:** Nesrîn Fexrî û Kurdistan Mukrîyanî ev kitêb ji bo dersê amade kirîye û di sala 1982yan de çap kirîye (Tan, 2019: 59).

- **Rênûsî Kurdî bi Pêy Biryarekanî Korî Zanyarî Êraq-Destey Kurd:** Korî Zanyarî Kurd ev amade kirîye û sala 1987an li Bexdadê çap kirîye (Hassanpour, 2005: 683).

- **Rêzimana Kurdî-Kurmancîya Jorî û Jêrî ya Hevberkirrî:** Sadiq Bahaedîn Amêdî ev pirtûk nivîsîye û Zankoy Selahedîn ew sala 1987an çap kirîye. Sala 2012an, M. Xalid Sadinî ew amade kirîye û di nav Weşanên Dîwanê de bi alfabeya latîn hatîye çapkirin. Cîyê baldarîyê ye ku vî lêkolêrî heqqê *lîteratura qadê* daye.

- **Hêmanê Rêzimanê Kurdî:** Feqî Huseyn Sagniç, sala 1991ê ev nivîsîye û Weşanên Melsayê ew çap kirîye.

- **Hindek Aloziyên Zimanê Kurdî (Kurmancî):** Deham Ebdulfettah ev lêkolîn nivîsîye û sala 1993yan li Dimeşqê hatîye çapkirin.

- **Zimanê Kurdî:** Nurettin Karacadağ ev xebat nivîsîye û sala Doğu Matbaacılık ve Tic Şrt. sala 1993yan ew çap kirîye.²⁰

- **Kurdîzan: Rûberkirina Zaravên Kurdî:** Fêrgîn Melîk Aykoç ev xebat amade kirîye û sala 1996an Înstîtûta Kurdî ya Berlinê ew çap kirîye. Nivîskarî, di beşa fonetîkê de dengên kurdkî/zazayî, kurmancî û soranî berawird kirine; di beşa morfolojîyê de gava behsa avasazîya (binyada) bêjeyan kirîye, digel bêjeyên kirdkî, kurmancî, soranî, bêjeyên feylî, bextîyarî, erdelanî (Sine) û goranî jî girtîye nav mijarê. Bi ser van dîyalekt û devokan re cih daye bêjeyên avesta û farisî jî.

- **Hostanîbêja Zarhawayê Kurdî:** Mela Nûrîyê Hesarî ev berhem bi kurmancî li ser rêzimana kurmancî nivîsîye û Zeynelabidîn Zinar, sala 1996an ew li Stockholmê di nav Weşanên Pencînarê de daye çapkirin.²¹

20 Mala Dr. Yakup Aykaç ava be ku wî Pdfya wê ji bo vî xebatê şand.

21 Mala Mamoste Abdurrahman Adak ava be ku wî ev pirtûk nîşanî min da.

- **Zanîna Zimanê Kurdî:** Mela Tewfîqê Xerzî ev berhem bi alfabe ya erebî-kurdî nivîsîye Weşanên Nûjen ew sala 1997an li Stenbolê çap kirîye.

- **Rêziman:** Ev berhem ji alîyê Selîm Biçûk ve hatîye amadekirin û sala 1997an li Berlinê, ji alîyê Weşanên Enstîtuya Kurdî ve hatîye çapkirin.

- **Bîngehên Rastnivîsandîna Kurdîyê (Kurmancî):** Arif Zêrevan ev berhema Celadet Elî Bedirxan amade kirîye û Weşanên Nefelê ew sala 1997an çap kirîye.

- **Rêzimana Kurdî:** Îbrahîm Remezan Zaxoyî ev berhem bi sê zimanan (kurmancî, îngilîzî û erebî) amade kirîye û sala 1998an li Dihokê hatîye çapkirin.²² Peyre sala 1998an, li Dihokê, Kolîja Şer'ê çap kirîye. Wusa dîyar e ku ev rêbaz, di warê xwe de xebata yekem e ku rêzimana kurmancî, digel gramera îngilîzî û qewaîda erebî hatîye dayîn.

- **Rêzimana Kurdî:** Muhemmed Tahir Guherzî ev berhem nivîsîye û sala 1999an li Duhokê hatîye çapkirin.

- **Dersên Zimanê Kurdî:** Kemal Burkay bi navê xwe yê Baran ev pirtûk cara ewil di nav Weşanên Roja Nû de li Stockholmê, peyre di nav Weşanên Deng de dabû çapkirin, sala 2004an, bi navê xwe yê Kemal Burkay careke din daye çapkirin.

- **Rêzimana Kurdî:** Sadiq Bahaeddînê Amêdî ev berhem nivîsîye û Weşanên Dîwanê, sala 2012an ew çap kirîye.

- **Destpêka Xwendin û Nivîsandîna Kurdî:** Torî ev xebat kirîye, Weşanên Arya, bi awayê ku dîroka çapê dîyar nekirîye li Stanbulê çap kirîye.

2. Vedîtînen Lêkolîne

Bi zimanê îtalî Garzoni (1787) û Alessandro Coletti (1985) du lêkolîner li ser zimanê kurdî xebitîne. Garzonî bi xebata xwe wekî lêkolînerê yekem ê ewrûpî ketîye lîteratura qadî ya rêzimana kurdî.

Bi zimanê îngilîzî tenê S. A. Rhe (1872) di sedsala 19an de xebitîye û xebata wî, lêkolîna ewil e di vê ku piştî wê nehatine kirin. Di sedsala bîstî de lêkolînen bi îngilîzî ji destpêka sedsalê heta dawîya wê bi qasî 18 xebat hatine kirin. Soane (1913), di sedsala 19an de lêkolîna ewil, Soane (1919), L. O Fossum (1919), R. F. Jardine (1922), Edmonds (1937), Edmonds (1945), Mackenzie (1957), Mackenzie (1957b), Mc Carus (1958), Mackenzie (1961), Mackenzie (1961), Jamal Jalal Abdulla and Ernest N. McCarus (1967), Margret Khan (1976), Wirye 'Umer Emîn (1976), Gernot Windfuhr (1976) xebata ewil a li ser zazayî, Akrawî F. R. (1982), Terry Lyn Todd (1985), Baran Rizgar (1996). Margreet Dorluer (1996). Wisa xuya dibe ku C. J. Edmonds (1937) cara pêşî di ji bo lîteratura qadê ya rêzimana kurdî ya Başûr bi zimanê îngilîzî *bîblîyografîyek* peyre yeke din amade kirîye. Wisa xuya dibe ku li Ewrûpayê herî zêde lêkolîneran bi zimanê îngilîzî 19 xebat li qada lîteratura rêzimanî ya kurdî zêde kirine.

Bi zimanê fransî A. Chodsko (1857), A. Jaba (1860), Ferdinand Justi (1873), Ferdinand Justi (1880) xebitîne. Di vê sedsala 19an de lêkolînen bi fransî tenê 3 berhem in. Di sedsala 20î de 8 xebat hatine kirin. L. Paul Béider (1926), Kamuran Bedirxan (1953), Benningson (1953), Roger Lescot & Celadet Bedirxan (1970), Joyce Blau (1975) û Joyce Blau (1980). Bi vî awayî lêkolînerên fransî 11 xebat li lîteratura vê qadê zêde kirine.

Bi zimanê almanî di sedsala 19an de lêkolînerên alman 7 berhem li lîteratura rêzimanîya kur-

22 PDFya vê berhemê li ser internetê heye.

mancî û dimilî zêde kirine. Ferdinand Justi (1873), Ferdinand Justi (1880), Ferdinand Justi (1881), A. Houtoum Schindler (1888), Ferdinand Justi (1895), Hugo Makas (1897), Albert Socin (1898). Bi vî awayî di nav zimanên dinyayê de di sed sala 19an de herî zêde bi almanî xebat hatine nivîsîn. Lêkolînerên alman di sed sala 20î de bi zimanê xwe **9** xebat li lîteratura rêzimanîya kurmancî û dimilî zêde kirine. Von Lo Coq (1903), Oskar Mann (1906), Oskar Mann (1906), Oskar Mann (1932), xebata ewil a li ser zazayî, K. Haddank (1938), A. Sutsin (?), Zerdeşt Hajo (1982), Selcan Zilfî (1998), Ludig Paul (1998). Bi vî awayî hejmara giştî ya xebatên wan digihîje **16**an.

Bi zimanê rûsî di sed sala 19an de tenê **2** xebat hatine kirin: P. S. Pallas (1787), Haçatur Abovyan (1848). Li gor vê Abovyan ew lêkolîner e ku cara ewil rêzimanîya zazayî xebitîye. Bi zimanê rûsî di sed sala 20î de tenê **8** xebat hatine kirin: Ç. X. Bakayev (1959), Qanatê Kurdo (1978), K. K. Kurdoev (1957), I. I. Avaliani ((1959), I. I. Cukerman (1962), I. A. Smirnova û Kerîm Eyûbî (1968), P. L. Tsabolov (1976), Zera Yusuf ((1985), Qanatê Kurdo (?). Bi vî awayî hejmara giştî ya xebatên lêkolînerên ku bi zimanê rûsî li ser rêzimanîya kurmancî û dimilkî xebitîne digihîje **10**an.

Ebû Bekir Ehmedê kurê 'Elîyê kurê Qeysê kurê el-Muxtar el-Keldanî bi navê din es-Sofî, yaxud Îbn Wehşîyye, hîna di sed sala 9an a zayînî de behsa zimanê kurdî û alfebaya wî kirîye. Lewre li gor daneyên ber destê me yê têkildarî lîteraturê, ew lêkolînerê ewil e di vê qadê de. Yûsuf Zîya-edîn Paşa (1893) ew lêkolînerê ewil û tekane ye ku di sed sala 19an de rasterast li ser rêzimanîya kurmancî lêkolînek kirîye. Îsmet Şerîf Wanlî (1960) jî di sed sala 20î de lêkolînerê wê qadê ye.

Lêkolînerê ku cara ewil bi zimanê tirkî li ser rêzimanîya kurmancî xebitîye û behsa zazayî kirîye Evliya Çelebî (sed sala 17an) ye. Di sed sala 20î de li gor daneyan ê ku rasterast lêkolînek li ser rêzimanîya kurmancî kriîye, Ömer Avni Efendi (1909) ye, peyre Mehmed Mihrî Hilav (1918), Kemal Badıllı (1965), Kamuran Bedirxan (1977), Murad Ciwan (1992), Abuzer Balı (1992), Turan Erdem (1998) û Kamuran Bedirxan (2000) xebatên xwe çap kirine. Hejmara giştî ya xebatên ku bi zimanê tirkî li ser rêzimanîya kurmancî û dimilkî hatine amadekirin digihîje **10**an. Lêkolînerê ku pirtûka yekem a bi tirkî li ser zazayî amade kirîye Çeko (1997) ye.

Zanayê gramerê ku cara ewil li ser rêzimana kurmancî berhem nivîsîye Elîyê Teremaxî (1590) ye. Vî gramernûsê kurmancî yê sed sala 16an, berî hemû gramernûsên dunyayê li ser rêzimana kurmancî berhem nivîsîye. Di pey wî de Mela Yûnisê Helqetînî (1791) dihê ku ew jî zanayê rêzimanîyê ye ku di **3** pirtûkên rêzimana erebî de kurmancî bi kar anîye. Mela Mistefa (1860) jî granernûsê ewil ê sed sala 19an e. Mela Mehmûdê Bayezîdî yek di sala 1860an û yek jî di 1867an de du berhem rasterast li ser gramera kurmancî nivîsîye. Wî bi van bi lêkolînen xwe ev berhem bexşî lîteratura rêzimanîya kurdî kirine. Bi vî awayî **1** di sed sala 16an de **1**, di sed sala 18an de **3**, di sed sala 19an de **3** ku bi giştî dîke **11** pirtûkên rêzimanîyê bi kurmancî li lîteratura rêzimanîya kurmancî zêde bûne.

Di sed sala 19an de Xelîl Xeyalîyê Motkî (1908), Qanatê Kurdo (1940), Qanatê Kurdo (1949), Kamuran Bedirxan (1950), Reşîd Kurd (1956), Jamal Nebez (1957), Qanatê Kurdo (1960), Cegerxwîn (1961), Qanatê Kurdo (1965), Muhemed Emîn Hewramanî (1981), Sadiq Bahaedîn Amêdî (1987), Feqî Huseyn Sağnıç (1991), Mûrad Ciwan (1992), Deham Ebdulfettah (1993), Nurettin Karacadağ (1993), Fêrgîn Melîk Aykoç (1996), Mela Nûrîyê Hesarî (1996), Celadet Çeliker (1996), Mela Tewfîqê Xerzî (1997), Selîm Biçûk (1997), Celadet Elî Bedirxan (1997), Îbrahîm Remezan Zaxoyî (1998), Muhemed Tahir Guherzî (1999), Kemal Burkay (1999) û Torî (?) **22** berhem ketine nav lîteratura rêzimanîya kurmancî û dimilî. Bi vî awayî hejmara xebatên bi kurmancî yê li ser rêzimanîya kurmancî û dimilî, bi tevî yê jorê digihîje **33**an.

Berhemên ku çend lêkolîneran ku li Başûr nivîsîne ev in: Seîd Sidqî Kaban (1928), Tewfîq Wehbî (1929), Nûri Ali Emin (1958), Meksîmê Xamo (1972), xebata ewil a bi soranî li ser zazayî, Mesûd

Mihemed (1974), Hacı Marif Awrehman (1979) û Nesrîn Fexrî û Kurdistan Mukrîyanî (1982). Bi vî awayî di sedsala 19an de lêkolîneran 7 berhem li lîteratura rêzimanîya kurmancî û dimilî zêde kirine.

Di vê lêkolînê de derket manaşê ku bi qasî 107 berhem di lîteratura qadî ya rêzimanîya kurmancî û dimilî de cih digirin.

Encam

Ji van numûneyan dîyar dibe ku temelê rêzimanîya kurdî, li ser dîyalekta kurdîya kurmancî hatîye danîn û cîyê wê jî her enstîtu û zanîngeh bûye. Çi lêkolerên dunyayê bin çi jî yên kurdan bin, piranîya wan endamên hîndekarîya zanîngehê bûne. Ji vê rastîya dîrokî dîyar e ku dê di dawiyê de dîsa termînolojîya rêzimanîya kurmancî û dimilkî li zanîngehan bigihîje encameke musteqer. Piştî van rêzimanzanên unîversîteyî, êdî serdemeke nû di dîroka berhemên rêzimanîya kurmancî û dimilî de dest pê kirîye û heta roja me bi gotarên zanistî û berhemên modern berdeyam e. Ji ber vê egerê pêwîst e her lêkolînerên nû di her lêkolîna xwe de cih bide vê lîteratura mezin û biheşmet. Lewra em ji vê serdemê re “*Serdema Berhemên Modern a Rêzimanîya Kurmancî û Dimilî*” bibêjin maqûl e. Berhemên ku di vê serdemê de hatine dayîn jî, wek xebatên li ser teşepêdana terîmên rêzimanîyê bêne hesabandin, mumkun e.

Çavkanî

- Akin, S. (2013). *Lêkolînên Zimannasîya Kurdî*. İstanbul: Avesta.
- Alakom, R. (1991). *Kürdoloji Biliminin 200 Yıllık Geçmişi (1787-1987)*. İstanbul: Deng Yayınları.
- Amêdî, S. B. (2012). *Rêzimana Kurdî Kurmancîya Jorî û Jêrî ya Hevberkirî, (Latînîzekirin: M. Xalid Sadinî)*. İstanbul: Dîwan.
- Aydoğan, Î. S. (2013). *Guman-I-Zimanê Kurdî*. Ankara: Lîs.
- Bayezîdî, M. M. (2010). *‘Adat û Rusûmetnameê Ekradîyye, (Ravekirin, Tîpguhêzî û Lêkolîn: Jan Dost)*. İstanbul: Nûbihar.
- Bayezîdî, M. M. (2010). *Cami’eya Risaleyan û Hikayetan bi Zimanê Kurmancî, (Amadekirin: Ziya Avci)*. İstanbul: Lîs.
- Bedîrxan, E. C., & Lescot, R. (tarih yok). *Kürtçe Grameri*. İstanbul: Doz Yayınları.
- Bedîrxan, E. C., & Lescot, R. (?). *Kürtçe Grameri*. İstanbul: Doz Yayınları.
- Can, M. (2018). *Bîblîyografyaya Kirmanckî/Zazakî (1963-2017)*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Çem, M. (2013). *Türkçe Açıklamalı Kirmancca (Zazaca) Gramer*. İstanbul: Deng Yayınları.
- Doğanay, A. (2015). *Bilimsel Yönteme Giriş, Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Eskişehir: Eskişehir Üniversitesi Yayını.
- Emîn, W. ‘. (2009). *Asoyekîtirî Zimanewanî, Aras, (Bergî Yekem)*. Hewlêr: Dezgay Çap û Belaw-kirdinewey Aras.
- Hassanpour, A. (2005). *Nationalism and Language in Kurdistan/Kürdistan’da Milliyetçilik ve Dil 1918-1985*. İstanbul: Avesta.
- Kırkan, A. (2019). *Zazacanın Fonetik Açısından İncelenmesi; Kuzey, Güney ve Merkez Zazacasının*

Karşılaştırılması (Teza Neçapkirî ya Doktorayê). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı.

Kurd, R. (2006). *Rêzimana Kurdî*. Dimeşq: Daruzzeman.

Kurdo, Q. (2013). *Rêzimana Kurdî: Kurmancî-Soranî (Ji Soranî: Zülküf Ergün)*. İstanbul: Nûbihar.

Kuzu, A. (2013). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Eskişehir: Eskişehir Üniversitesi Yayını.

Marif, E. H. (1989). *Raberî Serçawe Le Barey Zimanî Kurdîyewe*. Bexda: Komarî Êraq Wezaretî Roşenbîrî û Rageyandin Dezgay Roşenbîrî û Belawkirdinewey Kurdî.

Özdemir, B., & Askeroglu Arslan, A. (2018). Rusya'nın Kürdoloji Çalışmaları (1787-1947). *İnsan&İnsan*, 197.

Öztürk, M. (2017). *Koleksiyona Aleksandre Jaba ya Destnivîsên Kurdî*. İstanbul: Lis.

Pilatin, U., & Çelik, Z. (2019). *Ferhenga Perwerdeyê (Kurdî, Tirkî, Îngilîsî)*. İstanbul: Çağaloğlu Akademi Yayınevi.

Şimşir, B. (2009). *Kürtçülük 1787-1923*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Tan, S. (2005). *Rêziman û Rastnivîsa Zaravayê Kurmancî*. İstanbul: Weşanên Enstituya Kurdî ya Stenbolê.

Tan, S. (2018). Yekemîn Berhema Rêzimana Kurmancî ya bi Îngilîzî. *The Journal Mesopotamian Studies*.

Tan, S. (2019). *Analîza Du Xebatên Destpêkî yê Rêzimana Kurmancî*. İstanbul: Weşanên Enstituya Kurdî ya Stenbolê.

Tuğrul, A. (2010). *Batı'da Kürdoloji Çalışmaları ve Kurumları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Teza Neçapkirî ya Masterê).

Veroj, S. (2014). *Veracêkerdena Gramerê Zazakî û Kurmancî*. İstanbul: Weşanên Ava.

Veroj, S. (2015). *Mehmed Mîhrî Hîlav û Kovara Kurdistan*. İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları.

Kurdiyat

Yıl/Sal/Year: 2021

Sayı/Hejmar/Issue: 4

e-ISSN 2717-8315

Rüpel/Sayfa Page: 81 - 104

Cureya Nivîsarê/Makale Türü/Article Types:
Nivîsara Lêkolînê/Araştırma Makalesi/Research
Article
Dema Hatînê/Makale Geliş Tarihi/Received:
09.11.2021
Dema Pejirandinê/Kabul Tarihi/Accepted/:
13.12.2021
İsmail Kiran Arş. Gör. Van Yüzüncü Yıl
Üniversitesi, Sosyoloji
ismayilkiran@yahoo.com
Orcid: /0000-0001-8919-8145

Atf: Kiran, İ. (2021). "Aristokrat Kürt Aileler:
Küfreviler", Kurdiyat, 4, 81-104.

Citation: Kiran, İ. (2021). "Aristocratic Kurdish
Families: Kufrawi", Kurdiyat, 4, 81-104.

ARİSTOKRAT KÜRT AİLELER: KÜFREVİLER

İsmail KIRAN

Öz

Bitlis'te bulunan Küfrevi Tekkesinin kurucusu Şeyh Muhammed Küfrevi, 1775 tarihinde Siirt ve civarında 1264-1845 tarihleri arasında hâkimiyetini sürdüren Küfre Beyliği (Şirvan Beyliği) sınırları içinde doğmuştur. Eğitimi, Nakşibendiliğin Halidiye kolunun kurucusu Mevlana Halid-i Şehrezori'nin (Bağdadi) halifesi Seyit Taha Hakkârî'nin halifesi olarak tamamlamıştır. 1934 yılında çıkarılan Soyadı Kanunu ile beraber aile, Küfrevi soyadını almıştır. Küfreviler yüzyıllardan beri Bitlis, Ağrı, Van ve Kars başta olmak üzere Doğu Anadolu Bölgesi'nde Nakşi geleneğini inşa ettikleri medreseler aracılığıyla dini hayat üzerinde etkili bir şekilde sürdürmüşlerdir. Küfreviler, seyyit ama aynı zamanda Kürtleşen aristokrat Kürt ailelerdendir. Dini alanda inşa ettikleri hâkimiyet alanını siyasi arenada da sürdürmüşlerdir. Türkiye'de 1950 yılında başlayan çok partili hayata geçişle beraber ailenin siyasi etkinliği de artmıştır. Kasım Küfrevi'nin Demokrat Parti'den 1950 yılında Ağrı Milletvekili seçilerek başlayan siyasi yaşamı 27 Mayıs 1960 yılına kadar sürmüştür. Bu siyasi yaşamının ikinci aşaması ise 1965 yılında Ağrı Milletvekili olarak başlamış ve senatör olarak 12 Eylül 1980 hükümet darbesi ile son bulmuştur. Makale, iki asırdan beri dini ve toplumsal alanda etkili olan Küfrevilerin, neden 1950 tarihinden itibaren siyaseti tercih ettiğine yöneliktir. Bunun için konu ile ilgili eserler incelenmiş ve saha olarak da Küfre (Şirvan) İlçesi ile Bitlis ve Ağrı illerinde araştırma yapılmıştır. Ayrıca Küfrevileri bilen insanlarla da yüz yüze görüşmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aristokrasi, şeyhlik, siyaset, Küfreviler

Aristocratic Kurdish Families: Kufrawî

Summary

Sheikh Muhammed Kufrawî, the founder of the Kufrawî Lodge in Bitlis, was born in 1775 within the borders of the Kufra Principality, which ruled in and around Siirt between 1264-1845. He completed his education as the caliph of Seyit Taha Hakkari, the caliph of Mevlana Halid-i Şehrezori (Bagdadi), the founder of the Halidiye branch of Naqshbandiism. With the Surname Law enacted in 1934, the family took the surname Kûfrevî. For centuries, the Kûfrevî have effectively maintained the Nakşî tradition on religious life in the Eastern Anatolia Region, especially in Bitlis, Ağrı, Van and Kars, through the madrasahs they built. The Kufrawî are from the aristocratic Kurdish families that are Sayyid but also Kurdized. They maintained the dominance they built in the religious arena in the political arena as well. With the transition to the multi-party system that started in 1950 in Turkey, the political activity of the family has also increased. The political life of Kasim Kûfrevî, which started when he was elected as the Deputy of Ağrı from the Democratic Party in 1950, lasted until May 27, 1960. The second phase of this political life started in 1965 as a Member of Parliament for Ağrı and ended with the coup d'état of September 12, 1980 as a senator. The article is about why the Kufrawî, who have been influential in the religious and social fields for two centuries, preferred politics since 1950. For this, the works related to the subject were examined and research was carried out in the Kufra (Şirvan) District, Bitlis and Ağrı provinces. In addition, face-to-face interviews were conducted with people who knew Kufrawî.

Keywords: Aristocracy, sheikhdom, politics, Kufrawî

Malbatên Kurdên Arîstokrat: Kufrewîyan

Kurte

Damezrênerê Tekkeya Kûfrewî ya Bedlîsê Şêx Muhammed Kûfrevî, di sala 1775an da di nav sînorên Mîrektiya Kûfreyê (Mîrektiya Şirvan) da hatiye dinê, ku di navbera salên 1264-1845'an de li Sêrtê û derdora wê desthilatdar bûye. Xwendina xwe wek xelîfê Seyit Taha Hekarî, xelîfê Mewlana Xalidê Şehrezorî (Bexdadî), damezrînerê şaxa Neqşebendîtiya Xalidîyê qedandiyê. Bi Qanûna Paşnavê ku di sala 1934an de hat derxistin, malbatê paşnavê Kûfrevî girt. Kûfrevîyan bi sedsalan bi rêya medreseyan ku çêkirine, kevneşopîya Neqşîyan a li ser jiyana dînî ya li Herêma Rojhilatê Anadoluyê, bi taybetî li Bedlîs, Agirî, Wan û Qersê, bi bandor parastiyê. Kûfrevî ji malbatên kurdên arîstokrat ên seyîdî ne, lê kurdperwer in. Serdestiya ku di qada dînî da avakiribûn di qada siyasî de jî parastin. Di sala 1950î de bi derbasbûna pergala pirpartîtiyê ku li Tirkiyeyê dest pê kir, xebatên siyasî yên malbatê jî zêde bûn. Jiyana siyasî ya Kasim Kûfrevî ku di sala 1950î de ji Partiya Demokrat a Agiriyê wekî Parlamenterê Agiriyê hat hilbijartin dest pê kir, heta 27ê Gulana 1960î dom kir. Qonaxa duyemîn a vê jiyana siyasî di sala 1965an da wekî parlementeriyê Agiriyê dest pê kir û bi darbeya 12ê Îlona 1980yê weke senator bi dawî bû. Gotar li ser vê yekê ye ku çima Kûfrevîyan ku ev du sed sal in di warê dînî û civakî de bibandor in, ji sala 1950 û vir ve siyasîyê tercîh dikin. Ji bo vê jî xebatên têkildarî mijarê li navçeyên Kûfre (Şirvan), Bedlîs û Agiriyê hatin lêkolînkirin. Her wiha bi rewşenbîrên ku bi Kufrewî dizanin re rû bi rû hevdîtin hatin kirin.

Peyvên Sereke: Arîstokrasî, şêxîtî, siyasîyê, Kufrewî

Giriş

Bitlis'te bulunan Küfrevi Tekkesinin kurucusu Şeyh Muhammed Küfrevi, 1775 tarihinde Siirt ve civarında 1264-1845 tarihleri arasında hâkimiyetini sürdüren Küfre Beyliği (Şirvan Beyliği) sınırları (Şeref Han, 1962: 258) içinde yer alan Küfra Köyü'nde doğmuştur. İlk eğitimini bu köyde almıştır. Gençliğinde ünlü âlimlerden Nakşibendi'ye Tarikatı'nın Halidiye koluna mensup Seyit Taha'nın öğrencisi olmuş ve ondan icazet almıştır. Daha sonra onun görevlendirmesi üzerine Küfra'dan Bitlis'e göç etmiş ve İnönü Mahallesi'nde kurmuş olduğu tekke de irşada başlamıştır. Aile bu şehirle bütünleştiği için Bitlis'te bulunan köklü ailelerden söz edilirken Küfrevilerden de söz edilmektedir (Kayaoğlu, 1967: 23). Küfrevi, Bitlis'te 1898 tarihinde 123 yaşında vefat etmiştir. Kendisi tarikat şeyhleri içinde 127 yıl yaşayan Zilan şeyhlerinden Şeyh Halid'ten sonra en uzun süre yaşayan şeyhtir.

Vefatından sonra tekkenin başına büyük oğlu Şeyh Abdülhâdi Efendi geçmiş, onun da vefatından sonra bunu diğer oğlu Abdülbaki Efendi takip etmiştir. Son postnişin ise Nesim Küfrevi olmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde olduğu gibi Avrupa'da da bu aileyi seven ve bu tarikata bağlı çok sayıda insanlar bulunmaktadır.

Ailenin Küfrevi soyadını alması iki aşamalı olmuştur. Birincisi, Muhammed Küfrevi, Küfra Köyü'nde dünyaya geldiği için ailenin doğduğu köye atfen kendisine ve aile üyelerine "Küfralı" denilmiştir. Eskiden insanlar doğdukları köy veya vilayet isimleri ile tanınırlardı. Örneğin Said Nursi, Nurs Köyü'nde dünyaya geldiği için doğduğu köye atfen Said Nursi, İdris-i Bitlisi ise Bitlis'te dünyaya geldiği için doğduğu kente atfen İdris-i Bitlisi olarak tanınmıştır. İkincisi ise 21 Haziran 1934 yılında 2525 sayılı soyadı kanunu kabul edilmiştir. Aile üyeleri 1957 yılında "Küfrevi" soyadını kabul etmişlerdir (Serdar, 2019: 156). Abdülbaki Küfrevi'nin torunu İrfan Küfrevioğlu ile yapılan telefon görüşmesinde ailesinin aynı tarihte Küfrevioğlu soyadını kabul ettiğini söylemiştir (telefon görüşmesi, 2021).

Küfrevilerin siyasette aktif rol alması ise iki aşamalı olmuştur: Birincisi, 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimde Kasım Küfrevi'nin Demokrat Parti'den (DP) Ağrı Milletvekili seçilmesiyle başlamış ve 27 Mayıs 1960 tarihinde yapılan hükümet darbesi ile son bulmuştur. İkinci aşama da kendi içinde ikiye ayrılır. Birincisi, 1965'te Yeni Türkiye Partisi (YTP) ile başlayan ve 1969 yılında da Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) ile devam eden Ağrı Milletvekilliği sürecidir. İkincisi de 14 Ekim 1973'te başlayan ve 12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleştirilen hükümet darbesi ile son bulan Ağrı Senatörlüğüdür.

Metodoloji

Aristokrasi, "Platon ve Aristoteles tarafından geliştirilen bir terimdir. Platon ve Aristoteles gerçek anlamda bir yönetim modeli olarak aristokrasiyi, yani ahlaksal ve entelektüel bakımdan üstün ya da en iyi olan az sayıdaki insanın yönetimini önermişlerdir" (Cevizci,2002: 91). Aristokrasi; ekonomik, toplumsal ve siyasi gücün aristokratlar olarak adlandırılan seçkin birkaç ayrıcalıklı kişi veya soylular tarafından tutulduğu tarihsel yönetim biçimidir. Bu açıdan aristokrasi, ahlaki ve entelektüel üstünlükleri nedeniyle toplumu yönetmeye en nitelikli olduğu düşünülen "en iyilerin yönetimi" anlamına gelmekte ve "azınlığın yönetimi" olan oligarşiden ayrılmaktadır (Aristoteles, 1993: 163).

Aristokrasi, Antik Yunan döneminden itibaren ortaya çıkmıştır. Bu dönemde güç ve cesaret sahibi olan askerler üstün bir sınıf olarak kabul edilirdi. Zengin sınıftan gelerek yönetimi zorla ele geçirmeye çalışan tiranlar da aristokrasinin bir parçası olarak kabul edilmiştir (Anabritannica,

2004: 333). Orta Çağ Avrupa'sında varlığını sürdüren feodal toplumlarda genel olarak aristokrasi örnekleridir. Bu yönetim biçimi İngiltere, Rusya ve Fransa gibi büyük ülkelerde de var olmuştur. Ayrıca yönetici sınıfın dışında belirli bir toplumda sosyal sınıf için de yer alan ve kraliyet soyundan gelen kral, kraliçe, prens ve prenses unvanları ile dük, düşes, baron veya barones gibi onursal unvanlar aristokrat olmanın göstergesi olmuştur (Erez, 2017: 42-45).

Monarşilerde olduğu gibi aristokrasilerde de kan bağı önemlidir. Asalet (soyluluk) babadan oğula veraset yoluyla intikal eder ve iktidar belli asalet kriterlerine göre kullanılır. Günümüzde siyasal yapı üzerinde daha çok demokratik fikirler hâkim olduğundan hiçbir devlette aristokratik bir yapı görülmez. Bu nedenle aristokrasi bugün siyasi bir mahiyet taşımaktan çok, asaleti ifade eden sosyal bir kavramdır (Rehber Ansiklopedisi, 1989: 350).

Aristokrat ise "soylu" olma ve "soylu erki yanlısı" anlamına gelmektedir (TDK, 1998: 84). Bu nedenle aristokratlar her zaman asalet, güç ve ayrıcalığa dayalı unvanlarını yüzyıllar boyunca mensubu oldukları ailelerden almışlardır. Konumları da tamamen kazanılmış veya miras alınmış kişisel servete dayanmıştır.

Günümüzde aristokrasiye dayalı bir yönetim biçiminden ziyade daha çok "soylular sınıfı" yani "aristokratlar"dan söz edilmektedir. Eğilmez'in de belirttiği gibi "aristokrasi, kapitalizme feodalizmden miras kalmıştır. Feodal düzen, malikâne ve toprak sahibi lordlarla onların malikânelelerinin bulunduğu topraklarda çalışıp, tarımsal üretim yapan serflerden oluşurdu. Serfler, lorda ait topraklarda ürettikleri tarımsal üründen lorda belirli bir pay verir, ürünün gerisini kendileri alırdı"¹. Zaman içerisinde feodal sistemin tasfiye olmasıyla lordların toprakları azalmış ve bunun sonucunda malikânelelerinde yaşamaya başlamış bu da aristokrasinin inşasına neden olmuştur. Sanayi devriminden sonra başlayan ve günümüze kadar devam eden süreç ise eski zenginlik ve gücü elinde tutan aristokrat ailelerin bu güçlerini ancak sanayi ya da ticaretle uğraşarak devam ettirebileceklerini göstermiştir.

Kürtlerde aristokrasinin oluşumu iki aşamalı olmuştur. Birincisi, Nakşibendilik öncesi dönemdir. Bu dönemde Kürt aristokrasisi Kürt beyleri, mirler, aşiret reisleri ve ağalardan oluşmuştur. Örneğin Mervaniler Devleti (İbn'ül-Ezrak, 1990) ile Hasankeyf Melikleri, Hakkâri Mirleri, Baban Beyleri ve Botan Beyleri gibi beylikler bunlara örnek verilebilir (Bruinessen, 2004: 218-271).

Kürt aristokrasinin ikinci aşaması ise Nakşibendilik ile başlar. Bunun da en büyük temsilciliğini seyit ve şeyh aileleri oluşturmuştur. Örneğin 1800'lü yıllardan itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde Mevlana Halid-i Şehrezori'nin (Bağdadi) atadığı halifeler sayesinde Kürt aristokrasisi dönemi başlamıştır. Arvasiler, Norşin, Ohin, Palu ve Küfre şeyhleri gibi çok sayıda aile bunun temsilciliğini yapmıştır (Yüksel, 1993: 84-85). Bruinessen'in de yaklaşımı bunu tamamlayıcı mahiyettedir. Ona göre de "hemen hemen bütün şeyhler aristokrat kökenlidir" (Bruinessen, 2004: 346).

Bu nedenle makale, aristokrat Kürt ailelerden Küfrevilerin Bitlis'te başlayan Muş ve Erzurum'u içine alarak Van Gölü havzası üzerinden İran sınırına kadar uzanan bölgeyi irşat alanı olarak seçmeyi hedeflemeleri konu edinilmiştir. Bunun için toplumsal tarih açısından toplum, din ve siyaset ilişkisini incelediği için nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu nedenle evvela ailenin ilk yerleşim yerleri olan Şirvan ilçesi ile Bitlis ve Ağrı illerine 2021 yılının Haziran ve Ekim aylarında gidilmiş ve coğrafi keşifle beraber sahada sosyolojik gözlem yapılmıştır. İkincisi, Küfrevilerle ilgili yazılan hatıratlar okunmuş onların yakın akrabaları, din görevlileri ve aydın kişilerle olmak üzere

1 Aristokrasi, Burjuvazi, İşçi Sınıfı ve Küçük Burjuvalar - Mahfi ...<http://www.mahfiegilmez.com> › arist

18 kişi ile mülakatlar yapılmıştır. Üçüncüsü ise biyografik ve otobiyografik eserlerin yanı sıra konuyla ilgili yazılan kitap, makale, yüksek lisans ve doktora tezlerinden de istifade edilmiştir.

1.Bitlis ve Küfrevi Tekkesi

Bitlisli ünlü âlimlerden Şerefhan, Bitlis'i tanıtırken "Bitlis kutlu ve kutsal bir yerdir; orada, Allah'ı tanıyanlardan ve ermiş evliyadan olan birçok tasavvuf adamları ve şeyhler yetişmiştir" demektedir (Şeref Han, 1962: 389). Bitlis, her zaman âlimler yatağı olmuştur. Mevlana Abdürrahim Bitlisi, Mevlana Muhammed Berkal'i, Mevlana Hüsameddin Bitlisi, Mevlana İdris El-Hâkim (İdris-i Bitlisi) ve Muhammed Küfrevi gibi âlimler Bitlis'in manevi mimarları olmuştur. Kendisi de Bitlisli olan Said Nursi ilmi çalışmalarını tamamlamak için Bitlis'in yönetim merkezi olan Gök Meydan civarında Gök Meydan Camii ile Hükümet Konağı'nın yakınında bulunan Bitlis Valisi Ömer Paşa Konağı'nın zengin kütüphanesinden iki yıl boyunca istifade etmiş yıllar sonra neşredeceği "Risale-i Nur" külliyyatının da temellerini bu konakta atmıştır. Bu nedenle Nursi, "Tarih-i hayatımı bilenlere malumdur. Elli beş sene evvel ben, yirmi yaşlarında iken, Bitlis'te merhum Vali Ömer Paşa hanesinde iki sene onun ısrarıyla ve ilme ziyade hürmetiyle kaldım" demektedir (Nursi, 2001: 217). Hocasının tavsiyesi olmakla beraber Bitlis'in her zaman fazilet sahibi insanların ve âlimlerin uğrak yeri olması da Muhammed Küfrevi'nin Şirvan'dan göç ederek Bitlis'e gelmesi için ikinci bir neden olarak ifade edilebilir.

Şirvan, bugün Siirt'e bağlı küçük bir ilçedir (Şekil: 5) geçmişin tarihi ve sosyal dokusu değiştiği gibi ilçe bugün de ekonomik açıdan büyük zorluklar içindedir. İlçenin Muhammed Küfrevi Mahallesi'nde oturmakta olan ve aynı zamanda esnaf olarak yaşamını idame ettiren İsmet Yürek ile yapılan görüşmede kendisiyle birlikte evvela Küfrevi'nin doğduğu evin (Şekil: 1) ve babasının da inşa ettiği medresenin yeri ziyaret edilmiştir (Şekil: 2). Yürek'e göre "Şirvan, eskiden Müslümanların ve Ermenilerin birlikte yaşadığı ayrıca Banahan, Çemehan ve Deştehan gibi üç köyde yaşayan Yezidileri de içine alan büyük bir yerleşim yeriymiş. O tarihte Siirt henüz vilayet vasfını kazanamamıştır. Bugün ise ilçe halkı ekonomik açıdan büyük sıkıntılar çektiği için göç vermektedir. Sorunun çözümü için ilçede bir meslek yüksek okulunun açılması gerektiğini ifade etmektedir" (Kişisel görüşme, Şirvan, 2021).

Küfrevi'nin yerleştiği Bitlis'e gelince bu tarihi kent bir zamanlar Azerbaycan ve Diyarbakır diğer taraftan da Ermenistan ile Urfa ve Nusaybin arasında ulaşımı sağlayan bir geçitti (Şeref Han, 1962: 388). Bu geçit şehri zengin bağ ve bahçelere de sahipti. Bu nedenle her yüzyılda olduğu gibi XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Bitlis'te Nakşibendi'ye Tarikatı'nın Hâlidî'ye kolu içerisinde üç aşamalı tekke ve medrese geleneği olmuştur:

1.Gayda Tekkesi: Seyit Taha Hakkâri'den icazet alan Seyit Sibgatullah Arvasi'nin Hizan'a bağlı Gayda Köyü'nde kurmuş olduğu tekkedir (Kavak, 2020: 100). Arvasi halifelerinin faaliyetleri, Bitlis ve çevresindeki şehirlerle beraber daha çok Suriye'ye kadar uzanan bölgede yoğunlaşmıştır.

2.Norşin Tekkesi: Şeyh Abdurrahman-ı Taği tarafından Bitlis'in Norşin (Güroymak) İlçesinde açılan Norşin Tekkesidir (Bu yapı halk arasında daha çok medrese olarak bilinmektedir). Bu medreseyi inşa eden Şeyh Abdurrahman-ı Taği, Sibgatullah Hizani'nin öğrencisi olduğu için ilim ve tasavvuf konularında karar alırken her zaman eğitim aldığı Gayda Tekkesinin gölgesinde kalmakla beraber etki alanı çok daha geniş bir alana yayılmıştır (Kavak, 2020: 142). Bu nedenle irfan merkezi olarak inşa edilen bu tekkede de diğer tekke geleneklerine uygun tarzda öğrenci yetiştirilmiştir.

3.Küfrevi Tekkesi: Şeyh Muhammed Küfrevi'nin Bitlis'in İnönü Mahallesi'nde inşa ettiği tek-

kedir. Küfrevi, ilk eğitimini babasından aldıktan sonra bir yıldan daha az bir süre içerisinde Seyit Taha Hakkârî'den icazet almış sonra bu tekkede irşada başlamıştır (Kavak, 2020: 115). Bu aynı zamanda Küfrevi'nin olgunluk döneminin başladığı zaman dilimidir. Kendisi ile görüşme yapılan Abdulcebbar Kavak, "Taşrada gelişen tekke geleneğinin cami etrafında şekillendiğini, büyük kentlerde ise camii ile beraber medresenin de devreye sokulduğundan söz etmektedir" (telefon görüşmesi, 2021).

Küfrevi Tekkesinin halifeleri Bitlis'te başlayan Muş ve Erzurum'u içine alarak Van Gölü havzası üzerinden İran sınırına kadar uzanan bölgeyi irşat yapılacak alan olarak hedeflemişlerdir. Bundan geri kalmayan Küfrevi ise iki aşamalı bir çalışmanın içine girmiştir. Birincisi, halifelerine kol kanat germiştir. İkincisi ise İyaz bin Ganm komutasındaki İslam Ordusu 639-640 tarihleri arasında Diyarbakır'ı, bundan bir yıl sonra da Bitlis ve Siirt civarlarını fethetmiştir (İslam Ansiklopedisi, 2001: 499). Fetihden hemen sonra Bitlis'te bulunan Ermeni kiliselerinden birisi, Kızılmescit adıyla camiye çevrilmiştir (Şeref Han, 1962: 398). Küfrevi, ikinci vazife olarak isim değişikliği yapılan bu camide imamlık yapmıştır. Bitlis'te çok sayıda halife yetiştiren Küfrevi, 1898 tarihinde vefat etmiştir. Bu üç tekke geleneğinden gelen halifeler, büyük âlim ve mutasavvıf Seyit Taha Hakkârî'nin etkisinde kaldıkları için toplumu uzun yıllar etkilemişlerdir. Ayrıca tekke ve medrese geleneğini yaşatmış ve ilmiye sınıfını da canlı tutmuşlardır. Bugün ise Küfrevi tekkesi tamamen sönmüştür.

Küfrevi Tekkesi'ne bağlı olmamakla beraber Muhammed Küfrevi'nin bir talebesi gibi zaman zaman onu ziyaret eden ve ondan manevi dersler alanlardan birisi de Said Nursi'dir. Nursi, Barla Lahikası isimli eserinde "Saniyen: Silsile-i ilmiyede bana en son ve en mübarek dersi veren ve haddimden çok ziyade şefkatini gösteren, Hazret-i Şeyh Muhammedü'l-Küfrevî'nin hulefâsından Alvarlı Hoca Muhammed Efendiye ve ihvanlarına çok selâm ve arz-ı hürmet ederim. Ve o havalide Nurlarla alâkadar senin dostlarına çok selâm ve Nur hizmetinde muvaffakiyetlerine dua ederiz" demektedir (Nursi, 1996: 304). Ayrıca Nursi'nin ders aldığı hocalarından söz edilirken "Şark'ın büyük ulema ve meşâyihinden olan Seyit Nur Mehmet, Şeyh Abdurrahman-ı Taği, Şeyh Fehim ve Şeyh Mehmet Küfrevî gibi zevat-ı âliyenin her birisinden ilim ve irfan hususunda ayrı ayrı derslere nail olduğundan, onları fevkalâde severdi. Ulemadan Şeyh Emin Efendi, Molla Fethullah ve Şeyh Fethullah Efendilere de ziyade muhabbeti vardı" denilmektedir (Nursi, 1999: 51).

Nursi'nin ders aldıklarından birisi de yukarıda ismi geçen Küfrevi'nin hem kayın biraderi ve hem de ilk halifesi olan Şeyh Emin Efendi'dir. Şeyh Emin Efendi, İstanbul'a gitmiş ve Sultan II. Abdülhamit ile tanışmıştır. Padişahın İstanbul'da biraz daha fazla kalmasını istemesi üzerine "Ben hocam Küfrevi Hazretlerinden İstanbul ilim ve irfanını tetkik etmek üzere münasip bir müddetle izin aldım. Onun malumatı dışında bir gün dahi duramam" demesi üzerine Padişah, "Nasıl olurda böyle adamlardan haberimiz olmaz" diyerek şeyhülislama çıkışmıştır (Kayaoğlu, 1967: 70-71). Küfrevi'nin son halifesi ise halk arasında "Alvarlı Efe" olarak bilinen Muhammed Lütfü Efendi'dir. Mehmet Kırkinci hatıralarında Alvarlı Efe'den söz ederken "Bitlis'teki Küfrevizade Muhammed Efendi'nin halifelerinden biriymiş. İrşat faaliyetlerine Hasankale'nin Alvar Köyü'nde imam iken başlamış ve birçok insanın hidayetine vesile olmuştur" demektedir (Kırkinci, 2007: 23). Ayrıca Küfrevi Tekkesinde üç yüzden fazla halife ve mutasavvıf yetişmiştir.²

Nursi gibi II. Abdülhamit'te Küfrevi'yi çok sevmiş Küfrevi'nin ölümünden sonra merkatı üzerine türbe inşa ettirmiştir (Şekil: 3). Bitlis'te bulunan tarihi Küfrevi Türbesinin dış kitabesine

2 Şeyh Muhammed Emin Efendi, Hâce Muhammed Lütfü Efendi, Halife Mustafa, Halife Şeyh Salih, Halife Şeyh Ramazan Tutakî, Şeyh İbrahim, Şeyh Fethullah, Halife Yusuf Kağızmanî, Halife Zeynelabidin Kağızmanî, Halife Molla Ahmed Çaldıranî, Molla Muhammed Mutkî, Şeyh Şemseddin Kaşûrî, Molla Abdullah Kazanî, Halife Abdülhamid Üsküdarî, Halife Mahmud Erzincanî, Molla Numan Karsî bunlardan birkaçıdır (Küfrevî, 2013: 21-22).

göre türbe, 1898 tarihinde Sultan Abdülhamit tarafından İtalya'dan getirilen mimarlara barok³ tarzında inşa ettirilmiştir (Serdar, 2019: 192). Küfrevi'nin torunu Cesim Küfrevi 1952 yılında İstanbul Sirkeci'de bulunan Akşehir Palas Otel'i'nde Said Nursi'yi ziyaret etmiştir. Bu ziyaret esnasında Nursi'nin kendisine "Muhammed Küfrevi benim üstadımdır, onun türbesine ben de taş taşıyacağım diyerek, arkasına konan bir taşı türbeye kadar götürdüğünü" söylemektedir (Şahiner, 2005: 337). Barok tarzı inşa edilen türbe, kuzey- güney boyunca uzanan dört kubbeli revak ve ana türbe mekânından oluşmaktadır.⁴

Bitlis'te hâkim olan mimari tarzdan çok farklı olan Küfrevi Türbesi (Şekil: 4), İstanbul'daki "Geç Dönem Osmanlı Mimari'si, XVIII. ve XIX. yüzyıllardan itibaren Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemine girmesiyle başlamış ve 1922 yılına kadar sürmüştür. Gerileme sadece askeri alanda olmamış ben-bilinci ve kimlik konusunda da köklü bir gerileme ve çöküş süreci içine girmiştir (Kalın, 2020: 334). Cumhuriyetin kurucu elitleri yeni bir kimlik inşası içine girdikleri için Osmanlı'nın son iki yüzyılını karanlık dönem olarak tanımlamışlardır. Bu nedenle XVIII. yüzyılda başlayan gerileme döneminin aksine mimarlık alanında çok farklı bir sonuç ortaya çıkmıştır. Osmanlı sanatına Batı etkisinin girdiği bu dönemde özellikle süslemede barok (Gülgen, 2019: 74) ve rokoko gibi Batı kaynaklı üsluplar kendini göstermiştir.

Arvasilerde olduğu gibi Küfreviler de Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde yaşayan Kürtlerle karşılıklı iki tür etkileşim içinde olmuşlardır. Birincisi, tekke, medrese ve tarikat geleneğini sürdüren seyitler, bu unsurları aracı ederek Kürtlere Abdulkadir Geylani'nin kurucusu olduğu Kadiri Tarikatı'nın bölgede yayılmasına neden olmuşlardır. İkincisi ise aslen Arap asıllı olan bu seyitler, Kürtlere İslam'ı öğretmek için Kürtçe öğrenmişlerdir. Bu da zamanla onların Kürtleşmelerine neden olmuştur (Kiran, 2021: 122). Bu nedenle Küfreviler, diğer seyit aileler gibi Kürtleşen aristokrat Kürt ailelerdendir. Kendisi ile görüşülen İrfan Küfrevioğlu, "Küfrevilerin Kürtleştiğini kabul etmekte ve aile içinde her zaman Kürtçe konuşulduğunu" söylemektedir (telefon görüşmesi, 2021). Ayrıca türbe ziyaretine gelen ziyaretçilerin türbenin bakımını üstlenen aile bireyleriyle Kürtçe de iletişim kurmaları bu Kürtleşme sürecinin bir ispatıdır.

Türkiye'nin de içinde yer aldığı Ortadoğu toplumları toplumsal yapı açısından Orta Çağ Avrupa toplumlarının bazı karakteristik özelliklerini taşır. Ortadoğu toplumları farklı rol, statü ve üstlenmiş oldukları işlevler açısından dört temel tabakadan oluşmaktadırlar. "Kültür, din ve geleneğin sürdürülmesi ve iletilmesi, din adamlarının, yazarların ve hesap adamlarının oluşturduğu Kalemîye'nin, toprakların korunması da askerlerden oluşan Seyfiye'nin sorumluluğunda idi. Tüccarlar ve sanatkârlar malların üretimi ve ticaretinden, köylü ve çiftçilerden oluşan dördüncü tabaka ise yiyecek sağlamaktan sorumluydu (Alpkaya ve Duru, 2012: 368). Bu özellikler Osmanlı İmparatorluğu için de geçerliydi. Klasik dönem olarak ifade edilen Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri yöneten ve yönetilenlerin olduğu bir zaman aralığı söz konusu olmuştur. Başta padişah ve askerlerden oluşan kesim yönetenlerin ilk kolunu oluştururken, İslami bilgiler konusunda uzman

3 Barok mimari 16. yüzyılda İtalya'da Rönesans'la beraber ortaya çıkan 16. ve 18. yüzyıllar arasında İtalya'dan da Avrupa'ya yayılan bir mimari akımdır. Bu akım 18. yüzyıl sonlarına doğru yerini Rokoko tarzındaki yapılara bırakmıştır. Barok mimarinin ilk örneği ise ünlü mimar Giacomo Barozzi da Vignola tarafından 1568 yılında Roma'da yapımına başlanan Gesu Kilisesidir. Barok mimari, gittikçe büyüyen Protestanlık akımına karşı Katolik Kilisesi tarafından halkın ilgisini Protestanlıktan uzaklaştırmak için Roma'da ortaya çıkmıştır. İtalya'da ki din odağının aksine, Fransa'da Barok mimarinin öncelikli amacı Versay Sarayı'nda olduğu gibi Kral XIV. Louis'inin sahip olduğu gücü yüceltmeyi hedeflemiştir. Bu nedenle Fransız monarkları ile varlıklı seçkin kesim, barok mimariyle şatolar, malikâneler ve saraylar yapmıştır. Buna karşılık "Türkiye'de barok, ilk olarak rokoko süsleme motiflerinin ithali edildiği üslubu izleyerek kendine Osmanlı sanatında yer bulmuştur. Bu sebepten ötürü barok üslubunu, bezemeye hâkim olan rokoko üslubundan ayırmak zordur" (Esra Halıcı, XVIII-XX Yüzyılda Osmanlı Sanat Ortamı, s.588).

4 Türbede Muhammed Küfrevi başta olmak üzere aile efradından 2'si kadın, 7'si de erkek olmak üzere toplam dokuz mezar bulunmakta bir mezar yeri ise boş bırakılmıştır (Bitlis, 20.11.2021).

olan ulema ise ikinci kolu oluşturmuştur. Bu açıdan düşünüldüğü zaman din konusunda uzman olan Muhammed Küfrevi ile başlayan süreç bu ailenin de yöneten yani aristokrat bir aile olduğunu göstermektedir.

Bu şekilde başlayan karşılıklı etkileşim onların seyit vasıflarını korumakla beraber Kürtlerle olan kültürel bütünleşmelerini de geliştirmiştir. Nitekim Musa Anter anılarında Kasım Küfrevi ile aynı dönemde hem öğrenci ve hem de arkadaş olduklarını bu nedenle de Edirnekapı’da sürgün hayatı yaşayan babası Şeyh Abdülbaki Küfrevi’den söz ederken de “O vakit, aşağı yukarı 80-85 yaşlarında idi. Aksakallı, nurani, tipik bir Kürt simasıydı. Elini öptüm. Kasım beni tanıştırdı. Abdürrahim Beyin kızı ile nişanlı olduğumu öğrenmiş ve beni gıyaben tanıyordu. Tüm konuşmalarımız doğal olarak Kürtçe olarak geçiyordu” demektedir (Anter, 2011: 83). Anter’in ifadelerinden anlaşıldığı gibi Kürtler ile seyitler arasında Kürtçe üzerinden kurulan bir iletişim söz konusudur. Torunu Cesim Küfrevi’nin anlatımına göre de dedesi Arapça, Farsça ve Kürtçe biliyordu (Serdar, 2019: 2). Bu şekilde başlayan iletişim ve etkileşim Küfrevi ailesi gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nde yaşayan başta Arvasi ve Küfrevi gibi aileler olmak üzere Menzil, Zilan ve diğer bütün seyit ailelerini de Kürtleştirmiştir. Bruinessen’de seyit ailelerden söz etmektedir. “Onlara Kürdistan’ın her tarafında rastlanır ve Arap kökenli oldukları halde, tamamıyla Kürtleşmişlerdir” demektedir (Bruinessen, 2004: 306).

Muhammed Küfrevi’nin vefatından sonra tekkenin başına en büyük ve aynı zamanda “Hazret-i Şâh” lakabı ile bilinen oğlu Şeyh Abdülhadi Efendi geçmiş ve postnişin olmuştur. Kendisi aynı zamanda babasının halifesidir. Tekkenin başında ölüm tarihi olan 1914 yılına kadar kalmış vefat ettiğinde Küfrevi Türbesi’ne defnedilmiştir. Postnişinliğe ise 1872 tarihinde Bitlis’te dünyaya gelen kardeşi Abdülbâki Efendi geçmiştir (Kutlu, 2006: 54).

Şeyh Abdülbaki Efendi tekkede talebe yetiştirmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti’nin son döneminde kurulu yapı ile bir sorun yaşamamak için de iki açıdan pragmatist davranmak mecburiyetinde kalmıştır. Birincisi, 1914 yılında çıkan Bitlis İsyanıdır. Abdülbaki Efendi hem bu isyana ve hem de bu isyanı destekleyenlere karşı çıkmıştır. İkincisi ise verilen Kurtuluş Savaşı’dır. Bu savaşta da desteklemiştir.

1.1.Bitlis İsyanı

23 Temmuz 1908 tarihinde İkinci Meşrutiyet ilan edildikten sonra İstanbul merkez olduğu için Kürtler kendi aralarında organize olmaya ve Kürtçe yayın yapmaya başlamışlardır. Kürtler siyasal eğilimlerini iki nokta üzerinde düğümlemişlerdir. Birincisi, Osmanlı Devleti’nin tebaası olan kesimlerin bağımsızlıklarını elde etmek için bir çabanın içine girmeye başlamasının meydana getirdiği olumsuzluğa şahit olmuşlardır. İkincisi ise iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Cemiyetinin çalışmalarına duydukları tepkidir (Bingöl, 2014: 356). 1912 yılından itibaren başlayan Birinci Balkan Savaşı ile birlikte Osmanlı Devleti Balkanlarda bulunan topraklarını kaybetmeye başlamıştır. Bundan etkilenen Kürtler de bağımsızlığa yönelik taleplerde bulunmuşlardır (Demitaş, 2014: 369). 1914 yılında Bitlis’te başlayan isyan bunun sonucudur.

Aslında isyanın gözükmeyen nedenlerinden birisi Sultan Abdülhamit’in 1894 tarihinde Molla Selim’le birlikte Seyit Abdulkadir ve Hacı Musa Bey’i Hicaz’a sürgüne göndermesiyle başlamıştır. Bu kişiler 1896 tarihinde affedilmiş ama devletin izlediği klasik yönteme karşı tepkilerini Bitlis’te isyan çıkararak göstermişlerdir (Bingöl, 2013: 33). Daha sonra Bitlis İsyanını tetikleyen Gayda Tekkesi olmuştur. Tekkenin başında bulunan Seyit Celalettin şeyhliğin yanında aynı zamanda toprak

ağasıydı. Kardeşi Seyit Muhammed Nur, Molla Selim'in hem hocası ve hem kayın pederidir. Molla Selim ise Seyit Muhammed Nur'un halifesi olduğu gibi oğlu Seyit Şahabettin'in de hocasıdır. Böylece tekkenin kendi içinden kaynaklı çapraz bir ilişki söz konusudur.

Bu süreçte Küfrevi Tekkesine gelince tekkenin başında bulunan Şeyh Abdülbaki Efendi, çıkan bu isyanı desteklememiş ve tercihini devletten yana koymuştur. Osmanlı Devleti de kendisini "Beşinci Mecidi Nişanı" (BOA, BEO. Dosya No:4312)⁵ ile ödüllendirilmiştir.

1914 yılının Mart ayının son haftasında Molla Selim'in öncülüğünde başlayan ve Seyit Şahabettin ile Seyit Ali'nin de desteklediği ilk Kürt isyanı hükümet güçleri tarafından Nisan ayının ilk haftasında bastırılmıştır. İsyanın başını çeken Seyit Ali, Seyit Şahabettin ve Feqi Helil ile birlikte 27 kişi halk arasında Goy Meydan, tarihte ise Gök Meydan (Şeref Han, 1962: 396) denilen yerde asılmışlardır. Bir hafta önce evlenen Seyit Mehmet Şirin, Molla Muhyettin, Dücane Cündioğlu'nun dedesi Feqi Cindi ve diğerleri ise Çarşı Meydan'da asılmışlardır (Bingöl, 2014: 61).

Bitlis konusunda araştırmalar yapan Nimetullah Atal ile yapılan görüşmede kendisi "Bitlis'te idam edilen Seyit Ali, Seyit Şahabettin, Feqi Helil ve başka insanlar Gök Meydan'da idam edildikten sonra orada bulunan tarihi mezarlıkta toprağa verilmiştir. 1946'lı yıllarda ise dönemin hükümeti bu mezarlığın olduğu yere hükümet konağı inşa etmek istemiştir. Ancak başta Seyit Selahattin İnan olmak üzere Bitlis halkı buna şiddetle itiraz etmiştir. Sonunda buradan çıkarılan üç cenaze merkeze bağlı Ava Köyü'nde toprağa verilmiştir" demektedir (Kişisel görüşme, Bitlis, 2021).

Rus konsolosluğuna sığınan Molla Selim ise yapılan antlaşma gereği oradan alınmış ve konsolosluk önünde asılmıştır (Kadri Cemilpaşa, 2014: 47). Önemli bir isyan olan Bitlis İsyanı ile Şeyh Abdüsselam Barzani İsyanı aynı tarihte başlamış ve her iki isyan da bastırıldıktan sonra Şeyh Selim Bitlis'te, şeyh Abdüsselam Barzani ise, farklı bir tarihten söz edilmekle beraber, aynı tarihte Mosul'da idam edilmiştir (Barzani:2006: 27). Bitlis halkı idam edilenler için şu ağıtı yakmıştır:

Çûme Bedlisê xopanê di kortê da
Daraxaci rast kiribun tê da.
Kindirên zeytkiri berdabûn pê da.
Şêx Şabedin, Seyid Ali, Mehmet Şirin avêtibun pê da
Kindir qetiyabu ji ba Xwedê da
Şêx Şabetin ketibu erdê da
Dilê neyeran kevir bû tê da
Disa şêx avetibun kindirê sêpê da (Anonim)

1.2. Kurtuluş Savaşı

Şeyh Abdülbaki Efendi, Kurtuluş Savaşı'nı desteklemiştir. Bu süreçte Doğu Anadolu Bölgesi'nin Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine Küfrevi Tekkesi ve ona bağlı halifeler ile müritler halkı

5 Osmanlılar'da Batı tarzında ilk nişan 29 Ağustos 1852 tarihinde yayınlanan nizamname ile Mecidi Nişanı kabul edilmiş iftihar nişanı ise kaldırılmıştır. Bu nişan birden beşe kadar derecelendirilmiştir. Birinci derece 50, ikinci derece 150, üçüncü derece 800, dördüncü derece 3000 ve beşinci derecede 6000 olmak üzere toplam 10.000 adet olarak belirtilmiştir. Bütün nişan sahipleri vefat ettikleri zaman aldıkları nişanları hazineye iade etmek mecburiyetindeydi. Yabancılara verilen nişanlar ise bir sınırlandırılmaya tabi tutulmamıştır. Cumhuriyet döneminde ise 29 Kasım 1934 tarihinde kabul edilen 2590 sayılı kanunla bütün sivil rütbe, nişan ve madalyalar kaldırılmıştır (İslam Ansiklopedisi, TDV Yay. 33.cilt, İstanbul, s.154-156).

da bilinçlendirerek gönüllülük esasına dayalı olarak ülke savunması için çaba sarf etmişlerdir. Bu uğurda tekke şeyhlerinde Abdülaziz Abiri, 1914 yılında Rusların bölgeyi işgal etmeleri üzerine müritleriyle beraber Tutak İlçesine gelmiş ve yapılan savaşta Kılıçgedik mevkiinde şehit olmuştur (Kavak:2020: 54). Aynı şekilde 1916 yılında Ruslar Bitlis'i işgal ettikleri için Küfrevi Tekkesi mensuplarıyla beraber bu işgale karşı direnmiş bu nedenle de Şeyh Abdülbaki Efendi'nin kardeşi Şeyh Abdülhalik Efendi Ruslar tarafından şehit edilmiştir (Serdar, 2019: 93).

1916 yılında Bitlis'e gelen Mustafa Kemal, Şeyh Abdülbaki Efendi'yi ziyaret etmiş ve 27 Ağustos 1917 tarihinde kendisine göndermiş olduğu ilk mektup, "Küfrevi Şeyhi Abdülbaki Efendiye Mektup" (Tevetoğlu, 1973: 20-24) başlığını taşımaktadır. Nalbantoğlu'na göre "Şeyh Abdülbaki Efendi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasında Atatürk'e destek vermiş gerçek vatanperverlerden birisidir" (Nalbantoğlu, 1994: 13). Mustafa Kemal'in kendisi için göndermiş olduğu 13 Ağustos 1919 tarihli ikinci mektup ise "Bitlis, Küfrevizade Şeyh Abdülbaki Efendi'ye" hitabı ile başlar (Atatürk, 1961: 939-940). Anter, Şeyh Abdülbaki Küfrevi'nin Mustafa Kemal konusunda kendisine, "Osmanlı, kendisinin idamına karar vermişti ve Osmanlı devletince, Kürtler için her zaman söylenen "eşkıyalık" sıfatı ona da verilmişti. Fakat ben ve diğer Kürt şeyh, bey ve ağalar onu koruduk. Erzurum Kongresi'ni akdettiklerini" söylemektedir (Anter, 2011: 84). Sonra Kâhtalı Hacı Bedir Ağa ve Dersimli Diyar Ağa ile de Sivas Kongresi yapmışlardır. Mustafa Kemal'in, üçüncü mektubu 24 Ağustos 1920 tarihlidir ve "Bitlis'te Küfrevizade Şeyh Abdülbaki Efendi'ye" hitabı ile devam eder (Tevetoğlu, 1973: 22-23). Mustafa Kemal, dördüncü mektubunu 27 Şubat 1922 tarihinde "Bitlis'te Küfrevi Şeyhi Abdülbaki Efendi'ye" (Tevetoğlu, 1973: 23) ve son mektubu ise 4 Mart 1922 tarihlidir o da "Bitlis'te Küfrevizade Şeyh Baki Efendi'ye" hitabı ile son bulmaktadır (Tevetoğlu, 1973: 23-24). Bu hitaplardan da Abdülbaki Efendi'nin gerek Osmanlı Devleti ve gerekse de cumhuriyet öncesi değişim yanlısı kesimle bir eklemlenmenin içine girdiğini göstermektedir.

Mustafa Kemal'in Küfrevilerle kurduğu diyalog, onların toplumda kanaat önderi rolüne sahip olduklarını göstermektedir. Kanaat önderleri, toplumun işleyişinde, gündelik rutinlerin gerçekleştirilmesinde meydana çıkan sorunların çözülmesinde rol aldıkları gibi düğün ve cenaze gibi kültürün olağan işleyişinde de toplumun önünde giden ve aynı zamanda topluma mihmandarlık yapan liderlerdir (Ulutaş, 2015: 3). Toplumda bu şekilde ortaya çıkan kanaat önderleri aynı zamanda "doğal lider"lerdir. Çünkü toplum bu insanları kendi içerisinde çıkarmıştır. Bunlar da buldukları yerin ilim ve kültür hayatında canlılık meydana getirmişlerdir. Ayrıca dini kimlikleriyle İslami ahlak ve maneviyatın yaygınlaşmasına öncülük etmişlerdir. Bu da toplumsal dokunun güçlenmesi için kardeşlik ortamının geliştirilmesine katkı sunmuştur.

Abdülbaki Küfrevi'nin 1943 yılında vefatından sonra eğitimini Küfrevi Tekkesinden alan oğlu Şeyh Nesim Küfrevi, tekkenin dördüncü postnişini olmuş ve bunu da vefat tarihi olan 1950 yılına kadar sürdürmüştür. Vefat ettiği zaman dedesi Şeyh Muhammed Küfrevi'nin türbesine defnedilmiştir (Kutlu, 2006: 54).

1914 yılında Bitlis'te başlayan "Bitlis İsyanı" ile cumhuriyetin ilanından sonra gerçekleşen "Şeyh Said Hadisesinin" dışında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde tekke ve medrese kaynaklı başka bir başkaldırı olmamıştır. Devlet, şeyhlerin kendisine olan bağlılıkları ve savaşlarda göstermiş oldukları yararlılıkları göz önünde tutarak Küfrevilerde olduğu gibi diğer aileleri de ekonomik açıdan desteklemiştir. Osmanlı Devleti bunu daha önce kurmuş olduğu Nakibul Eşraf Kurumu sayesinde Arvası, Küfrevi ve diğer seyit aileleri maaşa bağlayarak göstermiştir.

Küfrevi Tekkesinin dışında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde kurulan tekkelerin

şu işlevlerinden söz edilebilir. Birincisi, talebeler edep ve adapla beraber fıkıh, kelam, tefsir ve mantık gibi en az 12 dalda eğitim ve öğretime tabi tutulmuşlardır. İkincisi ise buralarda görev yapan âlimler her zaman devlete bağlı kalmış ve talebeleri de bu doğrultuda yetiştirilmişlerdir. Üçüncüsü, toplumun ihtiyaç duyduğu molla ve âlimlerin çıkmasına neden olmuşlardır. Dördüncüsü ise bu tekkeler Arapça, Farsça ve Kürtçe ile birlikte Şafii fıkının öğretildiği mekânlar olmuştur.

Tekkelerin tamamlayıcı versiyonu olan medreseler de buldukları yerlerde zamanın barış ve huzurunu temin eden en büyük güç olmuşlardır. Aşiretler arası kavgalar ile kan davaları bu medrese mekânlarında çözülmüş ve bu durumlarda şeyhler her zaman arabulucu rolü oynamışlardır (Bruinessen, 2004: 113-114). Ayrıca medreseler Müslümanların ahlaki üretimi yapan kurumlar olmasının yanı sıra İslami bilgi üreten eğitim kurumları da olmuşlardır. Buralarda halkın ve kurumların temel ihtiyacı olan ilim adamı yetiştirilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra tekke ve zaviyelerin kaldırılarak işlevsizleştirilmesi süreci o tarihten itibaren İslami bilgi kaynağının kurutulmasına neden olmuştur. Bilgi üretimi yapılamadığı için onun yerine daha önce üretilen bilginin tekrarı üzerinden okumalar yapılmıştır (Arslan, 1989: 135). Ahlak üretimi ile birlikte bilgi üretiminin yapılamaması modern dünya ile İslam toplumu arasındaki dengeyi bozmuştur. Çağın gerisinde kalan bu kurumun yeniden inşasına da gidilememiştir. Bu nedenle de Müslümanlar bugün postmodern dünyanın sorunlarına cevap verememek gibi bir sorunla karşı karşıya kalmışlardır. Zamana yenilen medreseler Müslümanların yaşadığı teknolojik yenilgi ile beraber sosyal yaşamlarını idame ettirebilecekleri ahlaki gelişimi de sunamadıkları için dünyevi yenilgiye uğramışlardır. Batı dünyası ise inşa ettiği üniversitelerde teknoloji üretimi yapmış ve buna dünyevi seviyede de ahlaki gelişimini ilave ederek coğrafyasını yaşanılır kılmıştır.

2.Aristokrasi ve Küfreviler

Klasik düzeyde üç tip aristokrat ailelerden söz edilebilir:

- 1.Askerî aristokratlar
- 2.İktisadi aristokratlar

3.Siyasi aristokratlar (Mills, 1974: 385). Bunların dışında dini, hem dini ve hem de siyasi aristokratlardan da söz edilebilir. Aristokratlar, asaletli insanlardır ve geçmişe dayalı kurdukları köprüleri vardır. Ayrıca iyi bir öğrenim görmüş ekonomik, sosyal ve siyasal gücü uzun yıllar ellerinde bulundurmışlardır. Bunların yönetim biçimine de “aristokrasi” denilir. Aristokrat aileler varlıklarını veraset üzerinde sürdürürler ve toplumsal birer artıktırlar.

Küfrevilerde oluşan aristokrat yapının ise Mills’in yaklaşımının ötesinde kendini hem dini ve hem de siyasi yapı üzerinde ve üç faktör dâhilinde inşa ettiği görülmektedir:

Bunu belirleyen birinci faktör “dış neden”dir. Arvasilerde olduğu gibi Küfrevilerde hem dini ve hem de siyasi aristokrat ailelerdendir. Arvasiler Bağdat’tan Anadolu’ya göç etmişlerdir. Küfreviler ise Muhammed Küfrevi’nin babası, Şirvan’ın saygın âlim ve mutasavvıflarından olan Şeyh Yusuf İzzeddin el-Bağdadî el-Kûfî el-Medenî ile Halid Bin Velid’in soyundan gelen annesi seyide Halide Hanım, Medine’den Irak’a gelmiş buradan da Küfra’ya göç etmişlerdir (Serdar, 2019: 1). Bu nedenle ailelerin aristokratlığı kışladan, bürokrasiden veya Şevket Süreyya Aydemir’in ifadesiyle topraktan gelmekten ziyade asaletlerinden gelmektedir. Bu asalet de tekke ve medreseden beslenmiştir yani dinidir. Cesim Küfrevi, dedesi Muhammed Küfrevi’nin Haseni kolundan seyit olduğunu söylemektedir (Serdar, 2019: 36). Küfrevi Tekkesinden verilen eğitim ve yetiştirilen ha-

lifelere verilen icazet beraberinde din üzerinden yeni bir “kimlik” inşasını meydana getirmiştir.

Aristokrat ailelerin işlevleri arasında siyaseti araç sallaştırarak merkez ile taşra arasında köprü kurmak gibi bir vazifeleri de vardır. Nesim Küfrevi klasik düzeyde tekke geleneğini sürdürerek Küfrevi Tekkesinin doğuya bakan yüzü olmuştur. Ailenin batıya bakan yüzünü ise kardeşi Kasım Küfrevi'nin siyasette rol alması ile yaşatılmıştır. Kasım Küfrevi şeyh olmakla beraber daha çok siyasetle tanınmış bu da politik kimliğinin dini kimliğinin önüne geçmesine neden olmuştur. Bu iki ayrı rolün mevcudiyeti aile içinde zaman zaman bir takım tartışmaların başlamasına da neden olmuştur. Küfrevi'nin siyasette aktif rol alması 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimde Demokrat Parti'den Ağrı milletvekili seçilmesiyle başlamış (TBMM Albümü, 2010: 542) ve 27 Mayıs 1960 tarihinde yapılan hükümet darbesine kadar devam etmiştir. İkinci aşama ise 1965'te Yeni Türkiye Partisi ile başlamış ve 1969 yılında da Cumhuriyetçi Güven Partisi ile devam eden Ağrı Milletvekili sürecidir. Daha sonra 14 Ekim 1973'te başlayan ve 12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleştirilen hükümet darbesi ile son bulan Ağrı Senatörü süreci de vardır.

Dış nedeni belirleyen “İslam”dır. Kasım Küfrevi'nin siyasette aktif rol alması İslam sayesinde olmuştur.

Aristokrat yapıyı belirleyen ikinci faktör “iç neden”dir. Tekkenin ilk kurucusu Muhammed Küfrevi, ilk evliliğini Fersak şeyhlerinden birisinin kızı Baziğa Hanım, ikinci evliliğini ise ilk halifesi Seyit Mehmet Emin Efendi'nin kız kardeşi seyide Fatma Hanımla yapmıştır. Aristokrat Kürt aileler evliliklerini evvela aile içinde amca, hala, dayı ve teyze çocukları arasında yani “iç evlilik”, ikinci aşamada ise kendileriyle eş değer gördükleri diğer ağa, şeyh ve seyit ailelerle dış evlilikler yaparak gerçekleştirirler. Dış evlilikler arttığı oranda da aristokrat ailelerde çözümler başlar. Bu nedenle aristokrat ailelerden Arvasilerde olduğu gibi Küfrevilerde de iç evlilik yaygındır. İç evlilik iki nedenle yapılır. Birincisi, asalet nedeniyledir. Örneğin Küfrevilerin, Şirvan'ın aristokrat ailelerinden Şirbeyler hanedanıyla da akrabalıkları bulunmaktadır. Muhammed Küfrevi'nin büyük oğlu Şeyh Abdülhadi Efendi, Şirbeyler Hanedanı mensubu Mir Muhammed Küfrevi'nin kızı Cemile Hanım'la evlenmiştir. Küçük oğlu Şeyh Abdülbari Küfrevi ise Mir Muhammed'in oğullarından Şeyhi Beyin kızı Aliya Hanımla evlenmiştir (Erden, 2002: 34). İç evliliğin zorunlu bir neticesi olarak Aliya Hanım eşi Şeyh Abdülbari'nin Ağrı Eleşkirt'te vefatından sonra Bitlis'e dönmüş eşinin yeğeni Şeyh Nesim Küfrevî ile evlenmiştir. Bu evlilik asalet nedeniyle olmuştur. Nesim Küfrevi, eşlerinden biri Arvasilerden olmak üzere toplam beş evlilik yapmıştır (Serdar, 2019. 142) Muhammed Küfrevi'nin torunu Şeyh Abdülvehhâb Küfrevi ise Küfrevî şeyhlerinden Zübeyir Efendinin kızıyla evlenmiştir. İkincisi ise fakirlik nedeniyledir. Fakir aileler ekonomik açıdan sıkıntı çektikleri için iç evlilik yaparlar.

Belirleyici olan üçüncü faktör ise aristokrat ailelere mensup insanlar mezar yeri olarak doğdukları köy, kasaba veya illeri tercih ederler. Doğdukları her köy, kasaba veya il kendileri için aristokratlar mezarlığıdır. Muhammed Küfrevi her ne kadar Küfra sınırları içerisinde dünyaya gelse dahi Bitlis'e göç etmiş ve orada kurduğu yapı sayesinde daha çok Bitlisli olarak tanınmıştır. 1898'te vefat eden Muhammed Küfrevi'nin merkatının uzun yıllar tekke faaliyetlerini sürdürdüğü Bitlis'te olması bu nedendir. Merkatın üzerine türbenin yapılması ve aile efradının da bu türbe içinde konumlandırılması aristokrat ailelere özgü hasletlerdendir. 1943 yılında vefat eden Abdülbaki Küfrevi'nin cenazesi ise o günkü imkânsızlıklar göz önünde bulundurularak Cumhurbaşkanı İnönü'nün girişimleri sonucu Eyüp Sultan Mezarlığı'na defnedilmiştir. Daha sonra 1944 yılında oğlu Şeyh Nesim Küfrevi'nin girişimleri sonucu cenazesi buradan alınmış ve Bitlis'te bulunan türbeye nakledilmiştir. Diğer oğlu Şeyh Abdülhadi Efendi de türbeye defnedilmiştir. Daha sonra vefat

eden Şeyh Nesim Küfrevi ve eşinin de mezarları bu türbededir. 1906 yılında vefat eden Seyit Mehmet Efendi ile daha sonra vefat eden oğlu ve gelininin mezarları ise Küfrevi Türbesi'nin hazinesinde bulunmaktadır. Üçüncü faktörü belirleyen "coğrafya"dır. Eyüp Sultan Mezarlığında bulunan mezara ise vasiyeti üzerine 3 Aralık 1992 tarihinde vefat eden Kasım Küfrevi defnedilmiştir (Serdar, 2019: 160). Kasım Küfrevi, mezar yeri olarak Küfrevi Türbesi yerine Eyüp Sultan Mezarlığını seçmesi kendi bağlamında doğrudur. Çünkü Kasım Küfrevi Yassıada Mahkemesinde yapmış olduğu savunmasıyla (Ağaoğlu, 2004) şeyhliğini zaten orada bırakmıştı. Bunun bilinci içerisinde hareket etmesi ve mezar yeri olarak da türbenin dışında kalması bu nedenledir.

Dış neden, iç neden ve coğrafya gibi üç neden Arvasilerde olduğu gibi Küfrevilerde de aristokrat duruşu belirleyen bariz faktörler olmaktadır (Kıran, 2021: 128-130).

3.Cumhuriyet Tarihi Boyunca Küfreviler ve Siyaset

3.1.Küfreviler ve Sürgün

Cumhuriyet öncesi aristokrat Kürt ailelerinin kaderi olan sürgün, cumhuriyetin ilanından sonra da hafıza kaybı yaşamaları için en az üç defa yaşatılmıştır.

Şeyh ve seyit aileleri inşa ettikleri tekkeler aracılığıyla toplumda İslam'ı yaşama ve yaşatma pratiğinin dışında gayri resmi düzeyde de olsa sosyal düzenin devamı için kanaat önderi olmuşlardır. Bu nedenle bir takım işlevleri üstlenmeleri toplum içinde önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bu aristokrat kesimler toplumsal ilişkilerde gerek sorun çözüme ve gerekse de bilginin yayılması ve aktarılmasında tampon mekanizma görevi görmüşlerdir. Din, siyaset, ekonomi gibi pek çok alanda söz sahibi olan bu insanlar, toplumsal ilişkilerde önemli bir mevki, sorunlarda da önemli bir merci olmuşlardır (Ulutaş, 2015: 49). Bu gerçek bilinmesine rağmen aristokrat Kürt aileler her zaman sürgün edilmişlerdir. Bu ailelerden biri de Küfrevilerdir.

Küfreviler üç defa sürgüne gönderilmişlerdir. Birincisi, Şeyh Abdülbaki Efendi'nin 1916 yılında Sultan V. Mehmed Reşat döneminde Trablusgarp'a sürgüne gönderilmesiyle başlamıştır (Serdar, 2019: 44).

1925 yılında gerçekleştirilen ve çok hazin bir şekilde neticelenen Şeyh Said Hadisesinden sonra ikinci sürgün gerçekleştirilmiştir. Bu hadise ortaya çıktığı zaman tekkenin başında bulunan Şeyh Abdülbaki Efendi çıkan hadiseyi desteklemediği gibi karşı da çıkmıştır. Buna rağmen Küfrevi ailesi teselli mükâfatı olarak Cumhuriyet döneminin ilk sürgünü olan 1926'da zorunlu iskâna tabi tutularak İzmir'e gönderilmiştir. Ancak yaşanan hava değişiminin aile üyelerini rahatsız etmesi üzerine İstanbul Edirnekapı semtine gitmelerine müsaade edilmiştir (Anter, 2011: 83-84). Sürgünle beraber tekke kapatılmış ve tekkeye ait kitaplar imha edilmiştir. Birinci ve İkinci sürgünlerle doğdukları toprakları terk eden aristokrat Kürt ailelerinden Arvasi ve Küfrevi aile bireylerinin de içinde yer aldığı küçük bir grup uzun bir süre sürgünde tutulmuş, ailelerin diğer fertlerinin ise 1927 yılından itibaren topraklarına dönmelerine müsaade edilmiştir Onların bu dönüşleri kendilerini daha güçlü kılmıştır.

27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirilen hükümet darbesinden sonra ise üçüncü sürgün gerçekleştirilmiştir. Daha sonra darbeyi yapan Milli Birlik Komitesi üyeleri kendi aralarında anlaşmamış ve sonuçta komite üyelerinden 14 kişi tasfiye edilerek yurt dışına gönderilmiştir. Tasfiye edilenlerden Numan Esin, anılarında "Bizim o tarihte bir endişemiz vardı. Acaba bir ayaklanma olur mu diye. Elli beş ağayı da o sebeple yönetim tutuklamıştı. Onları, güvenlik önlemi aldırarak,

Sivas'ta nezaret altında bulunduruyordu" demektedir (Esin, 2005: 364). Hükümet darbesinden sonra Sivas Kampı'na gönderilen insanlar Kürt olduklarını bu kampta öğrenmişlerdir.

27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirilen hükümet darbesinden sonra İstanbul Harp Akademi'sinde görev yapmakta olan Albay Vefa Poyraz, görevinden ayrılmış ve Bitlis'e sivil vali ve aynı zamanda belediye başkanı olarak atanmıştır. Poyraz, anılarında "O tarihte Diyarbakır'da Sıkıyönetim Komutanı olan Tümgeneral Cemal Tural, bölgeden gözaltına aldığı, "ağa", "şeyh" diye vasıflandırılan kişileri, Sivas'taki bir askeri kışlaya gönderdi. Bu arada, benden de Bitlis yöresindeki ağa ve şeyhleri gözaltına alıp Sivas'a sevk etmemi istedi. Tümgeneral Tural'ın bu tavrını tasvip etmem mümkün değildi. Kendisi ısrar etti. Ama, tüm ısrarları göz ardı ederek, Bitlis'ten hiç kimseyi Sivas'a göndermedim" demektedir (Poyraz, 2008: 74-75). Poyraz'ın bu konuda yanıldığını ifade etmek mümkündür. Çünkü Bitlis'te Arvasi ailesinden Selahattin İnan Yassıada'da oğlu Abidin İnan ise Diyarbakır'da tutuklanmıştır. Küfrevilerden ise Cemil Küfrevi Sivas'a sürgüne gönderilmiştir.

Eskilerin ifadesiyle Demokrasi ve Özgürlük Adası olarak tanımlanan Yassıada da 14 Ekim 1960 tarihinde Demokrat Parti'ye mensup milletvekilleri ve politikacılar gibi Kasım Küfrevi de yargılanmıştır (Erer, 2010: 249). İrfan Küfrevioğlu'nun değerlendirmesine göre "Dayısı Kasım Küfrevi, Yassıada'da yargılanırken darbeden dört gün sonra ailesinden Cemil Küfrevi'nin de içinde yer aldığı ağa, şeyh, seyit ve aşiret reislerinden oluşan toplam 485⁶ kişi "Küçük Yassıada" olarak tanımlanan Sivas Kabakyazı Askeri Kışlası'nda tutuklanmışlardır" (telefon görüşmesi, 2021). Sürgüne gönderilen ağa, şeyh ve aşiret reislerine somut bir suç isnat edilememiştir. Temel dayanakları bunların Demokrat Parti sempatzanı olmalarıydı ama bu da ispat edilemediği için serbest bırakılmışlardır. Yaşatılan bu üçüncü sürgün Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin sosyal dokusunu aristokrat Kürt ailelerin lehine, aristokrat olmayan kesimlerin ise aleyhine neticelenmiştir. Çünkü gerek Osmanlı Devleti ve gerekse de Cumhuriyetin ilanından sonra nüfuz sahibi aileler bu nüfuzlarını büyük oranda korumuş bunu da siyasi arenada buldukları bölgelerde belirleyici rol olarak kullanmışlardır. Siyasi partilere gelince onlarda siyasete atılmak isteyen bu nüfuzlu ailelere mensup ağa ve şeyhleri merkezden uzak parti teşkilatlarında aracı olarak kullanmışlardır. Kasım Küfrevi ve ailesi de bu nüfuzlu ailelerdendir. Bütün siyasal iktidarlar için bu aristokrat kesimler oy deposu olarak görüldükleri için seçimlerde tercih edilmişlerdir.

Risale-i Nur Cemaati içinde âlim yönüyle bilinen Mehmet Kırkinci, anılarında Sivas'ta tutuklu kaldıkları süre içerisinde dini sohbet yapıldığını ve "Kur'an bilmeyenlere Kur'an öğretmeye başladık. 1954 dönemi mebuslarından Rıfat Ökten de orada Kur'an-ı hatmetti" demektedir (Kırkinci, 2007: 134). Sivas'ta altı ay tutuklu kalıdıktan sonra Kırkinci gibi çok sayıda tutuklu beraat etmiştir. 19 Ekim 1960 tarihinde çıkarılan 2510 Sayılı Mecburi İskân Kanununa Ek 105 Nolu Yasa çerçevesinde geriye kalan bazı tutuklular ise Antalya, Burdur, İzmir, Muğla, Afyon, Isparta, Manisa, Çorum ve Denizli illerine sürgüne gönderilmişlerdir (Beşikçi, 1992: 462). Aynı tarihlerde Türkiye'nin batı illerinde örneğin Eskişehir'de Emin Sazak, Adana'da Kasım Gülek ve Cavit Oral ve Manisa'da ise Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu gibi toprak ağalarının hiçbiri ise sürgüne gönderilmemişlerdir.

Yaşanan bu sürgün aynı zamanda hapis olmakla beraber aristokrat Kürt ailelerini oluşturan bireylerin her biri kendi yaşantılarında şu veya bu şekilde birer parantez açtıkları için hiçbir zaman hapishanede kalmayı tercih etmemişlerdir. Çünkü hapishane onlar için Deleuze'ün ifadesiyle bir kaçış çizgisi olmuştur (Negri, 2013: 21). Tarihin her döneminde sürgüne gönderilmeleri bu nedenle olmuştur. Bu ailelerin doğdukları coğrafyalardan eşzamanlı olarak uzaklaştırılarak sürgüne

6 Bu sayı daha sonra 55 olmuştur (Ferzende Kaya, Mezopotamya Sürgünü Abdülmelih Fırat'ın Yaşam Öyküsü, İstanbul: Anka Yay. 2003, s.156.

gönderilmeleri onların gittikleri yeni coğrafyalarda tanıştıkları insanlarla paralel hayatlar yaşamalarını zorunlu kılmıştır. Çünkü bu sonuç onlar için Anderson'un ifadesiyle yeni tanıştıkları insanlarla aynı doğrultuda hareket etmeleri için tarihsel bir yenilikti (Anderson,1993: 214). Sürgün sonrası yaşanan paralellikler yeni siyasal sonuçlar doğurmuş eskinin kendini yeni kodlar üzerinde konumlandırmasına neden olmuştur.

3.2.Küfreviler Din ve Siyaset

3.2.1.Kasım Küfrevi ve Şeyhlik

Kasım Küfrevi, 1920 yılında Bitlis'te doğmuştur. Abdülbaki Küfrevi'nin ikinci oğludur. Babasından fıkıh, tefsir ve kelim dersleri almıştır. Başta Kürtçe olmak üzere Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca ve Almanca gibi birkaç dil bilen, şeyhlik gibi bir formun yanında aynı zamanda entelektüel birikime de sahip olan Küfrevi, tek eşliliği tercih ederek bu konuda çok eşliliği tercih eden diğer şeyhlerden de ayrılmaktadır.

Kasım Küfrevi, Doğu'da yüzyılların birikimi olan tekke ve medreselerinin geleneksel eğitimini ihmal etmemiş, seleflerinden aldığı ilim ve tasavvuf icazetlerini haleflerine devrederek bu metodu sürdürmüştür. Ağrı ve civar illerde tanınmış ve üç kişiye icazet vermiştir. Birincisi, talebesi Molla Muhammed-i Kasori'dir. Kasım Küfrevi'nin babasından aldığı icazet silsilesinde Molla Halil Siirdi, Rafi, Fahreddin er-Razi ve Gazali gibi âlimlerin yer alması, Şark medreselerinin Nizamiye medreselerinin bir devamı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Kasım Küfrevi'nin tarikat silsilesi Şeyh Abdülbâki, Şeyh Abdülhadi, Muhammed Küfrevi, Seyit Taha Hakkâri vasıtasıyla Hâlid el-Bağdadi'ye ulaşmaktadır. İkincisi, büyük amcası Şeyh Abdurrahman'ın torunlarından Patnoslu Şeyh Abdülvahap Küfrevi'ye icazet vermiş daha sonra yerine tayin etmiştir (İslam Ansiklopedisi, 2019: 102). Üçüncüsü ise Şeyh Şeyh Vahyeddin Küfrevi'dir.

Kasım Küfrevi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden mezun olmuştur. "Nakşibendiliğin Kuruluşu ve Yayılışı" adlı doktora tezini 1949'da bu fakültede tamamlamıştır.⁷ Hazırlamış olduğu bu tez Türkiye'de Nakşibendilik üzerine yapılan ilk tez çalışmasıdır. Küfrevi, bu tezinde Nakşibendiliğin yayılmasında etkili olan önderlerin hayat hikâyeleri anlatmaktadır. Küfrevi tezini hazırlarken Halide Edip Adivar'dan destek görmüştür. Tez savunması sırasında jüri üyelerinden Adivar diğer üyelere "Beyler, Nakşibendi Tarikatı dalında Küfreviler otoriterdirler. Burada ödevimiz, Kasım Bey'in izahlarından yararlanmaktır" demesiyle Küfrevi doktor olmuştur (Anter, 2011: 295).

Bunun dışında Kasım Küfrevi'nin yapmış olduğu başka bilimsel çalışmalarda bulunmaktadır. Birincisi, Hazreti Peygamber'e Dil Uzatanlar adlı çalışması, M. Rodinson'un, Mahomet adlı kitabına reddiye olarak yazdığı bir çalışmadır. Küfrevi, bu çalışmasında oryantalistlerin ve Müslüman âlimlerin görüşlerini bilimsel bir metotla ele almış ve değerlendirilmiştir. İkincisi ise Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri adlı eseri ise İbrahim Hakkı'nın 192. ölüm yıl dönümü dolayısıyla 1972'de İstanbul İl Genel Meclisi'nde vermiş olduğu konferansın metnidir. Bunların dışında başka çalışmaları da bulunmaktadır.⁸ Küfrevi bu çalışmalarıyla uzun bir dönemden beri yenik düşen İslam medeniyetinin asil bir savaşı gibi davranmıştır.

7 "Nakşibendiliğinin Kuruluşu ve Gelişimi", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü (no:337). İstanbul 1950.

8 Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi'nde aralarında "Besmele, Fâtıma, Fatıha ve Gazali" maddelerinin de bulunduğu yirmi civarında madde Kasım Küfrevi'nin imzasıyla yayımlanmıştır. Ayrıca "Gazneliler ve Selçuklular Devrinin Tezkihi" adlı makaleleri bulunmaktadır (İslam Ansiklopedisi, EK-2 Cilt, TDV Yay., Ankara, 2019, s.102).

3.2.2. Kasım Küfrevi ve Siyaset

Kasım Küfrevi babası tarafından ilimle kendisine aktarılan şeyhliğinin yanında 1950 yılından itibaren aktif siyasete de katılmıştır. “Demokrat Parti içinde soyadının etkisiyle Ağrı ve çevresinde partisine kazançlar sağlamıştır. Halk, Küfrevi ailesine duyduğu saygı ve sevgiyi onun partisine destek vererek göstermiştir” (Arvas, 2020: 2715). Çok partili hayata geçiş evresinde kurulan yeni partilerin ve iktidarın oy kaybı Atatürk döneminde tasfiyeye uğramış şeyh ve ağa profiline desteği partiler tarafından önem kazanmaya başlamıştır. Nitekim bu durum şeyh ve muhtelif tarikat üyelerinin meclis içinde faal rol oynamasını beraberinde getirmiştir.

Aile içerisinde siyasete atılan ilk kişi Şeyh Kasım Küfrevi’dir. Yeğeni Cesim Küfrevi’nin anlatımına göre Said Nursi kendisine “Kasım Küfrevi’nin siyasete atılacağını işittim, girmezse daha iyi olur. Sizler, yani Küfreviler birer taşsınız. Böyle asil insanlar siyasete girmemelidir” dediğini söylemektedir (Şahiner, 2005: 337).

Küfrevi’nin siyasette aktif rol alması iki aşamalı olmuştur. Birincisi, 14 Mayıs 1950’de yapılan genel seçimde Demokrat Parti’den (DP) Ağrı Milletvekili seçilmesiyle başlamıştır. Bunu 1954 seçimlerinde aynı partiden tekrar milletvekili seçilmesi takip etmiştir (TBMM Albümü, 2010: 612). Ertesi yıl gazetecilere yayımladıkları haberler dolayısıyla haklarında dava açılması halinde, haber konusu iddiayı ispat etme hakkının verilmesini öngören “ispat hakkı” diye bilinen ve 19 kişiden oluşan grubun içinde yer alarak Demokrat Parti’den istifa etmiştir (Yalman, 1970: 327). İstifa sonrası Hürriyet Partisi’ne (HP) geçen Küfrevi, Gazeteci Emin Karakuş’un değerlendirmesine göre Menderes’in çeşitli kanunsuz davranışlarıyla karşı karşıya kalmıştır (Karakuş, 1977: 360). Küfrevi, aynı yıl birbirini seven insanların kurmuş olduğu Hürriyet Partisi’nde kurucu-yönetici olarak görev almıştır. Bu gelişmeyle birlikte parti içi muhalefet harekete geçmiş ve DP’li 11 milletvekili, 2 Mayıs 1955’te TBMM’ye verdikleri önergeyle Yargıtay’ın 16 Mart 1949 tarihli Tevhidi İçtihat Kararı’nı kaldırılarak, basına ispat hakkı tanınmasını sağlayacak bir madde eklenmesini istemiştir.

Hürriyet Partisi (HP) 1957’de yapılan genel seçimde oyların yüzde 4’ünü alabilmiş ve 4 milletvekili kazanmıştır. Bu seçimde meclise bağımsız giren tek milletvekili Küfrevi olmuştur (TBMM Albümü, 2010: 690). Ancak Küfrevi daha sonra tekrar DP’ye geçmiştir. 24 Kasım 1958’de toplanan HP’nin Genel Kongresi’nde partinin kapatılmasına ve mallarının da CHP’ye devredilmesi kararı alınmıştır. Çünkü Hürriyet Partisi, Cihad Baban’ın ifadesiyle bir parti olmaktan ziyade masa etrafında toplanan insanların birbiriyle fikir yarışmaları yaptıkları bir akademi manzarası gösteriyordu (Baban, 1970: 369). Kurulduğu günden beri niteliği bakımından küçük muhtevası bakımından ise kuvvetli bir parti olan Hürriyet Partisi beklenen heyecanı siyaset yapan milletvekilleri ile beraber yaratamadığı için CHP ile birleşmek mecburiyetinde kalmıştır. Onun bu girişimi HP’nin intiharı ile neticelendiği için kısa bir süre sonra siyasi partiler mezarlığına gömülmesine neden olmuştur. Böylece Küfrevi’nin siyasi arenadaki ilk aşaması 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşen hükümet darbesi ile son bulmuştur.

Milli Birlik Komitesi üyelerinden Numan Esin, anılarında 27 Mayıs sürecini değerlendirirken Demokrat Parti’nin gelişen olayları okuyamadığını örneğin, “Demokrat Parti iktidarları kendi içlerinden kopan bir Hürriyet Partisi olayını derinliğine kavrasalardı, Türkiye daha 1957’de demokratik gelişmesindeki tıkanıkları aşar, 1960 İhtilali’ne gelmesi söz konusu bile olmazdı” demektedir (Esin, 2005: 365). Esin’in değerlendirmelerinde haklılık payı olmakla beraber Kasım Küfrevi’nin, Menderes’in Bayar ve İnönü arasında iki değirmen taşı gibi öğütüldüğünü gördüğü için Hürriyet Partisi’ne geçmesini de yadırgamamak gerekir.

Diğer taraftan Küfrevi, Yassıada yargılamalarında Bayar, Menderes ve DP'lileri suçlayıcı açıklamalarda bulunmuştur. Bu yargılamalarda kendisini Avukat Ercüment Berker savunmuştur (Aydın, 2015: 49). Sonuçta içinde Küfrevi'nin de yer aldığı 47 milletvekili beraat etmiş onların dışında DP'ye mensup milletvekillerinin tamamı en az 4 yıl 2 ay ile 20 yıl arası ceza almışlardır. Ayrıca 30 kişi müebbet, Bayar ve Menderes'in içinde yer aldığı 14 kişi ise ölüm cezası ile cezalandırılmıştır (Burçak, 1976: 279-282). Küfrevi'nin almış olduğu bu beraat kararı kendisi ile sınırlı kalmış DP'lilerin vicdanında ise onu ebediyete kadar mahkûm etmiştir. Küfrevi, şeyhliğiyle aynı partide siyaset yaptığı arkadaşlarına darbenin yapıldığı 27 Mayıs sabahına kadar Tanrının kendisine bildirdiği ihtarların hiçbirisini idrak edemediği için bunları partili arkadaşlarıyla paylaşmamıştır. Bu sonuç onu tamamıyla DP camiası içinde dışlamış ve kendi köşesine çekilerek ölümünü beklemesine neden olmuştur (Menderes ve Akyol 2011).

Yassıada Mahkemesinde yargılanan Samet Ağaoğlu, Marmara'da Bir Ada isimli kitabında Küfrevi'nin "Doğu illerinin bu zarif, ecdat postuna, sakal, sarık ve teşbih ile değil, İstanbul'un en tanınmış terzilerinden yapılmış son moda elbiseleri, bu elbiseler kadar gözünün rengine de uygun sülka kravatıyla, cilalı denecek kadar ustaca traşlı yüzü ile oturan şeyhi. Demokrat Parti'ye ve onun liderlerine, en kızgınlardan daha kızgın bir insan gibi konuştu. Hürriyet Partisi'nin kuruluş sebeplerinin şahsi köklerini unutmış gözüktü. Evet, Demokrat Parti diktatörlüğe gidiyordu, bu yolu açan da Menderes'ten daha yüksek makam sahibi bir kimse idi, Bayar'ın ismini söylemekten çekiniyordu, Buna rağmen neden tekrar Demokrat Parti'ye dönmüş olduğunu da kendisine yapılan tehdit ve baskılara bağladı" dediğinden söz eder (Ağaoğlu, 2013: 285). Küfrevi yapmış olduğu savunmalarıyla dik duramamış, Menderes ve arkadaşlarını ipe götürenler kervanına katılmıştır. Ağaoğlu, cezaevi günlüklerini tuttuğu hatıralarında Küfrevi'nin Bayar'a yönelik ithamlarını özetlerken "Yazmayı unuttum! Kasım Küfrevi ağır konuştu! Bayar'ı ittiham (suçlamak) etti. Bayar'ın cevabı ağır!" oldu demektedir (Ağaoğlu, 2013:120).

Bayar'a gelince o da 5 Mayıs 1964 tarihinde almış olduğu Kayseri Cezaevi Günlüğü isimli hatıra kitabında Küfrevi ile ilgili "Bugün öğleden önce eski Ağrı Milletvekili Halis Öztürk odama geldi. Ağrı'dan ve Ağrı seçimlerinden bahsettik. Bu arada aklıma eski mebus Şeyh Kasım Küfrevi geldi. Bu zat, Yassıada duruşmaları sırasında malum ve mahdut bazı sanıkların yaptığı gibi kendisini kurtarmak için, icat ve iddia olunan günahları! Bizim sırtımıza yüklemişti" demektedir. Bayar, notlarının devamında muhatabı Öztürk'e, "Kasım Küfrevi mahkemede, partiden ayrıldıktan sonra, hayvanları için hazırlattığı kışlık otları yaktırdığımızı söylemişti ve bu suretle aleyhinde bulunduğumuz için tekrar Demokrat Parti'ye döndüğünü iddia etmişti. Sözleri doğru mudur? Halis Öztürk tereddüt etmeden hemen cevap verdi: Yalan, bu, Kasım'ın ne koyunu ne de otu vardır ki yakılsın" demektedir (Bayar, 1999: 230). Küfrevi'nin kurulu düzene bir itirazı olmamıştır. Cumhuriyet Türkiyesi'nin yetiştirdiği en iyi prototiplerdendir. Şeyh olmasına rağmen moderndir ve kurucu elitlerin kendisine sunduğu imkânlardan faydalanmış ve mücadelesi de kendisi için olmuştur.

Yassıada yargılamalarını ölüm sessizliği içinde terk eden Küfrevi, siyasi yaşantısının ikinci aşamasının ilk halkasını 1965'te Yeni Türkiye Partisi'nden (YTP) Ağrı Milletvekili seçilerek meclise girmesiyle başlamıştır (TBMM Albümü, 2010: 840). Nihat Erim, Günlükler isimli hatıra kitabında "Heybeli. Saat 10'da Ecevit, Satır, F. Gündoğan, M. Kılıç, M. Erten toplandık. Çalışma koordinasyonunu konuştuk. Ecevit, Y. Azizoğlu, Ali Kurthan, K. Küfrevi ve R. İskenderoğlu'nun partimize alınmasını teklif etti. Ali Kurthan için "Kürtçülük meselesinde dışarıya teması var mıdır?" diye sordum. "Yok" dediler. "Hepsini alabiliriz" demektedir (Erim, 2005: 1979). Bayar, Menderes ve DP'li milletvekillerinin çoğu karşısında hiçbir zaman büyüyemeyen Küfrevi, siyasi yaşantısını ikinci

halkasını 1969 yılında Cumhuriyetçi Güven Partisi'nden yeniden Ağrı Milletvekili seçilerek tamamlamıştır (TBMM Albümü, 2010: 904). İkinci aşamanın son halkasını da siyasi yaşamını sürdürebilmek için emsali olan diğer şeyhleri geride bırakarak 14 Ekim 1973'te Adalet Partisi'nden (AP) Ağrı Senatörü seçilerek göstermiş ve bunu da 12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleşen hükümet darbesine kadar sürdürmüştür.

Siyaset yapan aristokrat ailelerde zaman zaman aile içi çıkar çatışmaları da yaşanmıştır. Bu çıkar çatışmasının yaşandığı ailelerden birisi de Küfrevi ailesidir. Örneğin Demokrat Parti, 1958 yılında ülke çapında güçlenen muhalefet partilerini güçsüz kılmak için il ve ilçe teşkilatları ile gençlik kollarını bir araya getirerek bütün Türkiye'de "vatan cephesi" adı altında yeni bir yapılanmaya gitmiştir. Bu nedenle Van'ın Muradiye İlçesinde kurulan cephenin başına Kasım Küfrevi'nin yeğeni Cesim Küfrevi getirilmek istenmiş ama Kasım Küfrevi'nin itirazı bu girişimi engellemiştir (Arzık, 1966: 129). Cesim Küfrevi'nin damadı Nalbantoğlu bu çıkar çatışmalarını doğrularcasına "ailevi sebeplerden dolayı amca ile yeğen arasında soğukluk varmış" demektedir (Nalbantoğlu, 1994: 10).

Küfrevi, siyaset tarihimizde iki aşamalı önemli bir figürdür. Birincisi, onun evvela yaşadığı dönemin şartları göz önünde bulundurularak hem dini ve hem de modern eğitimi alan bir şeyh olmasıdır. İkinci aşama ise siyasetçi kimliğe sahip olması ve bunu da dört ayrı siyasi partide sürdürmesidir. Din adamı ve aynı zamanda "modern bir şeyh" olan Küfrevi'nin siyaseti tercih etmesi ise başka gerekçelere dayanmaktadır. Bunu da Anderson'un sözünü ettiği "Hayali Cemaatler" bağlamında düşünmek gerekir. Hayali cemaatler iki aşamalıdır. Birincisi, eski toplumu ayakta tutan kan bağı ve dini duygular işlevsizleşmeye başlamıştır. İkincisi ise milliyetçilik ve kapitalizm direnci toplumu değişime ve dönüşüme tabi tutmuştur. Bu iki sonuç beraberinde ulus devletleri meydana getirmiştir (Anderson, 1993: 19-26). Cumhuriyetin ilanı ile beraber kurucu elitler modern bir devlet inşa etmeye başlamışlardır. Bu yeni bir ulus demektir. Bu da Küfrevi'nin kendini elitlerin hayal edilmiş siyasal bir topluluk olan bu ulus rüzgârına kaptırmasına, pragmatist davranmasına ve birkaç partide siyaset yaparak uzun yıllar siyasette aktif kalmasına neden olmuştur.

Bunun dışında Küfrevi'nin yaşadığı dönüşüm için iki örnek verilebilir. Birincisi, Küfrevi'ye göre "Kürt diye milliyet yoktur. Kürtler, Türk milletini meydana getiren Müslüman diğer boylardan biridir ve asgari onlar kadar Türk'tür. Türk bir ırkın değil, bir milletin adıdır. Kürtler de, bu milletin asli unsurlarındandır. Bu gerçek; sosyal realite itibarıyla de böyledir, geçerli hukuki mevzuat itibarıyla de" demektedir (Nalbantoğlu, 1994: 37). Bu sonuç onun vardığı noktayı açıklamak açısından önemlidir. İkincisi, 1967 yılında Diyarbakır, Silvan, Siverek, Batman ve Ankara'da büyük kalabalıkların katılımıyla toplumun ekonomik, sosyal ve siyasal sorunlarını dile getirmek için mitingler düzenlenmiştir. Bu mitinglere karşı mecliste yapılan konuşmalarda Küfrevi, "Doğu ve Batı dengesizliği gibi bir problemin olmadığını Anadolu'nun Doğu'sunun da Batı'sının da bir olduğunu" söylemiştir (Beşikçi, 1992: 61).

14 Mayıs 1950 yılında Demokrat Partiden siyasete atılan Şeyh Kasım Küfrevi, 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirilen hükümet darbesinden sonra Yassıada Mahkemesinde yapmış olduğu pasif savunmalarla DP'lileri hayal kırıklığına uğratmıştır. Bu yargılamalarda beraat etmiş ama şeyhliğini mahkeme koridorlarında bırakmaktan kurtulamamıştır. Yapmış olduğu siyaset Şeyh Kasım Küfrevi'nin şeyhliğini almış ve onu dünyevi kılmıştır. Onun inişler ve çıkışlarla beraber yapmış olduğu siyaset 12 Eylül 1980 tarihinde yaşadığı ikinci hükümet darbesi ile son bulmuştur. Bu da siyasete şeyhliği ile başlayan ama bitişini dünyevilikle tamamlayan Küfrevi'nin yeğenine başından beri siyasete girmemesini tavsiye eden Said Nursi'yi de haklı çıkartmıştır.

Sonuç

Bitlis'te bulunan Küfrevi Tekkesinin kurucusu Şeyh Muhammed Küfrevi, 1775 tarihinde Siirt ve civarında hâkimiyetini sürdüren Küfre Beyliği'nin sınırları içinde yer alan Küfra Köyü'nde doğmuştur. Ünlü âlimlerden Nakşibendi Tarikatı Halidiye koluna mensup Seyit Taha'nın öğrencisi olmuş ve ondan icazet almıştır. Daha sonra onun görevlendirilmesi üzerine Küfra'dan Bitlis'e göç eden Küfrevi, İnönü Mahallesi'nde kurmuş olduğu tekkede irşada başlamış ve çok sayıda halife yetiştirmiştir. Said Nursi, Küfrevi'yi zaman zaman ziyaret etmiş ve ondan manevi dersler almıştır. II.Abdülhamid'in de onunla gönül bağı vardı.

Muhammed Küfrevi'nin vefatından sonra tekkenin başına Küfrevi'nin oğlu Şeyh Abdülhâdi Küfrevî gelmiş bunu diğer oğlu Abdülbaki takip etmiştir. Son postnişin ise Nesim Küfrevi olmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bitlis'te Nakşibendi Tarikatı'nın Hâliidi geleneğine uygun bir şekilde üç aşamalı bir tekke ve medrese geleneği olmuştur. Küfrevi ailesi ve halifeleri Bitlis başta olmak üzere Van, Ağrı, Muş, Erzurum ve Kars illerinde açmış oldukları tekkelerle tarikat geleneğine uygun olarak müderris kimlikleriyle irşat vazifesini köylere kadar yaymışlardır. Bu da Doğu Anadolu Bölgesi'nde ilim ve kültür hayatında canlılık meydana getirmiştir. Küfreviler Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde yaşayan Kürtlerle karşılıklı iki tür etkileşim içinde bulunmuşlardır. Birincisi, medrese ve tarikat geleneğini sürdüren şeyh ve seyitler, bu iki unsuru aracı ederek Kürtlere Abdulkadir Geylani'nin kurucusu olduğu Kadiri Tarikatı'nın bölgede yayılmasına neden olmuşlardır. İkincisi ise Arap asıllı olan bu seyitler, Kürtlere İslam'ı öğretmek için Kürtçe öğrenmişlerdir. Bu da zamanla onların Kürtleşmelerine neden olmuştur. Bu nedenle Küfreviler de tıpkı Arvasilerde olduğu gibi Kürtleşen aristokrat bir Kürt ailedir.

Küfreviler, üç sürgün yaşamış ve siyasette de etkili olmuşlardır. Şeyh Kasım Küfrevi, Şark medreselerinin geleneksel eğitimini ihmal etmemiş, seleflerinden aldığı ilim ve tasavvuf icazetlerini haleflerine devrederek bu metodu sürdürmüştür. Babası tarafından ilimle kendisine aktarılan şeyhliğinin yanında 1950 yılından itibaren aktif siyasete de katılmış ve bunu da 27 Mayıs 1960 tarihinde yapılan hükümet darbesine kadar sürdürmüştür. Demokrasi ve Özgürlük Adası olarak tanımlanan Yassıda, 14 Ekim 1960 tarihinde Demokrat Parti'ye mensup milletvekilleri ve politikacılar gibi Kasım Küfrevi de yargılanmaya tabi tutulmuş ve sonuçta beraat etmiştir. Siyasi yaşamını ikinci aşama ise 1965 yılında başlamış ve 12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleştirilen hükümet darbesi ile son bulmuştur.

Kaynakça

Arşiv

BOA, BEO. Dosya No:4312, Gömlek NO:323346, 04/Za/1332 (Hicri).

Kitaplar, Makaleler, Tezler

Aristoteles, (1993). *Politika*, Terc. M. Tuncay, İstanbul: Remzi Kitapevi.

Ağaoğlu, S. (2004). *Arkadaşım Menderes-Marmara'da Bir Ada*, İstanbul: Alkım Yay.

Ağaoğlu, S. (2013). *Yassıda, Kayseri ve Toptaşı Cezaevi Günlükleri*, İstanbul: YKY Yay.

Alpkaya, F., ve Duru, B. (2012). *1920'DEN Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, Ankara: Phoenix Yay.

Anabritannica, (2004). 2.Cilt, İstanbul: Ana Yay.

Anderson, B. (1993), *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Haz: S. Dolanoğ-

- lu, S. Sökmen, Ö. Çelik, İstanbul: Metis.
- Anter, M. (2011). *Hatıralarım*, İstanbul: Aram Yay.
- Antonio N. (2013). *Sürgün*, Çev: Öznur Karakaş, İstanbul: Monokl Yay.
- Arslan, A. (1991). *Kibleyi Kaybettiren Dönüşüm*, Der: Asım Öz, İstanbul: Beyan Yay.
- Arvas, Ş. (2020). 'Türk Siyasi Hayatında Şeyh Kasım Küfrevi (1920-1992)', *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4, s.2699-2718.
- Arzık, N. (1966). *Menderes'i İpe Götürenler*, Ankara: Kurtuluş Matbaası.
- Aydın, H. (2015). *On Birinci Dönem Ağrı Milletvekillerinin Faaliyetleri ve 1957-1961 Ağrı'da Siyasal Yaşam*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağrı.
- Barzani, M. (2006). *Barzani ve Kürt Ulusal Özgürlük Hareketi*, Cilt I, İstanbul: Doz Yay.
- Bayar, C. (1999). *Kayseri Cezaevi Günlüğü*, Haz: Yücel A. Demirel, İstanbul: YK Yay.
- Beşikçi, İ. (1992). *Doğu Mitinglerinin Analizi*, Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- Beşikçi, İ. (1992). *Doğu Anadolu'nun Düzeni*, Cilt 2, Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- Bingöl, N. (2013). *Bitlis İsyanı ve Şeyh Selim*, İstanbul: Do Yayınları.
- Bingöl, N. (2014, Haziran). "100 Yılında Bitlis İsyanı ve Şeyh Selim", I. Uluslararası Bitlis Sempozyumu, İstanbul: Berdan Matbaası, s.355-367.
- Bruinessen, M. V. (2004). *Ağa Şeyh Devlet*, Çev: B. Yalkut, İstanbul: İletişim Yay.
- Burçak, R. S. (1976). *Yassıada ve Öncesi*, Ankara: Çam Matbaası.
- Cevizci, A. (2002). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yay.
- Demitaş, M. (2014, Haziran). "Osmanlı Gazetelerinde Bitlis Hadisesi", I. Uluslararası Bitlis Sempozyumu, İstanbul: Berdan Matbaası, s.369.386.
- Erer, T. (2010). *Darbenin Ellinci Yılında Yassıada ve Sonrası*, Haz: H.F. Erer, İstanbul: Ayhan Matbaası.
- Erden, S. (2002). *Şîr Beylerin Tarihçesi ve Şeceresi*, Ağrı.
- Erez, E. (2017). *Feodal Sistemin Sosyal Hayat Üzerine Etkisi*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman.
- Erim, N. (2005). *Günlükler 1925-1979 II. Cilt*, Haz: A. Demirel, İstanbul: YKY Yay.
- Gülgen, H. (2019). *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları Tarihi*, Bursa: Matger Matbaa Am. Rek. San. Tic. Şti.
- Halıcı, H. (2020). *XVIII-XX Yüzyılda Osmanlı Sanat Ortamı*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, TAED-69, s.577-628.
- İbn'ül-Ezrak, (1990), *Mervanî Kürtleri Tarihi*, Çev. M. E. Bozarslan, İstanbul : Koral Yay.
- İslam Ansiklopedisi, (2001). 23. Cilt, İstanbul: TDV Yay.
- İslam Ansiklopedisi, (2019). EK-2 Cilt, Ankara: TDV Yay.,
- Kadri Cemilpaşa, (2014). *Doza Kürdistan Kurdistan Davası*, İstanbul: Avesta Yay.
- Kalın, İ. (2020). *Akıl ve Erdem Türkiye'nin Toplumsal Muhayilesi*, Haz: N. Tenekeci, İstanbul: İnsan.
- Karakuş, E. (1977). *40 Yıllık Bir Gazeteci Gözü İle İşte Ankara*, İstanbul: Hürriyet Yay.

Kavak, A. (2018, Mart-Nisan). Bitlis Küfrevi Tekkesinin Ağrı'daki Temsilcileri ve Şehrin İlmî ve Manevî Hayatına Tesirleri, *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – Kırgızistan, Sayı: 66, s.348-356.

Kavak, A. (2020). *Cumhuriyet Döneminde Ağrı'da Tasavvuf*, Ankara: İlahiyat Yay.

Kayaoğlu, C. (1967). *Bitlis'i Tanıyalım*, Ankara: Yeni Desen Tic. Ltd. Şti. Matbaası.

Kemal, A. (1961). *Nutuk Cilt III Vesikalar Türk Devrim Tarihi Enstitüsü*, İstanbul, vesika: 48, s.939-940.

Kıran, İ. (2021, Haziran). Aristokrat Kürt Aileler: Arvasiler, *Kurdiyat*, s.119-144.

Kırkıncı, M. (2007). *Hayatım Hatıralarım*, İstanbul: Zafer Yay.

Kutlu, H. (2006). *Hâce Muhammed Lütfî Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*. İstanbul: Damla Yay.

Küfrevî, V. (2013). *Pir Muhammed Küfrevî*. İstanbul: Kaynak Yay.

Menderes, A., Akyol, T. (2011). *Demokrasiden Darbeye Babam Adnan Menderes*, İstanbul: Doğan Yay.

Mills, C. Wright, (1974). İktidar Seçkinleri, Çev: Ü. Oskay, Ankara: Bilgi Yay.

Nalbantoğlu, İ. (1994). *Kasım Küfrevî'nin Ardından*, Ankara: Ahlat Kül. Vak. Yay.

Nursi, S. (1996). *Barla Lahikası*, Ankara: Tenvir Neşriyat.

Nursi, S. (1999). *Tarihçe-i Hayat*, İstanbul: Tenvir Neşriyat.

Nursi, S. (2001). *Emirdağ Lahikası*, İstanbul: Zehra Yay.

Poyraz, V. (2008). *Bir Cumhuriyet Valisinin Anıları*, İstanbul: Bizim Kitaplar.

Rehber Ansiklopedisi, (1989). 1. Cilt, İstanbul: İhlas Matbaacılık.

Serdar, M.T. (2019). *Hazreti Pir Muhammed Küfrevi*, Malatya: Uğurel Matbaası.

Şahiner, N. (2005). *Son Şahitler Bediüzzaman Said Nursi'yi Anlatıyor*, 4.ci Cilt, İstanbul: Nesil Yay.

Şeref Han (1962). *Şerefname Kürt Tarihi*, Haz: M.E. Bozarslan,, Ankara: Hasat Yayınları.

TBBM Albümü-1920-2010, 2.Cilt 1950-1980. Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1.

TDK, (1998). *Türkçe Sözlük*, 1.Cilt, Ankara: TDK Yay.

Tevetoğlu, F. (1973). "Atatürk'ün Nakşibendi Şeyhi Küfrevi-zade Abdülbaki Efendi'ye Yazdığı Mektuplar", *Hayat Tarih Dergisi*, Aralık 1973, Sayı: 12, s.20-24.

Ulutaş, E. (2015). *Toplumsal Bir Tip: Kanaat Önderi*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Yalman, A.E. (1970), *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt IV (1945-1971).

Yüksel M. (1993). *Kürdistan'da Değişim Süreci*, Ankara: Sor Yay.

Aristokrasi, Burjuvazi, İşçi Sınıfı ve Küçük Burjuvalar - Mahfi ...<http://www.mahfiegilmez.com>
› arist, erişim tarihi: 1.12.2021.

Kişisel Görüşmeler:

İrfan Küfrevioğlu

İrfan Küfrevioğlu, 1959 tarihinde Ağrı'da doğmuştur. Abdülbaki Küfrevi'nin kızının torunudur. Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen Fakültesi'nde öğretim üyesidir.

Abdulcebbar Kavak

Van doğumludur. İlahiyat Fakültesi mezunudur. Karabük Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Nimetullah Atal

1985 yılında Bitlis'te doğmuştur. Bitlis tarihi ve sosyal yapısı ile ilgili araştırmalar yapmaktadır. Bu konuda yazmış olduğu makale ve kitapları bulunmaktadır.

İsmet Yürek

1965 tarihinde Şirvan'da doğmuştur. Şirvan'da oturmakta ve ticaretle uğraşmaktadır. Kendisi Siloki Aşireti'nin mensuptur. Şirvan'ın tarihi dokusuna yönelik bilgilere sahiptir.

Şekil 1: Muhammed Küfrevi'nin Şirvan'da doğduğu evin yeri.

Şekil 2: Muhammed Küfrevi'nin babasının Şirvan'da inşa ettiği medresenin yeri.

Şekil 3: Muhammed Küfrevi Türbesi'nin giriş kapısı.

Şekil 4: Muhammed Küfrevî'nin Türbesi'nin yandan görünüşü.

Şekil 5: Bugünkü Şirvan İlçesinden bir görüntü.